

Kutluay, O. (2020). Urfa'da Siyasi Hayat ve Genel Seçimler (1960-1970). *Kadim Akademi SBD*, C.4. S.2. ss. 1-15.

Makale Türü / Article Type: Araştırma

Makale Başvuru Tarihi / Application Date: 27.10.2020

Makale Kabul Tarihi / Accepted Date: 01.12.2020

URFA'DA SİYASİ HAYAT VE GENEL SEÇİMLER (1960-1970)

POLITICAL LIFE AND GENERAL ELECTIONS IN URFA (1960-1970)

Orhan KUTLUAY*

ÖZ: Türkiye'de 27 Mayıs Darbesi ile demokrasi kesintiye uğramış 1961 anayasası ile yeni bir siyasal sisteme geçilmiştir. Bu darbeden 1971 Muhtırasına kadar olan 10 yıllık döneme Süleyman Demirel ve başkanı olduğu Adalet Partisi damgasını vurmuştur. Çalışmada 1961-1965 ve 1969 seçimleri incelenmektedir. Bu darbeden 1971 Muhtırasına kadar olan 10 yıllık döneme Süleyman Demirel ve başkanı olduğu Adalet Partisi damgasını vurmuştur. Çalışmada 1961-1965 ve 1969 seçimleri incelenmektedir. Bu darbeden 1971 Muhtırasına kadar olan 10 yıllık döneme Süleyman Demirel ve başkanı olduğu Adalet Partisi damgasını vurmuştur. Çalışmada 1961-1965 ve 1969 seçimleri incelenmektedir.

Anahtar sözcükler: Urfa, Seçim, Milletvekili, Meclis.

ABSTRACT: In Turkey, the democracy was interrupted with the coup of 27 May. With 1961 constitution act, the political system moved into a new phase. During this period from this coup until the AP was successful and increased its votes in Urfa as well as in Turkey. On the other hand, CHP (Cumhuriyet Halk Partisi/The Republican People's Party)'s rate decreased. This study evaluates 1961-1965 and 1969 elections and their results. In addition, the general profiles of the deputies are also analysed.

Keywords : Urfa, Election, Deputy, Parliament.

1. GİRİŞ

27 Mayıs 1960 darbesiyle birlikte Türkiye'de demokrasi kesintiye uğramış ve yeni bir siyasal süreç başlamıştır. Darbeden sonra hazırlanan 1961 Anayasası, 9 Temmuz 1961'de halk oylamasına gitmiş, yapılan oylama sonucunda %60,4'lük bir oranla kabul edilmiştir (Özdemir, 1992:241-242). Kabul edilen anayasaya göre Türkiye Büyük Millet Meclisi, iki meclisten (Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu) oluşuyordu (TÜİK, 2012:XII).

* Arş. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi Tarih Bölümü, orhankutluay@artuklu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6407-4661>

Türkiye’de 1961 seçimlerine giden süreçte Cumhuriyet Halk Partisi ile yarışacak üç parti vardır: Adalet Partisi, Yeni Türkiye Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (Koç,2014: 95). 15 Ekim’de 1961’de yapılan seçime bu dört parti iştirak etmiş ve seçim sonuçlarına göre dört parti de meclise girmeyi başarmıştır (TÜİK, 2012:XII). CHP %2’lik bir farkla AP’nin önünde seçimin galibi olmuş %36,7 oy oranıyla 173 koltuk kazanmıştır. AP ise %34,7’lik oranla 158 milletvekili kazandı. Bu iki partiyi CKMP (%14 oy oranıyla 54 koltuk) ve YTP (%13,7 oy oranıyla 65) takip etmiştir (TÜİK, 2012:25). Her ne kadar CHP birinci parti olsa da 1960 darbesiyle kapatılan Demokrat Partiyi temsil eden AP, CKMP ve YTP’nin oy oranı %62’lere ulaşıyor ve bu seçim sonucu “Menderes’in Zaferi” şeklinde yorumlanıyordu (Özdemir, 1992:242). Urfa’da ise birinci parti Türkiye’de olduğu gibi Cumhuriyet Halk Partisi 4 milletvekili kazanarak birinci olmuş, Yeni Türkiye Partisi 2 ve Adalet Partisi ise 1 milletvekili ile yetinmek zorunda kalmıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1965:1).

Adalet Partisi Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala’nın 5 Haziran 1964’te ani vefatı, partide bir liderlik krizi meydana getirmiştir. Parti içindeki bazı gruplar Tekin Arıburun, Sadettin Bilgiç ve Ali Fuat Başgil’i destekleseler de partinin başına Süleyman Demirel geçmiştir (Turan ve ark. 2009: 321-322). Süleyman Demirel, 1965 seçimlerinden önce partinin amblemi olan kitaplı-güneşli sembol yerine, beyaz bir atı tercih ederek kapatılan Demokrat Partinin “Demirkırat”ına gönderme yapıyordu. Diğer taraftan “herkese iş”, “herkese refah” gibi kısa söylemlerle Demirel, halk nezdindeki itibarını da artırıyor (Koç, 2014:66).

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ise 1965 seçimlerine yeni bir başkan ve yeni bir ideoloji ile başlıyordu. Bu yüzden hem yeni başkanın tutumu ve politikaları tanıtmak zorunda kaldığından partinin halk nezdinde tanıtılması zorlaşıyor ve seçimlere bu atmosfer içerisinde girmek zorunda kalıyordu (Koç, 2014:170-171). Seçimlere katılan diğer bir parti ise CKMP’den ayrılan Osman Bölükbaşı’nın kurmuş olduğu Millet Partisi idi. 1961 yılında kurulan Türkiye İşçi Partisi o yıl yapılan seçimlere katılamamış ancak 1963’teki belediye seçimlerine iştirak etmişti. 1965 Seçimlerine Genel Başkan Mehmet Ali Aybar’ın önderliğinde giren Türkiye İşçi Partisi, ağır sanayi hamlesini ve bunun da devletçilik ilkesiyle yapılabileceğini savunuyordu. YTP ise yayımladığı seçim beyannamesinde siyasi reformlar ve kuvvetler ayrılığına dikkat çekiyordu (Koç, 2014:174-175).

1965 seçimlerinde 306 sayılı milletvekili kanununda değişiklik yapılarak “Milli Bakiye Sistemi” getirildi (TÜİK, 2012:XVI).^{*} Urfa’da seçim sistemine bağlı olarak Türkiye İşçi Partisinden Behice Boran ve Yeni Türkiye Partisinden Ramazan Tekeli milletvekili olarak seçildiler. Bu durum Urfa kamuoyunda eleştirilecektir. Çünkü bu iki ismin Urfalı olmaması

^{*} Bu seçim sistemine göre, bir seçim çevresinde kullanılan geçerli oyların toplamı, o seçim çevresinin çıkaracağı milletvekili sayısına bölünerek, seçim sayısı adı verilen bir sayı elde edilir. Elde edilen seçim sayısının, o seçim çevresinde seçime katılan siyasi partilerin aldıkları geçerli oy sayısına bölünmesi suretiyle, siyasi partilerin o seçim çevresinden çıkaracakları milletvekili sayısı hesaplanır. Hesaplamadan sonra, tüm seçim çevrelerinde, siyasi partilerden artan oylar, millî seçim çevresi içinde toplanır. Elde edilen bu toplam, ilk hesapta, seçim çevrelerine bölüştürülemeyen milletvekili sayısına bölünerek, millî seçim sayısı hesaplanır. Daha sonra her siyasi partinin millî seçim çevresi içinde bulunan geçerli oy sayısının, millî seçim sayısına bölünmesi suretiyle de artan milletvekillerinin siyasi partilere dağıtımı yapılır. Bu işlem sonucunda da artan milletvekili olursa, bu milletvekillikleri artık geçerli oyların büyüklük sırasına göre siyasi partiler arasında paylaşılır. Son milletvekilinin dağıtımında siyasi partilerin artık geçerli oy sayıları birbirine eşit ise, en fazla geçerli oy alan siyasi parti tercih edilir. Bkz. TÜİK, 2012: XVI)

nedeniyle Urfa'nın meseleleri ile ilgilenmeyeceklerini düşünmüşlerdir. Öyle ki Milli Bakiye Sistemi'nin kaldırılması sevinçle karşılanmıştır.

1965 seçimlerine katılan 6 parti (AP, CHP, CKMP, Millet Partisi, TİP ve YTP) meclise girmiştir. Seçim sonuçlarına göre AP %52,9 oy oranıyla seçimin galibi oluyor ve 240 koltuk kazanıyordu. CHP ise %28,7 oy oranı alarak 134 koltukla yetindi. Ardından ise %6,3'lük oy oranıyla Millet Partisi, %3,7 ile YTP, %3 ile TİP ve %2,2 ile CKMP geliyordu. Öte yandan bağımsız olarak meclise katılan milletvekili sayısı ise 1 olarak kayıtlara geçmiştir (TÜİK,2012: 25). Seçim sonuçlarından anlaşıldığı gibi Adalet Partisi galip gelerek bir anlamda kapatılan Demokrat Parti'nin potansiyel oylarını kapmıştı. Böylece mecliste de sandalyelerin salt çoğunluğunu elde ediyordu.

Türkiye'de 1969 seçimlerine giden süreçte, 10 Ekim 1965'te oyların %52'sini olan Adalet Partisi iktidar partisiydi. 1966 yılında Milli Bakiye Sistemi kaldırılmış ve yerine barajsız d'Hondt sistemi getirilmiştir (Ahmad,2015: 193). İktidarda kaldığı bu yıllarda Süleyman Demirel sosyal eşitsizliği ortadan kaldırmayı amaçlayan bir politika ile ekonomik kalkınmayı hedefleyen bir program yapmaya çalışmıştır. Demirel, dış borçlar, bütçe açığı ve yüksek fiyatlara rağmen partisinin birliğini ve kendisinin de parti içerisindeki konumunu bu yıllarda korumayı başarmıştır. Nitekim seçimler sırasında partisinin muhafazakâr değerler etrafında birleştiğini ve İslami değerleri sık sık hatırlatıyor diğer taraftan komünizm aleyhtarı propagandanın da altını çiziyordu (Zürcher,2016: 318).

Milli Nizam Partisi'ni 1968'de kuran Necmettin Erbakan hükümetin ekonomik politikalarını eleştiriyor ve hükümetin Türkiye'yi, ABD'nin açık pazarı haline getirdiğini iddia ediyordu. Halk nezdinde itibarı artan Erbakan, Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği başkanlık seçimlerinde Süleyman Demirel'in desteklediği adayı yenilgiye uğratmıştır (Ahmad, 2015:201). Diğer taraftan CKMP'yi elinde tutan Alparslan Türkeş partinin adını 1969 yılında Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değiştirmiş ve seçimlere partinin yeni ismiyle iştirak etmiştir (Zürcher, 2016:366).

1969 seçimlerine Türkiye'de 8 parti (AP, Birlik Partisi, CHP, Güven Partisi, Millet Partisi, MHP, TİP, YTP) katılmış ve hepsi de meclise girmeyi başarmıştır. Toplam seçmen sayısının 14.788.522 olduğu seçimde, seçmenlerin 9.516.035'i oy kullanmış böylelikle seçimlere katılım oranı %64,3 gibi düşük bir seviyede olmuştur. 1969 seçimlerinde Adalet Partisi, bir önceki seçimlere göre oylarını düşürmesine rağmen koltuk sayısını artırmıştır. Bunda en önemli sebep Milli Bakiye Sistemi'nin kaldırılıp yerine barajsız d'Hondt sisteminin getirilmesidir. CHP'de ise oy oranlarına bakıldığında en düşük seviyede kaldığı söylenebilir.

Çalışmada Urfa'da 1960-1970 yılları arasında yapılan milletvekili seçimleri değerlendirilecektir. Giriş bölümünde genel olarak Türkiye'de bu yıllarda yapılmış olan 1961, 1965 ve 1969 seçimleri atmosferi ve seçim sonuçları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde Urfa'da 1961 seçimleri sürecinde yaşanan olaylar anlatılacaktır. Seçimlere hangi partilerin katıldığı, partilerin ve parti il başkanlarının Urfa'da seçim propaganda faaliyetlerini nasıl icra ettikleri gözler önüne serilecektir. Diğer taraftan milletvekili adaylarının da seçimleri kazanmak için yaptıkları konuşmalar, mitingler ve çeşitli programları anlatılmaya çalışılacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde Urfa'da 1965 seçimleri ve siyasi hayat ile son bölümde ise 1969

seçimlerinin Urfa'daki yansımaları irdelenecektir. Urfa'da yaşanan seçim atmosferi ve seçim sonuçlarının Urfa nezdinde değerlendirilmesi, Urfa'nın yerel gazetesi olan Demokrat Urfa Gazetesi'nden derlenen haberler ile anlatılmaya çalışılacak, sayısal veriler ve seçim sonuçlarına ilişkin rakamsal tablo ve oranlar ise Türkiye İstatistik Kurumunun internet adresindeki veri tabanı kullanılarak incelenecektir.

2. URFA'DA 1961 SEÇİMLERİ HAZIRLIKLARI

15 Eylül 1961'de yapılan milletvekili genel seçimlerinde Urfa'nın 7 milletvekili kontenjanı vardı. Bunun yanı sıra senato için ise 2 aday Urfa'yı temsil edecekti. Bu kontenjan için AP, CHP, CKMP ve YTP Urfa'da seçimlere iştirak ettiler. Partiler seçim öncesi süreçte hem il ve ilçelerde teşkilatlanma çalışmaları yaptılar hem de Urfa halkı ile kaynaşım plan ve projelerini anlatmaya çalıştılar.

11 Nisan 1961'de YTP Genel Sekreteri İrfan Aksu Urfa'ya gelerek toplam 15 kişiden oluşan bir teşkilat kurmuştu. Bu teşkilatın içerisinde seçimlerde milletvekili seçilecek olan Celal Öncel ve Halil Balkıs isimlerini de görmekteyiz (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1961:1). Seçim çalışmaları için YTP Genel Başkanı Ekrem Alican propaganda gezileri kapsamında 22 Temmuz'da Urfa'ya gelmiş ve halka hitaben konuşma yapmıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1961:1). Adalet Partisi de teşkilat çalışmalarına başlamış ve bu işi Urfa eski valisi Kadri Eroğan yapmıştır. Kadri Eroğan ayrıca AP'nin Güneydoğu bölge müfettişiydi. Hem valiliği hem de bu görevi nedeniyle Eroğan Urfalıların yakından tanıdığı bir isim olmuştur. Bundan dolayı kendisinin Urfa'ya gelmesi halkta büyük yankı uyandırmış AP parti binası ziyaretçilerle dolmuştur (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1961:1).

CHP'nin de bu süreçte seçim çalışmalarına başladığını ifade etmek gerekir. 29 Temmuz'da Urfa Atlas Sinemasında CHP Urfa İl Kongresi düzenlenmiş, çeşitli konuşmalar yapılmış ve il idare heyeti belirlenmiştir. Kongreye katılanlar arasında milletvekili seçilecek olan Atalay Akan ve senatör seçilen Vasfi Gerger de katılmıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1961:1). CHP gibi CKMP de il kongresi yapmış ve idare heyeti üyelerini belirlemiştir. Kongrede imkânsızlıklardan şikâyet edilmiş ve Türkiye için çalışmak isteyenler partiye davet edilmiştir (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1961:1)

Urfa'da partilerin seçimle ilgili düşünceleri, vaatleri ve Urfa'nın sorunlarına dair Demokrat Türkiye Gazetesi'nin Urfa parti il başkanlarıyla hitaben hazırlanmış olduğu 10 soruluk bir liste gazetede yayımlanmış ve bu sorulara AP, CHP ve YTP il başkanları çeşitli cevaplar vermişlerdir. Bu on soruda olarak Toprak Reformu, Urfa'nın sorunları, partilerin seçimlerdeki kazanma olasılığı gibi maddeler bulunmaktaydı. 3 partinin de Urfa'da en önemli mesele olarak gördükleri problem sulama sorunu idi. Diğer taraftan eğitim ve işsizlik sorunu da il başkanlarına göre çözülmesi gereken meselelerden biriydi. Her üç il başkanı da seçimlerde birinci parti olarak kendi partilerini görüyordu ve kazanacaklarına dair inançları tamdı. Öte yandan seçim günü resmi görevlilerin eşit muamelesini üç isim de özellikle vurgulamıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1961:1). Seçim çalışmaları devam ederken partilerin senato ve milletvekilleri aday listeleri de kesinleşmiştir. CHP'nin senato adayı Vasfi Gerger ve Esat Mahmut Karakurt olmuş YTP'nin ise Aziz Özbay ile Hasan Oral olmuştur. CKMP, Aziz Şelli Aybar ile Etem Etemoğlu'nu aday göstermiş ve son olarak AP Nevzat Özbak'ı aday göstermiş

diğer adayı ise parti genel merkezi belirlemiştir. (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1961:1). Diğer taraftan partilerin yedişer kişiden oluşan milletvekilli adayları da resmi olarak kesinlik kazanmıştır. Bu isimleri tablo halinde verecek olursak şu şekilde sıralanmıştır:

Tablo 1: Urfa’da 1961 Seçimi Milletvekili Adayları (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1961:1)

AP	CHP	CKMP	YTP
Kadri Eroğan	Osman Ağan	Mithat Kandemir	Celal Öncel
Lami Ötgün	Atalay Akan	Sıtkı Öncel	Kemal Badıllı
Mahmut Celal Öncel	Bekir Sami Karahanlı	Osman Oğuz	Sabri Seyhanlıoğlu
Necmi Kürkcüoğlu	Sabri Kılıç	Zülküf Karahan	Halil Balkıs
İsmail Kemal Özer	Abdullah Köksel	Halil Bucak	Şekip Süelkan
Enver Şansal	İbrahim Ural	Hacı Koralı	Suphi Sözman
Vehbi Özbek	Necati Aksoy	Ahmet Kaya	Halil Gülpınar

Listelerin kesinleşmesiyle beraber seçim çalışmalarının da hızlandığını ifade etmek gerekir. Şöyle ki Urfa’ya partilerin üst düzey yöneticilerinin geldikleri ve miting yaptıkları görülmüştür. 10 Eylül 1961’de AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala Urfa’ya gelmiş, şehrin sulama sorununa dikkat çektikten sonra “Fırat Nehri’ni Urfa’ya getireceğiz” şeklinde bir vaatte bulunmuştur (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1961:1). Öte yandan CHP’den üst düzey bir isim olan Genel Sekreter İsmail Rüştü Aksal şehre gelmiş, kendisini 135 araç karşılamıştır. Konuşmasında, iktidara geldiklerinde ilk olarak köylerdeki sağlık teşkilatları ile ilgileneceklerini ve su işlerini halledeceklerini belirtmiş bunun yanında zirai meselelerle ilgileneceklerini de ifade etmiştir (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1961:1, 4)

2.1. Urfa’da 1961 Milletvekili Seçimi Sonuçları

Türkiye’de 1961 milletvekili seçim sonuçlarına göre CHP %36,7 ile birinci parti oldu hemen arkasında ise küçük bir farkla %34,8 ile AP gelmekteydi. Üçüncü parti olarak CKMP %14 oranında oy aldı YTP ise %13,7 oranında oy almıştır. Geriye kalan %0,8’lik oranı ise bağımsızlar almıştır (TÜİK, 2012:25). Genel seçim sonuçları ile paralel olarak Urfa’da %42,8’lik oy oranıyla CHP en çok oyu alan parti olmuş ve buna göre 4 milletvekili çıkarmıştır. İkinci parti ise %30,4’lük oranla YTP olmuş ve 2 sandalye kazanmış son olarak AP ise %20,4 oy oranı alarak 1 adayı Meclise göndermiştir. CKMP ise bir başarı sağlayamamış, %6,1 oranında kalmıştır. Bu oranlarla beraber Urfa’da seçim sonuçlarının Türkiye’ye kıyasla bir farklılık gösterdiği göze çarpmaktadır. Her ne kadar CHP hem Türkiye’de hem de Urfa’da birinci olsa da Adalet Partisinin Türkiye genelindeki başarısı Urfa nezdinde sonuçlara yansımada ve CHP ile YTP’nin arkasında kalarak 3. Sırada kendisine yer buldu. Ayrıca CKMP ise Urfa’da hiç milletvekili çıkaramamıştır.

16 Ekim 1961 tarihli Demokrat Türkiye Gazetesi’ne göre Urfa’daki 358 sandıktan tahmini olarak CHP 3 milletvekili ve 2 senatör, YTP 2 milletvekili ve AP ise 1 milletvekili kazanıyordu. Son 1 milletvekilini ise hangi partinin kazandığı belli değildi. Ancak kesin sonuçlara göre CHP’de Vasfi Gerger ve Esat Mahmut Karakurt senatör seçildiler. Atalay Akan,

Bekir Sami Karahanlı, Sabri Kılıç ve Osman Ağan Urfa'yı temsilen CHP milletvekili olarak mecliste koltuk sahibi oldular. Celal Öncel ve Kemal Badıllı ise YTP milletvekili oldular. Son olarak Kadri Eroğan ise AP'nin Urfa Milletvekili olarak kendisine yer buldu. (Demokrat Türkiye Gazetesi,1961: 1). Urfa milletvekillerin genel profillerine bakıldığında ise şu özellikler ön plana çıkmaktadır. Seçilen 7 milletvekilinden 4'ü (Atalay Akan, Celal Öncel, Kemal Badıllı, Kadri Eroğan) eğitim olarak üniversite mezunudur. Bu dört milletvekilinin dördü de Hukuk eğitimi almışlardır. Diğer 3 milletvekili ise meslekleri olarak çiftçiliği belirtmişlerdir. Kırşehir doğumlu Kadri Eroğan hariç diğer tüm 6 milletvekili Şanlıurfa doğumludur.*

Urfa'da seçim sonuçlarının Türkiye'ye kıyasla bir farklılık gösterdiği göze çarpmaktadır. CHP hem Türkiye'de hem de Urfa'da oy bakımından ilk sırada geliyorsa da Adalet Partisinin Türkiye genelindeki başarısı Urfa nezdinde sandıklara yansımamış ve Urfa'da CHP ile YTP'nin arkasında kalarak 3. sırada kendisine yer bulmuştur. Ayrıca CKMP ise Urfa'da hiç milletvekili çıkaramamıştır. Yeni Türkiye Partisinin bu başarısının altında aşiret kökenli isimleri aday olarak gösterdiği söylenebilir. Örneğin Kemal Badıllı, Badıllı aşiretinin lideri durumundaydı, diğer taraftan ilk Kürtçe lügati (Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri Kürmançça Lehçesi) hazırlayan kişi olarak da tanınmaktadır (İlyas, 2009:68) Yine CHP'de de aynı durum söz konusudur. Atalay Akan Birecik'te önemli bir aile olan Akan ailesinden gelmekteydi. Lami Ötkün Bicanlı Aşireti'nin mensubuydu. AP'de Kadri Eroğan, daha önce Urfa valiliği yapmıştı bundan dolayı halkın yakından tanıdığı bir isimdi. Öncel ailesi ise seçimlere 3 adayla katılmıştı. AP'de Mahmut Celal Öncel, CKMP'de Sıtkı Öncel, YTP'de ise Celal Öncel. Bir aileden 3 kişinin farklı farklı partilere dahil olarak seçimlerde milletvekili adayı olması, Urfa'da aşiretlerin ve güçlü ailelerin seçimlerde ne derece hâkim olduklarını gösteren bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan hareketle Urfa halkının seçimlerde bir adaya destek verirken siyasi ve politik tercihlerden ziyade oy verirken desteklediği aşiret veya içinde bulunduğu aşirete yönelik değerlendirdiği kesin olarak söylenebilir.

3. URFA'DA 1965 SEÇİMLERİ HAZIRLIKLARI

1962 yılı ile Urfa'da siyasi partilerin teşkilatlanma çalışmalarına başladığı söylenebilir. Mehmet Fuad Köprülü tarafından kurulan Yeni Demokrat Parti (YDP) Urfa'da 29 Ocak 1962'de Celal Özbek tarafından teşkilatlandırılmıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi,1962: 1, 4). Adalet Partisinde ise seçim sürecinde Urfa İl Başkanlığı koltuğunda bir değişim yaşandığı görülür. 1961 seçimlerine kadar bu görevi sürdüren Kadri Eroğan'ın görevi milletvekili seçilmesiyle bitmiş yerine İsmail Özerin gelmiştir ancak onun da istifasıyla bu koltuk bir süre boş kalmıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1962:1). Daha sonra ise Mahmut Celal Öncel başkan olarak seçilmiş ve il teşkilatıyla beraber ilçelerde de teşkilatlanma faaliyetleri yapılmıştır. Birecik AP ilçe kongresinin yapıldığı esnada YTP İlçe Teşkilatı AP'ye katılmış ayrıca Suruç, Hilvan ve Viranşehir'deki YTP teşkilatları da bu süreçte Adalet Partisine geçmişlerdir (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1962:1). 1963'te ise AP Urfa İl Başkanlığına Necmettin Cevheri seçilmiştir.

11 Nisan 1963'te Urfa'ya bir ziyaret yapan AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala konuşmasında "*Millî iradeyi hâkim kılıncaya kadar savaşaacağız, bizim yolumuz hak yoludur, halka hizmet yoludur*" sözlerinde bulunmuştur (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1963: 1). YTP il

* TBMM Arşivi, Milletvekilleri Tercüme-i Hal Mazbataları, Dosya Numaraları: 424, 425, 426, 427, 428, 429, 1906.

kongresi ise 11 Nisan 1963'te toplanmış, kongreye 3 bakan, 10 senatör ve bazı milletvekilleri katılmıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1963:1). Kısa süreliğine de olsa Türkiye İşçi Partisi Urfa'da şube açmıştır. Açılış faaliyetleri için TİP Genel Merkezi tarafından Hayrettin Behram görevlendirilmiş bazı isimleri görevli olarak genel merkeze bildirse de parti il başkanı Bakır Güler tarafından alınan kararla kapatılmıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1964:1).

Seçimlerin yaklaşmasıyla beraber partilerin milletvekilleri aday adayları da yavaş yavaş şekillenmeye başlamıştır. AP'den 16, CHP'den 8 ve YTP'den ise 11 aday adayları seçimlere katılmak için partilerine başvuruda bulunmuşlardır. AP'den Kadri Eroğan, Faik Bucak, Celal Öncel, Lami Ötgün, Mehmet Aksoy, Halit Gülpınar, Hasan Turan, Kemal Yaşar, Sabri Özbay, Cemal Güven, Necmettin Cevheri, Necmi Gürmen, Kemal Özer, Hüsamettin Köran, Ahmet Sözmén ve Ahmet Naci Türkmen aday adayları iken, CHP'nin aday isimleri: Bekir Melik, Yaşar Alhas, Atalay Akan, Sabri Kılıç, Bekir Sami Karahanlı, Emin Göllü, Mahmut Çetin, Ahmet Ertuğrul'dur. YTP'ye başvuran adaylar ise şunlardır: Celal Öncel, Halil Balkıs, Ahmet Şemsettin Vural, Lami Ateşoğlu, Ali Kadırağagil, İbrahim Bakır, Reşit Yavuz, Hamza Özen, Sabriye Hakverdioğlu, Galip Yüksel, Mahmut Sorguç (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1965:1). Partilerin değerlendirmeleri sonucunda ise adaylar kesinleşmiş 3 partinin seçimlere katılacak milletvekili adayları şu isimlerdir:

Tablo 2: Urfa'da 1965 Seçimi Milletvekili Adayları (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1965:1)

AP	CHP	YTP
Cemal Güven	H. Bakır Melik	Halil Balkıs
Necmettin Cevheri	Atalay Akan	Celal Öncel
Kadri Eroğan	Mahmut Çetin	Şemsettin Vural
Lami Ötgün	Ahmet Ertuğrul	Sabriye Hakverdi
Necmi Gürmen	Emin Göllü	Mahmut Sorguç
Kemal Yaşar	Sabri Kılıç	Hamza Özen
Mehmet Aksoy	Bekir Sami Karahanlı.	Reşit Yavuz

Listelerin kesinleşmesi ile bazı aday adaylarının sıralarını beğenmediği, bazılarının partiye kabul edilmeyince bağımsız olarak seçimlere katıldığı ve bazı isimlerinde listede yer bulmayınca partileri aleyhinde çalışmalara başladığı kamuoyuna yansımıştır. Şöyle ki, 1961 yılında CHP milletvekili olarak seçilen Sabri Kılıç, bu seçimlerde 6. Sıra aday olarak kendisine yer bulunca, Urfa Şoförler Derneği İkinci Başkanı Mesut Can ile toplantı yaparak kendisini bağımsız aday olarak seçimlere katılması için ikna etmiş ve Sabri Kılıç ve aşireti bu seçimlerde Mesut Can'a oy vereceklerini bildirmişlerdir. Öyle ki CHP adaylarındaki sıralamanın beğenilmemesi nedeniyle adaylar kendi partilerine lehine değil de aleyhine çalışmaya başlamışlardır. Bununla beraber Faik Bucak, Halit Gülpınar ve Ahmet Naci Türkmen bağımsız olarak seçimlere katılacaklardır. Öte yandan Kadri Eroğan'ın da listeye birinci sıradan değil de üçüncü sıradan girmesi şaşkınlıkla karşılanmıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1965:1). Ancak listede 3. sırada yer bulmasının sebebi ise Faik Bucak'tır. Kadri Eroğan, Faik Bucak'ı 55'liklerden* olması nedeniyle AP'den seçimlere girmesini engellemiş Bucak da buna karşılık

* Faik Bucak'ın ismi "55'ler Olayı"nda da geçmektedir. "Sivas Kampı" da denilen bu olayda, 27 Mayıs Darbesinden sonra Milli Birlik Komitesi Doğu ve Güneydoğu bölgesindeki bazı şeyh ve aşiret liderlerini

olarak Eroğan'a karşı kampanya yürüterek onun listeye 3. sırada girmesini sağlamıştır ki seçimlerde AP, Urfa'dan ilk iki sıradaki ismi milletvekili olarak hanesine yazdırabilmiştir. Türkiye İşçi Partisi ise ilçe teşkilatını ilk olarak Siverek'te açmış ve bu sayede seçimlere katılabilmıştır. Kamuoyunda TİP'in teşkilat ve adayları "*en münevver*" olarak nitelendiriliyordu ve seçimlerde kazanma şansı da yüksek görülüyordu. (Cumhuriyet Gazetesi, 1965:7)

19 Eylül 1965 tarihinden itibaren partilerin propagandaları da başlamıştır. Adalet Partisinde Necmettin Cevheri ile Cemal Güven Gölbaşı'nda 300 kişiye hitaben konuşma yapmışlar ve konuşmaları sık sık alkışlarla kesilmiştir (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1965:1). CHP Yıldız Meydanı'nda YTP ise Tekel Meydanı'nda vatandaşlara hitaben seçim konuşmaları düzenlemiştir. Seçimlere bağımsız olarak katılma kararı alan Faik Bucak da miting düzenlemiş ve konuşmasına üç binden fazla insanın katıldığı ifade edilmiştir (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1965:1). Urfa milletvekillerinin çalışmalarınıyla beraber partilerdeki üst düzey yöneticilerin de Urfa'ya geldikleri ve konuşmalar yaptıkları gazetelere yansımıştır. İlk olarak CHP Genel Sekreter Yardımcısı Suphi Baykam, Urfa ziyaretinde bir konuşma yaparak AP'ye çatmış ve AP'yi "*Türkiye'nin içinde bulunduğu bu günler içinde bu vatani kurtarmak için omuz omuza çarpışan kahraman Urfalılar hepinizi saygı ile selamlarım. Bizim alınımız daima açık ve başımız diktir. Atatürk ve İnönü devletin kurucusudur. Sizler artık devlet kapılarında eskisi gibi muamele görmüyorsunuz. AP'liler "plan komünisttir" diyecek kadar ileri gittiler. AP vurguncular, istismarcılar partisidir*" sözleriyle eleştirmiştir (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1965:1).

Süleyman Demirel ve Milli Eğitim Bakanı Dr. Sadettin Bilgiç basın mensupları ile Urfa'ya gelmiş ve Demirel Urfa halkına önemli müjde ve vaatlerde bulunmuştur. Demirel'in şu sözleri önemlidir: "*Ben medeniyet savaşçısıyım, diyorum ki ışığa kavuşacaksınız. Sizin bağinizi, taşınızı, kuşunuzu bilirim. Sen bu güzel ovada çamurlu suyu içerken ben bu temiz suyu içemem. İstirap içindesiniz, çareler bulacağım. Ben yağmur duası yapmış bir şehrin çocuğuyum, ninem su taşımaktan beli kambur olmuştur. Biz, susuzluğa, cehalete, imansızlığa, hürriyetsizliğe savaş açmışız. Evliya Çelebi'nin geçtiği hurma ağaçları gibi, Urfa'yı yemyeşil cennete çevireceğim. Demeyin Süleyman hayalden bahsediyor. Benim kervanın tekerine taş koymayın ki sizlere hizmet edeyim. O zaman herkes insan muamelesi görecektir. İşte sen bu meydanlarda kendi haysiyetini arıyorsun. Türkiye'nin hak, hürriyet ve haysiyet davasını halledeceğiz. Biliniz ki gönlüm sizinle beraberdir.*" YTP de 1965 seçimlerine giden süreçte boş durmamış, Tarım Bakanı Turhan Kapanlı ve milletvekili aday Celal Öncel bine yakın vatandaşa hitaben miting düzenlemiştir. Celal Öncel konuşmasında özellikle AP'nin adayı Kadri Eroğan'a çatmış ve onun Urfa'ya zarar verdiğini iddia etmiştir. Turhan Kapanlı ise Toprak Reformu'nun yeniden ele alınacağını açıklamıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1965:1, 4).

Urfa'da 1965 seçimlerine giden süreç yukarıda anlatıldığı gibi oldukça hareketli bir atmosfer üzerinde seyretmiştir. Hem milletvekili adayları ve hem de parti il başkanlıkları bu süreçte önemli faaliyetlerde bulunarak vatandaşları iknaya çalışmışlardır. Parti listelerinde kendisine yer bulamayan adaylar bağımsız olarak seçime girmişler bununlar beraber listeye girmeye hak kazanıp yerini beğenmeyen adaylar partileri aleyhinde çalışmışlardır.

3.1. URFA'DA 1965 MİLLETVEKİLİ SEÇİMİ SONUÇLARI

Batı Anadolu'ya sürgüne göndermiştir. Sivas Kampı için bkz. Nevzat Çiçek, 27 Mayıs'ın Öteki Yüzü Sivas Kampı, Lagin Yayınları, 2010.

1965 Seçimleri Urfa'da katılımın düşük sayılabilecek bir oranda (%68,6) gerçekleşmiştir. Buna göre 182.322 kayıtlı seçmenlerden 125.037'si oy kullanmış kullanılan bu oylardan ise 118.841'i geçerli olmuştur (TÜİK, 2012:88). Toplamda 7 koltuğu olan Urfa'da galip gelen parti %34,92'luk oy oranıyla AP olmuş ve 3 milletvekilini Urfa'yı temsilen TBMM'ye göndermiştir. İkinci parti ise %30,5 oy oranıyla CHP olmuş ve 2 milletvekili kazanmıştır. YTP ise 1 milletvekili çıkarabilmiştir. Son milletvekilini ise Türkiye İşçi Partisi çıkarmıştır. Seçimlerde kullanılan Milli Bakiye Sistemi'ne göre Urfa'da AP'den Ramazan Tekeli ve TIP kontenjanından Behice Boran Urfa Milletvekili oldular. Behice Boran, 1965 seçimlerinde Kırklareli vekili olarak seçilmiştir ancak YSK'nın düzeltme kararı neticesinde, ad çekme yoluyla tesadüfen Urfa Milletvekili olmuştur (Atılğan, 2007:190). Boran'ın tesadüfen Urfa Milletvekili oluşu ayrıca Urfa kamuoyunda yankı bulmuş seçilen iki aday Urfalı olmadığı nedeniyle eleştirilmiştir. Örneğin Demokrat Türkiye Gazetesi “*“Hiçbir Urfalının bugüne dek yüzünü görmediği ve tanımadığı her iki Urfa Milletvekillerini görenlerin insaniyet namına gazetemiz idarehanesine bildirmeleri bilhassa rica olunur”* şeklinde bir eleştiride bulunmuştur (Demokrat Türkiye Gazetesi,1966: 1). Bu iki ismin dışında Atalay Akan, Hüsametin Köran, İbrahim Halil Balkıs ve Mahmut Çetin Urfa milletvekili olarak seçilmişlerdir.

Kadri Eroğan'ın seçilememesi de kamuoyunda yankı bulmuş, “*palavracı Eroğan'a iyi bir ders verildiği*” (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1965:1) ve “*çok şükür Urfa ve Urfalı kurtuldu. Urfalıları geçmiş olsun, Sakaryalıları ve baboculara* Allah sabır versin*” şeklinde haberler çıkmıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1965:1). Ancak Kadri Eroğan her ne kadar Urfa'dan seçilememişse de partisi tarafından Milli Bakiye Sistemi'ne göre Sakarya milletvekili olarak TBMM'de kendisine yer edinmiştir. Seçimlerden önce kazanma şansı oldukça yüksek olarak görülen bağımsız aday Faik Bucak ise ciddi bir oy almasına rağmen kazanamamıştır.

Milletvekili olarak seçilen adayların genelde doğum yeri Urfa olarak karşımıza çıkmaktadır ancak Behice Boran Bursa, Ramazan Tekeli ise Şarkikaraağaç doğumludur. Bununla beraber seçilen milletvekillerinden dördü (Atalay Akan, Hüsametin Köran, Necmettin Cevheri ve İbrahim Halil Balkıs) Hukuk Fakültesi eğitimi almışlar Behice Boran Sosyolog, Ramazan Tekeli Ziraat Mühendisi ve Mahmut Çetin ise Çiftçilik mesleğinden gelmişlerdir. Cemal Güven ise eğitim bilgilerini “*halen Ankara Ticari İlimler Akademisinin üçüncü sınıfında okumaktayım*” olarak kaydetmiştir (TBMM Arşivi, Dosya Numaraları:424, 685, 687, 688, 690, 7070). Hüsametin Köran 1965 seçimlerinde milletvekili olarak seçilmese de 1968'de yapılan ara seçimlerde Urfa Milletvekili olmuştur. Atalay Akan'ın kalp krizi nedeniyle vefat etmesi (Milliyet Gazetesi, 1967:9) üzerine boşalan koltuğa kendisi geçmiştir.

Urfa'da seçim sonuçlarına genel olarak bakıldığında CHP'de bir düşüşün yaşandığı ve AP'de ise yükseliş yaşandığı ifade edilebilir. CHP'nin hezimete uğramasının sebepleri arasında Toprak Reformu, Petrol Kanunu gibi yasalar gösterilmiş ve yine “*ortanın solu*” kavramının da halka yeterince anlatılmadığı ifade edilmiştir (Okutan, 1965:1). CHP ve AP'nin Urfa'daki durumu Türkiye genel seçimlerindeki durumla hemen hemen aynıdır. Çünkü AP 1961 seçimlerine nazaran oylarını yükseltmişti. Yine CHP'de bir önceki seçimlere nazaran oylarında ulusal çapta bir düşüş yaşamıştı. 1965 seçimlerinde YTP'nin Urfa'da milletvekili olarak çıkardığı tek aday olan Halil Balkıs 1966'da partisi YTP'den istifa ederek AP'ye katılmıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1966:1) Belirtilmesi gereken diğer bir nokta ise seçimi kazanan milletvekilleri ve kazanamayan diğer adayların da sosyal durumları incelendiğinde önemli

. Kadri Eroğan, Urfa'da “babo” lakabıyla anılmıştır.

ailelerden ve aşiret reislerinden oluşan seçim yarışı göze çarpar. Hemen hemen bütün isimler Urfa'daki güçlü ailelerin içinden gelen ya da ailelerin lideri olan kişilerdir. Faik Bucak, Bucak Aşireti'nin lideri durumundaydı. Lami Ötkün ise Bicanlı aşiretinin reisiydi bu ailenin Siverek'te büyük nüfuzu vardır. Celal Öncel Halfeti'nin önde gelen isimlerindedir. Yine Bakır Melik Barikan Aşiretinin reislerindedir (Cumhuriyet Gazetesi, 1965:7). Necmettin Cevheri ise Şeyhanlıoğlu aşiretinden gelmekteydi. Bir önceki seçimlerde olduğu gibi 1965 seçimlerinde partilerden ziyade aşiretler ve aileler ön plana çıkmış ve oylardaki bilinç adayların bağlı oldukları aşiretlere göre değerlendirilmiştir.

Demokrat Türkiye Gazetesi seçim sonuçları ile ilgili yaptığı değerlendirmede, milli iradenin tecelli ettiğini belirtiyor ve AP'nin kesin bir zafer kazandığını söylüyordu. CHP'nin başarısızlığına sebep olarak, vatandaşın ayağına gitmemesini ve parti yöneticilerinin "ağa" zihniyetiyle hareket etmelerini örnek göstermişti. Öte yandan CHP'deki "Orta'nın Solu" söylemi ile Toprak Reformu ve Petrol Kanunu, bu yenilginin sebepleri arasında sayılıyordu. Toprak Reformu, CHP bünyesinde bulunan toprak ağalarının işine gelmemiş ve bu ağaların çoğu partilerinden ayrılmış ve köylerde ilgili kanunun samimi olmadığını anlatmışlardı. Sıralanan bu sebepler 1965 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisinin hem Urfa nezdinde ve hem de Türkiye genelinde seçimlerde yenilgiye uğramasına neden olmuştur (Okutan, 1965: 1).

4. URFA'DA 1969 MİLLETVEKİLİ SEÇİMİ HAZIRLIKLARI

Urfa'da 1965 seçimlerinden sonra gergin bir atmosfer oluşmuştur. Örneğin bir önceki seçimlerde bağımsız aday olan Faik Bucak öldürülmüştür (Milliyet Gazetesi,1966: 7).*1966 yılından itibaren ise partilerin Urfa'da teşkilatlanma çalışmalarının başladığı söylenebilir. İlk olarak CKMP Urfa'da ve ilçelerde teşkilatlar kurmuş ve ilçe heyetlerini belirlemiştir (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1966:1). Adalet Partisinde ise bir bölünme yaşandığı ifade etmek gerekir. AP'de Kadri Eroğan ve Mustafa Kılıç'ın önderlik ettiği iki grup oluşmuş yapılan kongre seçimini ise Mustafa Kılıç ve ekibi kazanmıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1966:1). Belirtmek lazım ki Kadri Eroğan geçen seçimlerde Urfa Milletvekili olarak seçilmemiş, Milli Bakiye Sistemine göre Sakarya Milletvekili olarak Meclise katılım sağlamıştır.

1969 Seçimlerine gidilen süreçte Milli Bakiye Sistemi'nin kaldırılması ve yeni seçim kanununun kabulü Urfa kamuoyunda sevinçle karşılanmıştır. Çünkü bir önceki seçimlerde Behice Boran ve Ramazan Tekeli eski sistemle Urfa Milletvekili olarak kendilerine yer bulmuşlardı. Ancak yeni seçimde böyle bir durum söz konusu olmamıştır. Milli Bakiye Sistemi'nin kaldırılmasını kamuoyunda şu satırlarla karşılanmıştır: "*artık ne İspartalı Ramazan Tekeli ne de TİP'li Behice Boran Urfa milletvekili olamayacaktır*" (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1968:1). Bu iki ismin şehirle pek ilgilenmediği ve Urfa'ya gelmedikleri nedeniyle şiddetli eleştiriler yapılmıştır.

Bu dönemde özellikle Siverek'te sol tabana yönelik mitingler ve organizasyonlar yapılmıştır. 30 Mayıs 1966'da TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar düzenlemiş olduğu mitingde Başbakan Süleyman Demirel'e yönelik eleştirilerde bulunuyordu. Aybar, AP yöneticilerinin Türkiye'yi felakete sürüklediğini iddia ediyor ve Başbakan Demirel'in, daha

* Faik bir benzin istasyonunda aracına akaryakıt alırken silahla öldürülmüştür. Medya'ya göre katilin ismi Bekir Güler'di. İki aile arasında uzun süredir var olan kan davasından dolayı bu cinayetin gerçekleştiği ifade edilmiştir. Bkz. Cumhuriyet Gazetesi, 6 Temmuz 1966, s.1.

önce bir Amerikan şirketinin mümessili olmasından hareketle, bu firmanın devleti 69 milyon lira zarara uğrattığını belirtmiş ve Demirel'i başbakan olmadan önceki yaptığı işlerden dolayı yermiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 1966:1). 1 yıl sonra ise Siverek'te 3. Doğu Mitingi düzenlenmiştir. Yaklaşık 5 bin kişinin katıldığı mitingde Urfa Milletvekili Behice Boran, bu mitingleri halkı uyandırmak maksadıyla yaptığını söylemiş öte yandan birlik ve kardeşlik kavramlarının sadece lafta kalmaması gerektiğini belirtmiş, Doğu bölgesi mahrumiyet bölgesi olarak kaldıkça dengeli kalkınmanın da mümkün olmayacağını savunmuştur (Milliyet Gazetesi, 1967:7).

23 Ağustos 1968'de Başbakan Süleyman Demirel Urfa'ya bir ziyarette bulunmuş, kendisine hem şehrin bir altın anahtarı ve hem de fahri hemşerilik payesi verilmiştir. Urfa'da açılması planlanan İslam Enstitüsüne Demirel olumlu yönde bakmıştır (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1968:1).

1969 seçimlerine milletvekili adayı olarak katılmak için bazı parti il başkanları istifa etmiştir. AP Urfa İl Başkanı Necati Aksoy ve CHP Urfa İl Başkanı Vehbi Melik istifalarını sunarak milletvekili adaylığına isimlerini koydular (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1968:2). Urfa siyasi parti ön seçimlerinde belirlenen isimler şunlardır:

Tablo 3: Urfa'da Milletvekili Ön Seçimi Sonuç Listesi (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1969:1)

AP	CHP	GP	TİP	MP
Necmettin Cevheri	Necati Aksoy	Mustafa İzol	İbrahim Babaoğlu	Haydar Akyüz
Mehmet Aksoy	Vehbi Melik	Mahmut Çetin	Mustafa Şenyücel	H. Müslüm Çadırcı
Bahri Karakeçili	Ziya Bilgel	İmam Can Çiftçi	Halit Çeken	Halil Çepiş
M. Ali Göklü	Sabri Kılıç	Abdülhalim Türk	Zülfükar Tiğrek	Hasan Daş
Hüsamettin Köran	Mayuf Al	Hacı Karakeçili	Sabriye Hakverdioğlu	Müslüm Gökdoğan
Cemal Güven	Selahattin Günbay	Ahmet Bozkurt	Salih Şahin	M. Sıtkı Hartavi

YTP ise önseçime katılmamış parti aday listesini merkez teşkilatı belirlemiştir (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1969:1). Seçimlerden önce Urfa'ya ziyarette bulunan YTP Genel Başkanı Yusuf Azizoğlu, AP'yi eleştirmiş ve iktidar partisinin Doğu Bölgesine hiçbir yardımda bulunmadığı belirtmiştir. (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1969:1,4). Bununla beraber Urfa İl Seçim Kurulu Başkanlığı tarafından yayımlanan yazıda Urfa Milletvekili kesin aday listesi ise şu isimlerden oluşmuştur:

Tablo 4: Urfa'da Milletvekili Kesin Aday Listesi

AP	CHP	GP	MP	MHP	YTP	TİP
Necmettin Cevheri	Necati Aksoy	Mustafa İzol	Haydar Akyüz	Ömer Karakoyunlu	Celal Öncel	İbrahim Babaoğlu
Mehmet Aksoy	Vehbi Melik	Mahmut Çetin	H. Müslüm Çadırcı	Mustafa Erdem	Mehmet Bağış	Mustafa Şenyücel

Bahri Karakeçili	Ziya Gökalp Bilgel	Abdulhalim Türk	Halil Çepiş	Rasim Çiftçi	Selahattin Özfırat	Halil Çeken
M. Ali Göklü	Mehmet Sabri Kılıç	Hacı Karakeçili	Hasan Daş	Hakkı Akçevin	Ömer Lütfi Bakır	Salih Şahin
Hüsamettin Köran	Mayuf Al	İmam Cam	Müslüm Gökdoğan	Şükrü Özgün	Halil Şansal	Abdulkadir Vural
Cemal Güven	Mehmet Aksoy	Ahmet Bozkurt	M. Sıtkı Hartavi	İsmail Yüzer	Ömer Işıkyıldız	Halil Curun

Parti aday listelerinde kendine yer bulamayan Mehmet Halit Gülpınar, Mustafa Bozcan, Reşat Kılıç ise bağımsız aday olarak 1969 seçimlerine iştirak etmişlerdir (Demokrat Türkiye Gazetesi, 1969:4).

4.1. URFA'DA 1969 MİLLETVEKİLİ SEÇİMİ SONUÇLARI

Kayıtlı seçmen sayısının 207.153 olduğu seçimde katılım oranı düşük sayılabilecek bir oranda %64,6'larda kalmıştır. Geçerli oy sayısı 128. 694 olarak kayıtlara düşülmüştür. (TÜİK, 2012:88) Urfa'da seçim sonuçları genel olarak incelendiğinde seçimin galibi 4 koltuk kazanan Adalet Partisi olmuştur ardından ise 2 koltuk alan CHP ikinci parti olarak karşımıza çıkmaktadır. Seçime katılan diğer partilerin aldıkları oylar ise milletvekili çıkarmalarına yetmemiştir. Necmettin Cevheri, Mehmet Aksoy, Bahri Karakeçili ve Mehmet Ali Göklü AP milletvekili oldular. CHP'nin koltuk kazanan isimleri ise Necati Aksoy ve Vehbi Melik idi. Seçilen milletvekillerinin genel profilleri incelendiğinde hepsinin Urfa doğumlu olduğu görülür. Necmettin Cevheri ile Bahri Karakeçili Hukukçu, Mehmet Ali Göklü Tıp Doktoru ve Vehbi Melik, Necati Aksoy ve Mehmet Aksoy ise Çiftçilik mesleğinden gelmişlerdir (TBMM Arşivi, Milletvekili Dosya No:687, 939, 940, 941, 942, 943).

Seçim sonuçlarına göre kazanan milletvekillerinin profilleri incelendiğinde özellikle bazı milletvekillerinin aşiret mensubu ya da aşiret lideri olduklarını söylemek gerekir. Partiler özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesinde milletvekili adaylarını güçlü aşiretlerden seçiyorlardı. Bunun sebepleri arasında aşiretlerde potansiyel olarak mevcut bulunan oylardı. Bir aşiret reisinin milletvekili adayı olduğu durumlarda aşirete mensup diğer kişilerin başka adaylara oy vermesi söz konusu olmuyordu. Diğer taraftan işin içine kan bağları, akrabalık düğümleri vs. meselelerin de girmesiyle aşiret üyeleri arasındaki "biz" duygusu daha da perçinleşiyordu. Bu durum partilerin de işine geliyor ve bu potansiyeli değerlendirmek için aşiret liderlerini aday olarak gösteriyorlar böylece bölgede oylarını artırıyorlardı (Özer, 1998:312). Özellikle partiler özelinde aşiretlerin durumu Demokrat Parti kurulmasından sonra önemli hale gelmiştir. Aşiret liderlerinin milletvekili olmasıyla partiler aşiret üyelerinin tüm oylarına talip oluyor diğer taraftan da aşiret liderleri devlet nezdinde ayrıcalık kazanabiliyordu. Bu yöntemi başarıyla bulan partiler ilerleyen dönemlerde de aşiret mensubu kişileri aday olarak göstermişlerdir (İlyas, 2016: 269-271). Urfa'da Binzeyd aşiretinin lideri Necati Aksoy, Meliki ailesinin lideri Vehbi Melik, Karakeçili aşiretinin lideri Bahri Karakeçili ve Şeyhanlıoğlu aşiretinin lideri Necmettin Cevheri öne çıkan isimlerdendir. (İlyas, 2016:224)

4. SONUÇ

1960-1970 yılları arasında yapılan seçimlerde Urfa toplamda 20 milletvekili ile Millet Meclisinde temsil hakkına sahip olmuştur (1961/7, 1965/7, 1969/6). Milletvekili seçimlerine katılım oranlarının ise gittikçe düştüğü göze çarpar. Nitekim 1961 seçimlerinde Urfa'da katılım oranı %74,6 oranlarında iken 1965'te %68,6 ve 1969 seçimlerinde ise %64,5 seviyelerinde kalmıştır.

İncelenen on yıla Türkiye'ye damga vuran Adalet Partisi'nin oy oranı Urfa'da da artmıştır. 1961'de 1 milletvekili kazanan AP, 1965'te 3, 1969'da ise 4 milletvekili kazanmıştır. CHP'de ise tam tersi bir durum söz konusu olmuştur. CHP 1961'de Urfa'da 4 milletvekili alarak birinci parti olmuşken, diğer iki seçimde ise 2'şer milletvekili ile yetinmek zorunda kalmıştır. Türkiye İşçi Partisi 1965 seçimlerinde Milli Bakiye Sistemine göre Urfa'da 1 milletvekili kazanmıştı. Kazanan isim olan Behice Boran Urfa'nın tek kadın milletvekili idi. Diğer taraftan Yeni Türkiye Partisi de Urfa'da istikrarlı bir gidişat sergileyememiştir. 1961 ve 1965'te birer koltuk sahibi olmuşsa da 1969 seçimlerinde Urfa'da bir başarı gösterememiştir. Bununla beraber seçimlerde partiler tarafından aday gösterilmeyen isimlerin seçim süreçlerine önceki bölümlerde değinilmişti. Bağımsız adaylar ciddi oy oranı kazanmışlarsa da bu sayılar milletvekili olmalarına yetmemiştir. Nitekim bağımsız milletvekili adayları 1965 seçimlerinde %22,3 gibi oranda oy aldılar 1965 seçimlerinde ise %13,1 oranında kaldılar (TÜİK, 2012:88).

Milletvekillerinin genel profilleri Urfa'daki seçimlerde aşiretlerin gücünü göstermiştir. Nitekim Bahri Karakeçili, Vehbi Melik, Kemal Badıllı, Necati Aksoy, Necmettin Cevheri gibi isimler ya aşiret mensubu ya da aşiret liderleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sayede potansiyel oyları ellerinde bulunan adaylar, seçimleri de rahatlıkla kazanmışlardır.

Urfa'daki seçim sonuçları Türkiye ile kıyaslanırsa hemen hemen benzer senaryonun olduğu sonucuna varılır. Nitekim Adalet Partisi on yılda oylarını ve milletvekili sayısını artırırken Cumhuriyet Halk Partisinde ise buna nazaran bir düşüş söz konusuydu. Urfa'da da aynı durum gerçekleşmiştir.

KAYNAKLAR

TBMM Arşivi, Milletvekillerine ait Tercüme-i Hal Mazbataları, Dosya Numaraları: 424, 425, 426, 427, 428, 429, 685, 687, 688, 690, 939, 940, 941, 942, 943, 1906, 7070.

Cumhuriyet Gazetesi:

11 Eylül 1965, 31 Mayıs 1966, 6 Temmuz 1966.

Demokrat Türkiye Gazetesi:

30 Ocak 1961, 13 Nisan 1961, 24 Temmuz 1961, 31 Temmuz 1961, 7 Ağustos 1961, 31 Ağustos 1961, 14 Eylül 1961, 18 Eylül 1961, 19 Eylül 1961, 12 Ekim 1961, 19 Ekim 1961, 10 Şubat 1962, 10 Eylül 1962, 11 Mart 1963, 27 Şubat 1964, 15 Nisan 1965, 19 Eylül 1965, 20 Eylül 1965, 30 Eylül 1965, 30 Eylül 1965, 4 Ekim 1965, 6 Ekim 1965, 21 Ekim 1965, 28 Ekim 1965, 31 Ocak 1966, 31 Mart 1966, 6 Temmuz 1966, 11 Eylül 1966, 27 Eylül 1966, 31 Ocak 1967, 3 Nisan 1968, 2 Haziran 1968, 26 Eylül 1968, 1 Eylül 1969, 25 Eylül 1969, 28 Eylül 1969.

Milliyet Gazetesi:

6 Temmuz 1966, 31 Ocak 1967, 25 Eylül 1967.

Ahmad, Feroz (2015). *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*. İstanbul: Hil Yayınları.

Atılgan, Gökhan (2009). *Behice Boran Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*. İstanbul: Yordam Kitap.

İlyas, Ahmet (2016). *Ağa, Aşiret ve Siyaset*. Ankara: Kadim Yayınları.

İlyas, Ahmet (2009). *Türkiye’de Aşiret Siyaset İlişkisi: Urfa Örneği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Koç, Altuğ (2014). *CHP’de "Ortanın Solu" Söylemi ve 1965 Seçimleri*. İstanbul: Dezanj Yayınları.

Okutan, Mehmet N. (1965). “CHP Niçin Kaybetti?” *Demokrat Türkiye Gazetesi*.

Özdemir, Hikmet (1992). "Siyasal Tarih (1960-1980)". S. Akşin içinde, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye (1908-1980)*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Özer, Ahmet (1998). *Modernleşme ve Güneydoğu*. Ankara: İmge Yayınevi.

Turan, Refik; Safran, Mustafa; Hayta, Necdet (2009) *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*. Ankara: Okutman Yayıncılık.

TÜİK (2012). *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.

Zürcher, Eric J. (2016). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Tunç, Ş., Yücel, N. (2020). Pazarlama Kültürü, İhracat Pazarlama Stratejileri ve İhracat Performansı Arasındaki İlişkinin Nitel Analiz Yöntemi İle İncelenmesi. *Kadim Akademi SBD*, C. 4.(2) s.16-38.

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

Makale Başvuru Tarihi / Application Date: 25/11/2020

Makale Kabul Tarihi / Accepted Date: 02/12/2020

PAZARLAMA KÜLTÜRÜ, İHRACAT PAZARLAMA STRATEJİLERİ VE İHRACAT PERFORMANSI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN NİTEL ANALİZ YÖNTEMİ İLE İNCELENMESİ*

QUALITATIVE ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN MARKETING CULTURE, EXPORT MARKETING STRATEGIES AND EXPORT PERFORMANCE

Şükrü TUNÇ*

Nurcan YÜCEL**

ÖZ: Pazarlama kültürü ve ihracat pazarlaması stratejileri, firmaların uluslararası pazarlardaki başarısını etkileyen unsurlardır. Pazarlama kültürüne sahip firmalar hedef pazarı araştırır, tanıyan ve buna göre strateji belirleyen firmalardır. Araştırmada pazarlama kültürü, ihracat pazarlaması stratejileri ve ihracat performansı arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Bu faktörlere ek olarak iç ve dış faktörlerin etkisi ile firmaların açısından ihracat sorunları ve bunların firmalara olan etkileri incelenmiştir. Araştırmada nitel veri analiz yöntemi uygulanmış ve NVIVO12 PLUS lisanslı program kullanılmıştır.

ABSTRACT: Marketing culture and export marketing strategies are the factors that influence the success of companies in international markets. Companies with marketing culture are companies that make their own research and recognize the target market and determine strategies accordingly. This research examined relationships between marketing culture, export marketing strategies and export. In addition to these factors, the effects of internal and external factors and export problems for companies and their effects on companies are also examined. Qualitative data analysis method was applied in the research and NVIVO12 PLUS licensed program was used.

Araştırmada; pazarlama kültürü, ihracat pazarlaması stratejileri ve ihracat performansı arasında ilişki bulunmuştur. Bununla birlikte, iç ve dış faktörlerin ihracat performansına ve pazarlama kültürüne etki ettiği görülmüştür. Ayrıca, firmaların ihracat süreci incelenmiş ve yaşadıkları zorluklar belirlenmiştir. Firmaların üretim, ihracat pazarlaması ve fiili ihracat pazarlaması süreci aşamasında sorunlar yaşadıkları görülmüştür.

In the research, a relationship has been found between marketing culture, export marketing strategies and export performance. Furthermore, it has been observed that internal and external factors affect export performance and marketing culture. Also, the export process of the companies was examined and the difficulties they faced were determined. It has been concluded that companies has faced some problems during the production, export marketing and actual export marketing process.

Anahtar sözcükler: İhracat Pazarlaması, İhracat Performansı, Pazarlama Kültürü, İhracat Pazarlaması Stratejileri

Keywords: Export Marketing, Export Performance, Marketing Culture, Export marketing Strategies

GİRİŞ

Uluslararası pazarlama çevresinin daha farklı, çok yönlü ve karmaşık olması gibi nedenlerden dolayı uluslararası pazarlarda başarı sağlayabilmek kolay olmamaktadır. Firmaların ihracata bakış açıları sadece üretilen ürünlerin yurt dışına satılmasından dolayı ihracatın sadece belli ürün gruplarının geleneksel alıcılarla sınırlı olarak kalmasına sebep olabilmektedir. Firmaların yeni pazarlar elde etmesi ve bu pazarların ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ürünlerini uyarlaması ve geliştirmesi, buna uygun dağıtım kanallarını seçmesi, buna göre

* Bu çalışma birinci yazarın 2020 yılında Doç. Dr. Nurcan Yücel danışmanlığında Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Girişimcilik ve Yenilik Yönetimi Anabilim Dalı'nda yürüttüğü "Pazarlama Kültürü, İhracat Pazarlama Stratejileri ve İhracat Performansı: Elazığ İli Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

* Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü.

sukrutunc13@gmail.com <https://orcid.org/0000-0001-6382-235X>

* Doç. Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İşletme Bölümü.

nyucel@firat.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-6845-1284>

fiyatlama stratejisi belirlemesi ve tutundurma faaliyetlerinde bulunması uluslararası pazarlarda uzun süreli ve kalıcı olabilmesi için gerekmektedir (Yücel, 2006: 1).

Bu bilgiler çerçevesinde ihracat, küresel ekonomi fırsatlarından faydalanmak isteyen firmalar için dış pazarlara açılmanın en kolay ve yaygın şekli olarak ifade edilmektedir. İhracat pazarlaması stratejileri ve pazarlama kültürü, firmaların faaliyet gösterdikleri dış pazarlardaki başarısını ve performansını etkileyen önemli iki faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Farklı sektörlerde faaliyette bulunan firmaların hedef dış pazarlarındaki ihracat başarısı, ülkelerin ekonomilerine de katkı sağlamaktadır. İhracatın birçok firma tarafından büyüme, gelişim ve kârlılık aracı olarak görülmesi ülkelerin ihracata yönelik devlet teşviklerini ve desteklerini de etkilemektedir.

Dünyanın en zengin mermer yataklarına sahip olan Türkiye tahmini 5,1 milyar metreküp mermer rezervine sahiptir. Bu miktarda sahip olduğu mermer rezervi ile tahmini 15 milyar metreküp olan dünya mermer rezervinin %33'üne sahiptir. Türkiye doğal taş sektörü; rezerv zenginliği ve çeşitle birlikte geniş renk yelpazesi, hammadde bolluğu, sektör deneyimi, dinamik sektör yapısı, deniz ulaşımı konusunda nakliye kolaylığı, kullanılan yeni teknolojiler ile dünya doğal taş piyasasında önemli bir yere sahiptir.

Türkiye inşaat malzemesi üretiminde ve ihracatında da dünyada önemli bir yer edinmektedir. Sektör 2019 yılı itibari ile ortalama 1.9 milyon kişiye istihdam olanağı sağlamaktadır. 2018 yılında 21,58 milyar dolar ve 2019 yılında 21,5 milyar dolarlık inşaat malzemesi ihracatı ile Türkiye ihracatının yaklaşık %12'sini oluşturmakta, ülke ekonomisine önemli derecede katkı sağlamakta ve lokomotif sektörlerinden biri olma özelliğindedir.

Araştırmanın amacı; mermer ve ihracat malzemeleri ihracatçı firmalarının pazarlama kültürü, ihracat pazarlama stratejileri ve ihracat performansı arasındaki ilişkileri tespit etmektir. Bununla birlikte, firmaların ihracat sürecinde karşılaştıkları zorlukları da belirlemektir.

1. İHRACAT VE İHRACAT PERFORMANSI

İhracat, günümüz rekabet şartlarında işletmelerin etkinliklerini arttırabilmek için seçtiği yollardan biri olmuştur. Küreselleşme ile beraber ihracat, firmaların ekonomik olarak büyümesini sağlamış ve firmalara rekabet açısından önemli avantajlar sağlama konusunda önemli olmuştur. Günümüzde ülkeler için ekonomik açıdan zenginlik sağlamak, işsizlik problemini çözmek, finansal olarak büyümek ve yüksek refah seviyesine ulaşabilmek için ihracat önemli bir basamak haline gelmiştir (Aygün, 2010: 115; Çerçel, 2013: 4).

İhracat performansı ise; ihracat pazarlama stratejilerinin planlaması ve yürütülmesi yolu ile işletmenin ürünü dış pazarlara ihraç etmesi sonucu, işletmenin kendi ekonomik ve stratejik amaçlarını ne derece başardığıdır. Satış yapmak, kâr elde etmek ve büyümek gibi hedefler ekonomik hedefleri, uluslararası pazarlarda pay edinmek, faaliyet pazarlarını genişletmek, rekabet tepkisi, firmayı ve üretilen ürünü dış pazarda fark ettirmek gibi hedefler ise stratejik hedeflerdir. (Çavuşgil ve Zou, 1994: 4).

Cadogan vd. (2002) ihracat performansını, işletmelerin dış pazarlarda yakaladığı ekonomik başarıların seviyesi olarak tanımlamışlardır (495). Leonidou vd. (2002) ihracat performansı kavramını; işletmenin ihracat faaliyetleri sonucu ortaya çıkan ekonomik ve diğer sonuçları olarak belirtmişlerdir (53). Shoham (1998) ihracat performansını; işletmenin dış pazarlardaki toplam satışlarının sonuçları şeklinde ifade etmiştir (61).

2. Pazarlama Kültürü ve Performans İlişkisi

Pazarlama kültürü; işletme kültürünün bir parçası olmakla beraber işletmenin kendi içindeki iletişiminin, pazar ve dış çevre ile olan ilişkisini belirlemektedir. Pazarlama kültürü, işletmenin hedeflerine ulaşması bakımından belirleyici bir etken olarak ifade edilmektedir (Ene, 2013: 67). Webster (1993) pazarlama kültürünü; hizmet kalitesi, kişiler arası ilişkiler, satış görevi, organizasyon, iç iletişim ve yenilikçiliğe verilen önemi kapsayan çok yönlü bir yapı olarak ifade etmektedir (111). Literatürde pazarlama kültürünün faktörleri ile performans arasındaki ilişkileri ortaya koyan çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.

Torlak vd. (2007) tarafından yapılan çalışmada; ihracat performansı belirleyicilerinden birinin işletme özellikleri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İşletmenin büyüklüğünün, ihracat departmanına sahip olmasının, ihracat tecrübesinin ihracat performansı ile doğrudan ve pozitif yönlü bir ilişki olduğunu saptamıştır.

Odabaşı (2010); işletmede gerçekleştirilen bütün yeniliklerin, işletmenin finansal performansını etkileyeceğini belirlemiştir. Özellikle başarılı yeniliklerin işletmenin finansal performansını önemli ölçüde etkileyeceğini belirtmiştir. Bununla birlikte, özellikle diğer yeniliklerin temelini oluşturan organizasyonel yeniliğin, diğer yenilik türlerini de tetikleyerek bütünleşik bir etki yarattığını ve işletme performansına olumlu bir şekilde yansıdığı sonucuna ulaşmıştır.

Guan ve Ma (2003) endüstriyel ürünler ve işletmeler üzerine yaptığı çalışmada; yenilik kapasitesinin artırılması ile işletmenin ihracat büyümesi arasında doğrudan ilişki olduğunu saptamıştır. Bununla birlikte, organizasyon yeteneğinin ve strateji yeteneğinin de işletme olarak öğrenme ve geliştirme ile üst seviyede ilişkili olduğunu belirlemiştir.

Calantone vd. (2004) içsel ve dışsal faktörlerin ürün adaptasyonuna ve ihracat performansına olan etkilerini inceledikleri çalışmada; yenilikçiliğe daha açık olan işletmelerin ihracat performansının daha iyi olduğunu belirlemişlerdir (181-182).

Beamish vd. (1993) tarafından yapılan çalışmada; Kanada ve İngiltereli küçük ve orta ölçekli ihracatçıların performans özelliklerini karşılaştırmıştır. Kendi satış gücünü kullanan işletmeler ile yüksek ihracat satışları arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğunu ortaya koymuştur (133).

Akroush (2007)'un hizmet kalitesi ile performans ilişkisini incelediği çalışmada; hizmet kalitesinin performansa pozitif yönlü ve önemli seviyede etkisi olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Ancak, fonksiyonel kalitenin teknik kaliteye göre performans üzerinde daha güçlü bir etkisi

olduğunu bulmuştur. Kendisinin belirlediği hizmet kalitesi araçlarının performans üzerinde aynı şekilde etki etmediğini, etki boyutlarının farklı olduğunu belirlemiştir (551).

Honfoga (2013)'nın çalışmasında; hizmet performansı ile ihracat performansı kriterlerinden olan kârlılık arasında pozitif yönlü ilişki olduğunu belirlemiştir (29).

3. İhracat Pazarlama Stratejileri ve İhracat Performansı İlişkisi

Tüketicilerin değişen ihtiyaçları, ekonomik olarak dünyadaki sınırların kalkması ve yerel pazar ihtiyaçlarının giderilememesi nedenleri ile işletmeler uluslararası pazarlara girmek istemektedirler. Uluslararası pazarlarda faaliyette bulunan ihracatçı işletmelerin başarıya ulaşabilmesi ve rekabet edebilmesi ancak dış pazara uygun pazarlama karması stratejilerinin geliştirilmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesi sonucu mümkün olmaktadır. Pazarda üst seviyede performans sergileyebilmenin anahtarı, iyi bir şekilde geliştirilmiş pazarlama karması stratejileridir (Sağlam ve Pirtini, 2019: 434-435). Literatürde pazarlama karması elemanları ile ihracat performansı arasında anlamlı ilişkilerin tespit edildiği çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.

Kirpalani ve Macintosh (1980) teknoloji odaklı küçük işletmelerin pazarlama etkinliklerini incelediği çalışmada; basit ve orta teknoloji ürünleri üreten küçük işletmelerin uluslararası pazarlamada başarılı olabilmesi için rekabetçi bir fiyat programının ve tutundurma çabalarının önemli olduğunu bulmuştur (89).

Kaynak ve Kuan (1993)'ın Tayvanlı üretici işletmelerin üzerinde yaptığı çalışmada; yüksek ihracat performansı sergileyen işletmelerin daha geniş ürün yelpazesi sunduğunu, ihracatını yapmak istedikleri ürünleri hedef pazarların ihtiyaçları doğrultusunda daha uyumlu hale getirdiklerini ve bunları yapmaları gerektiğini tespit etmiştir. Ayrıca, yüksek ihracat performansı gerçekleştiren işletmelerin fiyatlandırma konusunda dış pazarlara göre daha ayrımcı olması gerektiğini belirtmiştir (44).

Çavuşgil ve Zou (1994) tarafından yapılan çalışmada; ürün adaptasyonu ve performans ile ilgili olarak ürün adaptasyonunun performansı etkilediğini belirtmiştir. Özellikle ihracatçı işletmenin ürünü yeni veya benzeri olmayan bir ürünse, hedeflenen pazarın spesifik bir kültürü var ise, hedef pazarda teknolojik olarak rekabet yüksek ise veya hedef pazarda ihracat konusunda rekabet yoğun ise ürün adaptasyonunun performansı etkilediğini ifade etmiştir (15).

Shoham (1996)'ın pazarlama karması elemanlarının standardizasyonu ile ihracat performansı arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmada; ürün hat sayısının kârlılık ile ilişkili olduğunu tespit etmiştir. Fiyatlandırma adaptasyonunun performans ile önemli seviyede ilişkili olduğunu ve fiyat adaptasyonunun satışları ve karlılığı arttırdığını da bulmuştur. Tutundurma faaliyetlerinin adaptasyonunun ihracat performansı ile pozitif yönlü olarak ilişkili olduğunu tespit etmiştir (65-68).

Albaum ve Tse (1998); fiyat ve tutundurma faaliyetleri ile ihracat performansı arasında önemli derecede ilişki olduğunu tespit etmişlerdir (16).

Leonidou vd. (2002) tarafından yapılan çalışmada; ürün ile ilgili avantajların, ürün kalitesinin ve fiyat ayarlamasının ihracat performansı üzerinde pozitif ilişki olduğu tespit edilmiştir. Tutundurma faaliyetleri içinde yer alan reklamın ihracat satış yoğunluğu ve diğer performans bileşenleri üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir. Dağıtım faktörünün ihracat yoğunluğu ve ihracat kâr seviyesi ile pozitif yönlü olarak ilişkili olduğu ve teslimat süresinin ihracat satış hacmi ve ihracat oranı ile ilişkili olduğu görülmüştür (60-62).

Ayrıca Shoham (2003) pazarlama karması elemanlarının standardizasyonu ile ihracat performansı arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmada ise; dağıtım standardizasyonu ile ihracat performansı arasında doğrudan ve pozitif yönlü bir ilişki olduğunu belirlemiştir (102-104).

Sousa ve Lengler (2009); ürün ve dağıtım adaptasyonu ile ihracat performansının önemli seviyede ve pozitif yönlü olarak ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir (600-601).

MacLennan vd. (2015)'nin gelişmekte olan ülke pazarlarında ihracat performansını ölçmek için Brezilya işletmeleri üzerinde yaptıkları çalışmada; ihracat performansı ile ürünleri değiştirme/geliştirme arasında pozitif yönlü ilişki olduğunu belirlemiştir (197).

Venugopal vd. (2017) tarafından yapılan çalışmada; pazarlama karması elemanları olan ürün, fiyat, dağıtım ve tutundurma faaliyetlerinin performans üzerinde pozitif yönlü etkisini ortaya koymuştur (79-81).

Bu çalışmalara ek olarak Parkinson (1966), McGeehan (1968), McGuinness ve Little (1981), Johansson ve Nonaka (1983), Koed Madsen (1989), De Luz (1993), Beamish ve arkadaşları (1993), Calantone vd. (2004), Hall ve Lee (2008), Tantong vd. (2010), Fischer (2010), Moghaddam vd. (2013), Sousa ve Novello (2014), Ravichandran ve Jayanthi (2014), çalışmalarında pazarlama karması elemanları faktörlerinin bir veya birkaçının ihracat performansı ile ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir.

4. ARAŞTIRMA

Pazarlama kültürü literatüründe, işletmelerin sahip olduğu pazarlama ve işletme kültürünün firma performansı ile ilişkili olduğu ve ihracat performansındaki farklılıkların hem işletmelerin kendi pazarlama kültürü seviyeleriyle hem de çeşitli iç ve dış faktörlerden kaynaklandığı öne sürülmektedir.

Konu ile ilgili literatür incelendiğinde; temel olarak Webster (1990, 1993 ve 1995), Appiah-Adu ve Singh (1999), Appiah-Adu, Fyall ve Singh (2000) vb. çalışmalarının ön plana çıktığı görülmektedir. Ancak, Türkiye'de Hamşioğlu (2017), Papatya ve Özkan (2019), Özkan (2019) yapılan çalışmalar dışında yeterli Türkçe literatürün olmadığı görülmüştür. Yerli literatürde pazarlama kültürünü ihracatçı firmalar üzerinde uygulayan ilk çalışmanın Hamşioğlu (2017)'na ait olduğu tespit edilmiştir. Diğer tüm çalışmalar, hizmet sektöründe faaliyet gösteren firmalar üzerine yapılmıştır.

Ihracat pazarlaması stratejileri ile ilgili literatür tarandığında Madsen (1989), Cooper ve Kleinschmidt (1985), Koh (1991), Çavuşgil ve Zou (1994), Leonidou vd. (2002) tarafından

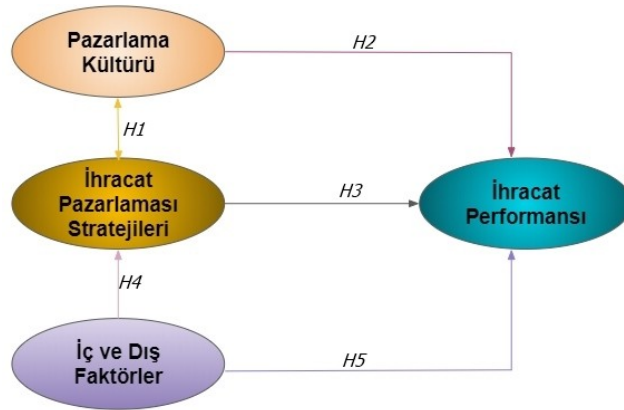
yapılan çalışmaların ön planda olduğu görülmüştür. Konu ile ilgili Türkçe literatür incelendiğinde ise; yeterli Türkçe literatür kaynağının olmadığı, bu alanda sınırlı çalışmaların yapıldığı tespit edilmiştir. Ancak, doğrudan ihracat performansı konusunda lisansüstü tezlerin olduğu ve bu çalışmalarda genellikle anket yönteminin kullanıldığı görülmüştür. Bu çalışmada ise; derinlemesine mülakat veri toplama yöntemi kullanılmış ve nitel veri analiz yöntemi ile analizler yapılmıştır. Bu sebeple, farklı veri toplama ve analiz yöntemleri kullanılarak literatüre bu anlamda da katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Araştırmada; pazarlama kültürü kavramının kuramsal açıklaması, ihracat pazarlaması stratejileri ve ihracat performansı arasındaki ilişkilerin incelenmesi ve firmaların bu konulara önem verme düzeyi tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, araştırmanın firmaların ihracat konusunda yaşadığı içsel ve dışsal problemleri tespit ederek çözüm üretmek açısından önemli olduğu düşünülmüştür. Elazığ İlinde benzer araştırma sayısının az olması sebebi ile literatüre katkı sağlaması ve bundan sonra yapılacak olan çalışmalara yol göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

4.2. Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Yukarıdaki bilgiler çerçevesinde pazarlama kültürü ile performansı arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmacıların, bu ilişkiyi ortaya koyarken tam anlamı ile bir model oluşturmadıkları görülmüştür. Webster, çalışmalarında bu konuda bir süreç modeli ortaya koymuş ve yıllar içerisinde konu süreç modelini geliştirmiştir. Bu konudaki ilk modellemenin Türkçe literatürde Hamşioğlu (2017) tarafından oluşturulduğu tespit edilmiştir. Hamşioğlu'nun çalışmasından sonra yerli literatürde pazarlama kültürü ve performans ilişkisini ortaya koyan çeşitli modeller ortaya konulmuştur. Söz konusu çalışmalarda özellikle pazarlama yetenekleri, pazarlama stratejileri veya pazarlama yetkinliği gibi konular beraber çalışılmış ve aralarındaki ilişkiler modele dâhil edilmiştir (Webster: 1993 ve 1995; Hamşioğlu 2017; Özkan 2019; Papatya ve Özkan: 2019).

Bununla birlikte, pazarlama stratejileri ile firma performansının ilişkisini inceleyen ve ortaya koyan araştırmacılar, farklı modeller kullanarak bu ilişkiyi açıklamaya çalışmışlardır (Aaby ve Slater, 1988: 9; Koh, 1991: 48; Louter vd., 1991: 18; Walters ve Samiee, 1990: 37; Hoang, 1998: 83; Çavuşgil ve Zou, 1994: 3; Leonidou vd., 2002: 52; Shoham, 2003: 102-104, Yücel, 2006: 131-133).

Şekil 1: Araştırma Modeli

Bu araştırmada; Yücel (2006: 133) ve Hamşioğlu (2017: 6) çalışmalarında kullandıkları modellerden yararlanılarak araştırma modeli oluşturulmuştur. Oluşturulan araştırma modeli çerçevesinde pazarlama kültürü, ihracat pazarlaması stratejileri ve ihracat performansının ilişkili olduğu genel varsayımından hareket edilmiştir. Bu doğrultuda belirlenen ana hipotezler aşağıdaki gibidir;

H1: Pazarlama kültürü ile ihracat pazarlaması stratejileri arasında ilişki vardır.

H2: Pazarlama kültürü ile ihracat performansı arasında ilişki vardır.

H3: Ihracat pazarlaması stratejileri ile ihracat performansı arasında ilişki vardır.

H4: İç ve dış faktörler ile ihracat pazarlaması stratejileri arasında ilişki vardır.

H5: İç ve dış faktörler ile ihracat performansı arasında ilişki vardır.

4.3. Araştırmanın Yöntemi, Kapsamı ve Kısıtları

Araştırmada birincil verilere ulaşmak amacıyla 24 sorudan oluşan “Mülakat Soru Formu” hazırlanmıştır. Araştırma için anket formu hazırlanırken Hamşioğlu (2017)’nin çalışmasında kullanmış olduğu ölçekten ve Yücel (2006)’in çalışmasındaki anket formundan faydalanılmıştır.

Veri toplama sürecinin ilk adımı olan nitel araştırma kapsamında Elazığ Ticaret ve Sanayi Odası’nın “İhracatçı Firmalar” listesinden faydalanılmıştır. Araştırma kapsamında sürekli olarak ihracat yapmanın önemli olmasından dolayı 2016, 2017 ve 2018 yıllarında sürekli olarak ihracat yapan ve faaliyetlerine devam eden 8 firmanın 5’i ile görüşme yapılabilmektedir. Seçilen firmalar büyük ölçekli firmalar olup, 500’ün üzerinde çalışanlara sahiptir. Ayrıca, faaliyet sektörlerindeki ihracat miktarları en yüksek olan firmalar olduğu ve il genelinde kendi sektörlerindeki ihracat miktarının tahmini %80’ini bu firmaların karşıladığı düşünülmüştür. Bununla birlikte, firma yöneticilerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda firmaların ihracat yaptığı ülke sayısı 19 ile 50 arasında değişmekte ve ihracat hedeflerinin de pazar sayısını artırmaya yönelik olduğu ifade edilmiştir.

Sadece Elazığ’ın uygulama merkezi olarak seçilmesindeki en büyük etken; maliyet yüksekliği ve zamanın kısıtlılığıdır. Ayrıca, sadece Mermer ve İnşaat sektöründe faaliyet gösteren firmaların seçilmesinin sebebi ise; üst üste 3 yıl ihracat yapmış olan firmaların neredeyse tamamının bu sektörlerde yer almasıdır. Elazığ ilinin bu iki sektörde de çevre illere kıyasla rekabetçi üstünlüğünün ön planda olduğu da önemli bir etken olarak belirlenmiştir.

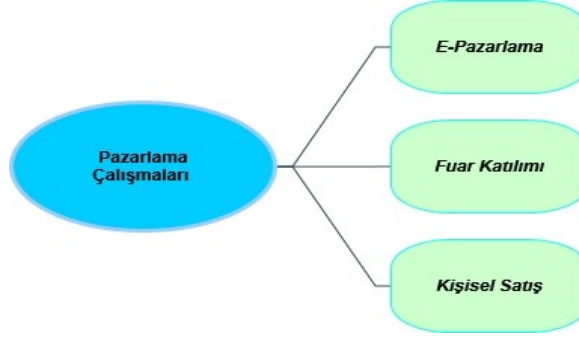
Araştırma kapsamında yapılan görüşmeler yöneticilerin istekleri doğrultusunda, onların kabul ettikleri yer ve saatlerde birebir görüşülerek yapılmıştır. Mülakat tekniği sonucu elde edilen ham verilerin içerik analizleri gerçekleştirilmiş, bu doğrultuda Lisanslı Nvivo 12 Plus

programı kullanılarak kodlar ve temalar oluşturulmuştur. Elde edilen verilerin birbirleri ile ilişkisi, oluşturulan araştırma modeli çerçevesinde analiz edilmiştir.

Son olarak araştırmanın etik kurallara uygunluğu kapsamında etik kurul onayı alınmıştır. Söz konusu etik kurul izni 25/10/2019 tarihli ve 356306 numaralı belgedir.

5. ARAŞTIRMA BULGULARI VE YORUMLAR

5.1. Pazarlama Çalışmaları Bulguları

Şekil 2: İşletmelerde Pazarlama Çalışmaları Şeması

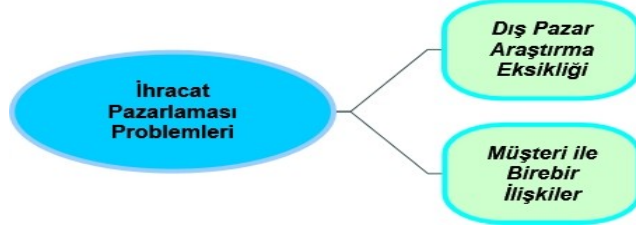
Pazarlama çalışmalarına yönelik olarak ortaya çıkan kodlar; “e-pazarlama”, “fuar katılımı” ve “kişisel satış”tır. Katılımcılar pazarlama çalışmalarında bulduklarını, dış pazarları araştırdıklarını ve bu tür faaliyetlerde bulduklarını ifade etmişlerdir.

E-pazarlama çalışmaları konusunda katılımcı G1; e-pazarlamanın kolay olduğunu ifade etmiştir. Katılımcı G2 ise; özellikle çeşitli sosyal medya araçlarından ve kendi web siteleri üzerinden bu faaliyeti sürdürmekte olduğunu belirtmiştir. Katılımcı G3; e-pazarlama faaliyetinin kolay gerçekleştiğini ancak sonuç almanın zor olduğunu çünkü global seviyede bu faaliyetlerin herkes tarafından yapıldığını ifade etmiştir. Katılımcı G4 ise; e-pazarlama faaliyetleri için ayrı bir ekip oluşturduklarını bu şekilde bir müşteri kitlesi elde ettiklerini ve son derece faydalı olduğunu belirtmiştir.

Katılımcı G1, G2 ve G4’ün ifadeleri doğrultusunda “fuar katılımı” kodu oluşturulmuştur. Katılımcı G2 uluslararası fuar takvimlerini takip ettiklerini ve planlamasını çok önceden yaparak katıldıklarını ifade etmiştir. Katılımcı G4; hedefledikleri pazarlarda düzenlenen fuarlara katıldıklarını ve bunun etkin bir yol olduğunu belirtmiştir.

Kişisel satış koduna yönelik olarak katılımcı G1 ve G3; kişisel satış faaliyetlerinde bulduklarını ve bunu son derece önemsediklerini vurgulamıştır. Katılımcı G3; birebir görüşmenin satış ve pazarlama açısından çok önemli olduğunu ürün tanıtımının ve birebir ilişkilerin bu şekilde geliştirilmesinin daha iyi olduğunu ifade etmiştir. Katılımcı G1 birebir güvene dayalı ilişkilere önem verdiklerini belirtmiştir.

5.2. İhracat Pazarlaması Problemleri Bulguları

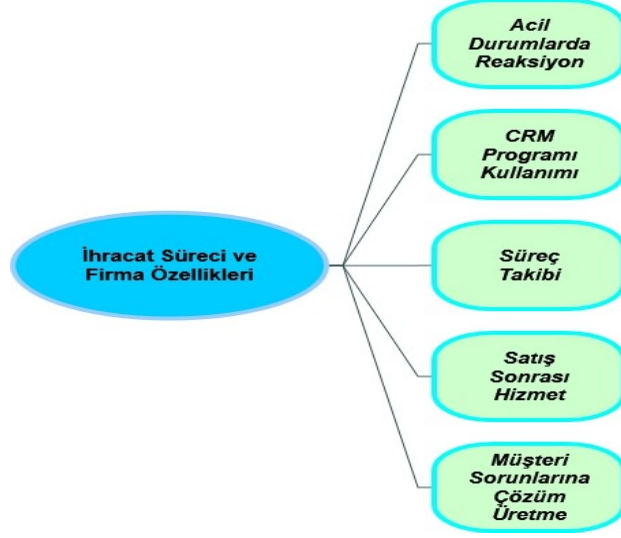

Şekil 3: İşletmelerde İhracat Pazarlaması Problemleri Şeması

İhracat pazarlaması problemleri temasına yönelik olarak G1 ve G3 katılımcılarının ifadelerinden ortaya çıkan kodlar; “dış pazar araştırma eksikliği” ve “müşteri ile birebir ilişkiler” şeklinde belirlenmiştir.

Katılımcı G3; dış pazar araştırmasının eksik yapılmasından kaynaklı olarak eksik belge sıkıntısı yaşadıklarını ve bundan dolayı bir süre dış pazarda sorun yaşadıklarını vurgulamıştır. Katılımcı G1 ise; müşteri ile pazarlık aşamasında karşılanması mümkün olmayan taleplerden dolayı müşterilerle birebir ilişkilerde sorun yaşadıklarını ifade etmiştir.

5.3. İhracat Süreci ve Firma Özellikleri Bulguları

Şekil 4: İşletmelerde İhracat Süreci ve Firma Özellikleri Şeması

İhracat süreci ve firma özellikleri temasına yönelik olarak G1, G2, G3 ve G4 katılımcılarının ifadelerinden ortaya çıkan kodlar; “acil durumlarda reaksiyon”, “CRM programı kullanımı”, “süreç takibi”, “satış sonrası hizmet” ve “müşteri sorunlarını çözme”dir.

Katılımcı G4; ihracat sürecinde bazen müşterilerin acil siparişlerinin olduğunu ve bu tür durumlarda firma içerisinde diğer departmanlarla iletişime geçilip çözüm üretildiğini ve müşteri ihtiyaçlarının karşılandığını ve bunun, sürecin işleyişinin devam etmesi için önemli olduğunu ifade etmiştir. Katılımcı G2 ise; ihracat sürecinde sürekli olarak yeniliklerde bulduklarını ve mevcut sistemin yeterli olmadığından dolayı tedarik sürecini tamamen takip edebilecekleri Müşteri İlişkileri Yönetimi (CRM) programını kullanmaya başladıklarını ve sistemlerini de buna uygun hale getirdiklerini ifade etmiştir.

Katılımcı G1 ve G4; firmalar açısından ihracat sürecinde müşterilerin sorunlarının çözüldüğünü belirtmişlerdir. Katılımcı G1; ihracat süreci tamamlandıktan sonra yaşanan sorunlar için çeşitli çözüm önerileri sunduklarını ifade etmiştir. Katılımcı G4 ise; ihracat sürecini daha işlevsel hale getirebilmek için gereken her konuda müşterilerine çözüm yolları sunduklarını ve bunun hem müşteri açısından hem de kendi ihracatları açısından olumlu sonuçları olduğunu vurgulamıştır.

Katılımcı G1; satış sonrası hizmet konusunda müşterileri ile iletişim kurduklarını ve memnuniyetini ölçtüklerini ve ihracat süreç takibinde tüm departmanların birlikte hareket ettiklerini ifade etmiştir. Katılımcı G3; satış sonrası hizmet konusunda herhangi bir sorun yaşamadıklarını ve müşterilerden şikâyet alma oranlarının çok düşük olduğunu belirtmiştir. Katılımcı G4 ise; müşteriler ile sürekli irtibat halinde olduklarını ve yaşanan herhangi bir sorun için şikâyet hattı oluşturduklarını ve gelen şikâyetleri dikkate alarak yaşanan sorunlara profesyonel bir şekilde yaklaştıklarının altını çizmiştir. Katılımcı G2 ise; tüm süreci takip edebilecekleri şekilde sistemlerini kurduklarını ve hammadeden müşteriye ulaşana kadar tüm sürece hâkim olacakları programlarla birlikte süreci kolaylaştıracak yenilikler de yaptıklarını vurgulamıştır.

5.4. İhracat Sorunları Bulguları

Şekil 5: İşletmelerde İhracat Sorunları Şeması

İhracat sorunları temasına yönelik olarak ortaya çıkan kodlar; “coğrafi konum”, “devlet desteği yetersizliği”, “dış pazar farklılıkları”, “prosedürel engeller”, “ürünün zarar görmesi”dir.

Katılımcı G2; ülke içerisinde kendi coğrafi konumlarının gerek nitelikli çalışan bulma gerekse dağıtım faaliyetleri gibi konularda dezavantajı bölge olduklarını ve bunun zararını gördüklerini ifade etmiştir. Katılımcı G3 ise; dış pazarın coğrafi konumlarından dolayı ürünün bölgeden bölgeye farklı özellikler gösterdiğini, kullanım farklılığının olabildiğini ifade etmekte ve her pazarın coğrafi özelliklerinin iyice araştırılması gerektiğini belirtmiştir.

Katılımcı G2 ve G3; ayrıca devlet desteklerinin bazı konularda yetersiz olduğunu ve uluslararası rekabette bundan dolayı geride kaldıklarını ifade etmiştir. Katılımcı G2; dağıtım faaliyetlerinde devlet desteğinin olmadığını, tutundurma faaliyetleri için fuar vb. faaliyetlerde çok zor şekilde devlet desteklerinden faydalanabildiklerini vurgulamıştır. Katılımcı G3 ise;

dağıtım faaliyetlerinde benzer ürün gruplarında devlet desteğinin olduğunu ancak kendi ürünlerinin bu destekten faydalanmadığını belirtmiştir.

Katılımcı G2; dış pazarlardan kaynaklı olarak bazı ülkelere istedikleri şekilde katma değerli olarak ürün satamadıklarını ifade etmiştir. Bunun sebebi olarak işlenmiş ürünlere yüksek vergilerin koyularak ülkelere girişlerinin zorlaştırılması olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Katılımcı G1 ve G4; diğer ülkelerin bazı konularda prosedürel engeller oluşturduğunu, bunun ihracatı olumsuz etkilediğini ve bazen müşteri ve para kaybına sebep olduğunu ifade etmişlerdir. Bu sorunlarla birlikte katılımcı G1; ürünün taşıma esnasında zarar görmesi gibi durumlar yaşandığını ve müşteri için çeşitli indirim veya promosyonlar yaparak bunu telafi etmeye çalıştıklarını ifade etmiştir.

Katılımcı G1, G2, G3 ve G4'ün ifadelerinden ihracat sorunlarına yönelik olarak “firma kaynaklı sorunlar” teması ortaya çıkmıştır. Firma kaynaklı ihracat sorunları temasına yönelik olarak “dış pazar araştırma yetersizliği”, “ekipman yetersizliği”, “iletişim kopukluğu”, “mevzuata uygun belge bulundurmama” ve “nitelikli eleman eksikliği” kodları ortaya çıkmıştır.

Katılımcı G3; ihracat yapılan ülkelerin iyi araştırılmamasından kaynaklı olarak belge sorunları çektiklerini ve bundan dolayı gerekli işlemleri yapamadıklarını ifade etmiştir. Katılımcı G4 ise; ekipman yetersizliğinden kaynaklı olarak kalitenin istenen seviyede olmamasından dolayı sorun yaşadıklarını ve ihracatta müşteri kaybı yaşamış olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca, firma içerisinde iletişim kopukluğundan dolayı istenen standartların altında bir ürün müşteriye teslim edilmiş ve müşteri memnuniyetsizliği ile karşılaştıklarını belirtmiştir.

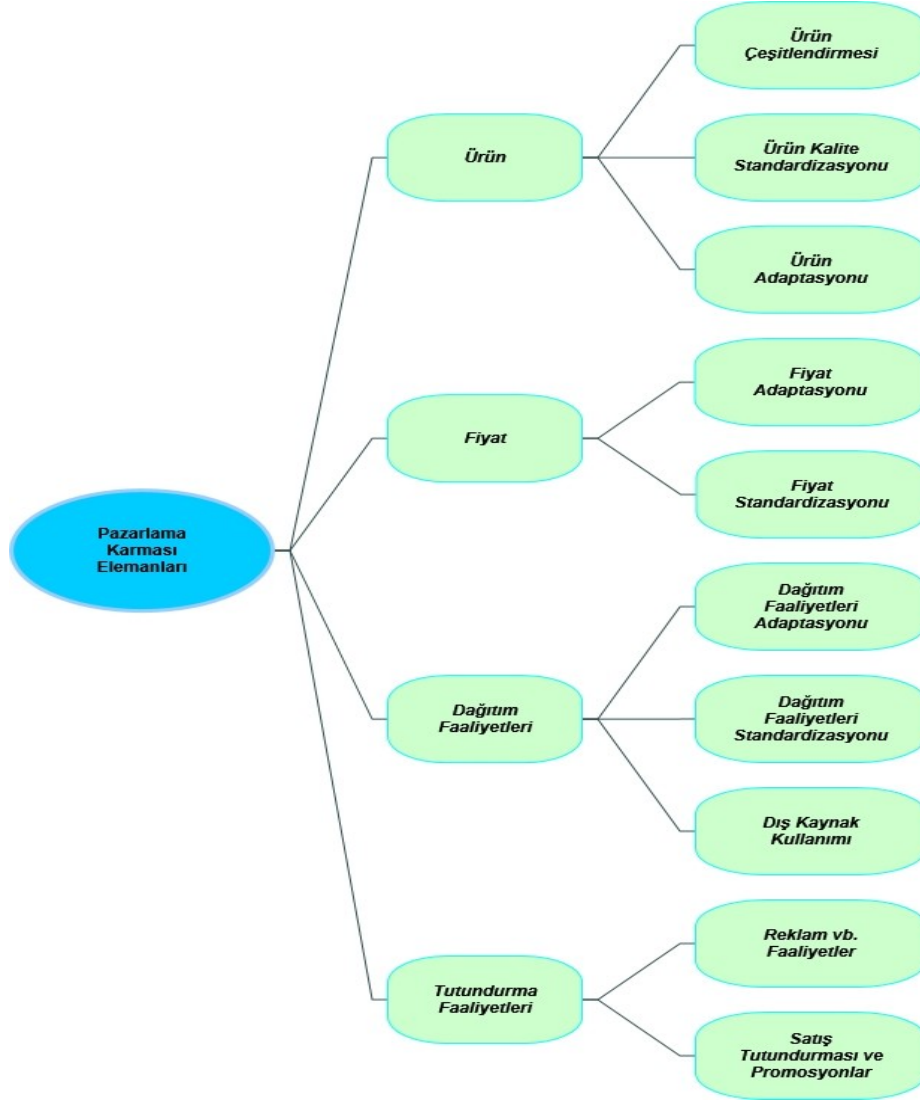
Katılımcı G1; dış pazarlarda yapılan mevzuat değişikliklerinden dolayı mevzuata uygun olmayan veya eksik belge sorunlarından dolayı belge ihtiyacı giderilene kadar ihracat yapamadıklarını ifade etmiştir. Katılımcı G4 ise; kendi gümrüklerinden ürün göndermenin daha önce zor olduğunu ve bunun sebebinin ise mavi hat uygulamasına yönelik uygun belgeleri almamaları olduğunu belirtmiştir. Belge ihtiyaçları giderildikten sonra ihracatlarının arttığını ve tahmini olarak %15-20 etkili olduğunu vurgulamıştır. Nitelikli eleman eksikliği sorununa yönelik olarak katılımcı G1 ve G2; ayrıca nitelikli eleman eksikliği yaşadıklarını ve bu eksiklikten dolayı belli bir seviyenin üstüne çıkamadıklarını ifade etmiştir.

Katılımcı G1 ve G2'nin ifadelerinden ihracat sorunlarına yönelik olarak “sektörel sorunlar” teması ortaya çıkmıştır. Sektörel sorunlar temasına yönelik olarak ortaya çıkan kodlar “mevzuat ve prosedürler”, “rekabet yoğunluğu” ve “sektörde daralma” kodlarıdır. Katılımcı G2; sektörel olarak madencilik mevzuatının firmalar için ağır ve yerine getirilmesi zor şartlar içerdiğini ifade etmiştir. Katılımcı G2; ayrıca sektörel olarak uluslararası seviyede rekabet yoğunluğunun fazla olduğunu ve istedikleri şekilde pazarda ürünlerini satamadıklarının altını çizmiştir. Sektörel daralma çerçevesinde ise katılımcı G1 ve G2; son yıllarda küresel olarak sektörde bir daralma meydana geldiğini ve bundan etkilendiklerini ifade etmişlerdir.

Katılımcı G2 ve G3'ün ifadelerinden ihracat sorunlarına yönelik olarak “rekabette yüksek fiyatta kalma” teması ortaya çıkmıştır. Rekabette yüksek fiyatta kalmaya yönelik olarak “enerji maliyetlerinin yüksekliği” ve “lojistik maliyetlerinin yüksekliği” kodları ortaya çıkmıştır. Katılımcı G2 ve G3 uluslararası pazarlarda rekabet ederken diğer ülkelere göre

dezavantajlı fiyatlarla rekabet ettiklerini ifade etmişlerdir. Özellikle dağıtım maliyetlerinin ve enerji maliyetlerinin yüksekliğinden dolayı uluslararası pazarlarda dezavantajlı olduklarını belirtmişlerdir.

5.5. Pazarlama Karması Elemanları Bulguları

Şekil 6: İşletmelerde Pazarlama Karması Elemanları Şeması

Ürün temasına yönelik olarak oluşturulan kodlar; “ürün çeşitlendirmesi”, “ürün standardizasyonu” ve “ürün kalite standardizasyonu”dur.

Katılımcı G1; ürün adaptasyonu kapsamında herhangi bir faaliyette bulunmadıklarını sadece pazardan pazara farklı ürünler sunabildiklerini belirtmiştir. Ancak katılımcı G4; müşteri talebine göre ürün üzerinde değişiklik yaptıklarını ürün hattından müşteri isteğine göre ürün çıkardıklarını ifade etmiştir.

Ürün çeşitlendirmesi kapsamında katılımcı G1; pazardan pazara farklı kalitede ürün sunduklarını ve bu şekilde çeşitliliğe gittiklerini belirtmiştir. Katılımcı G2 ise; Ar-Ge bölümünün bu konuda sürekli olarak çalıştığını, müşteri talep ve ihtiyaçlarına göre gerekirse yeni maden ocağı edinmeye gittiklerini ifade etmiştir. Katılımcı G4 ise; ürün hattından belirli bir kalitenin altında çıkan ürünleri ayırarak buna uygun talep olan pazarlara sattıklarını vurgulamıştır.

Ürün kalite standardizasyonu kapsamında ise katılımcı G3; yerel ve uluslararası standartlara uygun olarak ürünlerini ürettiklerini ve buna önem verdiklerini ifade etmiştir. Katılımcı G4; ürün kalite standardına dikkat etmedikleri bazı durumlarda olumsuzluklar yaşadıklarını hatta dış pazarda müşteri kaybına uğradıklarını ifade etmiştir.

Katılımcı G1, G2, G3 ve G4'ün ifadelerinden ihracat pazarlaması stratejilerine yönelik olarak "fiyat" teması ortaya çıkmıştır. Fiyat temasına yönelik oluşturulan kodlar "fiyat adaptasyonu" ve "fiyat standardizasyonu"dur.

Katılımcı G1; son dönemde rekabeti yüksek olan ürünle konusunda ve kaybedilmesi istenmeyen müşteriler konusunda fiyat değişikliklerini uyguladıklarını belirtmiştir. Katılımcı G2 ve G4 ise fiyat konusunda bir standardizasyona gitmediklerini pazardan pazara farklı fiyat politikası izlediklerini belirtmektedir. Fiyat standardizasyonu konusunda ise katılımcı G1 belli ürün gruplarında standartlarının olduğunu ve değişiklik yapmadıklarını belirtmiştir. Katılımcı G3 ise; fiyatlarında hiçbir şekilde değişiklik yapmadan standart fiyattan ihracat yaptıklarını ifade etmiştir.

Katılımcı G1, G2, G3 ve G4'ün ifadelerinden ihracat pazarlaması stratejilerine yönelik olarak "dağıtım faaliyetleri" teması ortaya çıkmıştır. Dağıtım faaliyetlerine yönelik olarak "dağıtım faaliyetleri standardizasyonu", "dağıtım faaliyetleri adaptasyonu" ve "dış kaynak kullanımı" kodları oluşturulmuştur.

Katılımcı G1; dağıtım faaliyetlerinin standart olduğunu ve hiçbir şekilde değişmediğini ifade etmiştir. Dağıtım faaliyetleri adaptasyonu kapsamında katılımcı G2 daha çok müşteriye bağlı olduğunu ancak kendilerinin de duruma göre hareket ettiğini belirtmiştir. Katılımcı G3 ve G4 her ülkeye farklı dağıtım faaliyetleri kullandıklarını ifade etmiş ve b konuda belirleyici etkinin maliyet olduğunu belirtmişlerdir. Bu çerçevede bazı durumlarda hem kolaylık hem de maliyet açısından dağıtım kanalı faaliyetlerinde dış kaynak kullanımına gittiklerini ifade etmişlerdir.

Katılımcı G1 ve G3'ün ifadelerinden ihracat pazarlaması stratejilerine yönelik olarak tutundurma faaliyetleri" teması ortaya çıkmıştır. Tutundurma faaliyetlerine yönelik olarak ortaya çıkan kodlar "reklam vb. faaliyetler" ile "satış tutundurması ve promosyonlar"dır. Katılımcı G3; müşteriden müşteriye değişen şekillerde müşterilere promosyon vb. faaliyetler gerçekleştirdiklerini belirtmiştir. Katılımcı G1 ise; reklam vb. faaliyetler gerçekleştirilmenin çok büyük bir değer sağlayacağını düşünmekte ve bunun yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Tutundurma faaliyetleri kapsamına ayrıca yukarıda gösterilmiş olan tabloda yer alan "pazarlama çalışmaları" temasında yer alan kodlar eklenebilir.

5.6. Pazarlama Kültürü Bulguları

Şekil 7: İşletmelerde Pazarlama Kültürü Şeması

Pazarlama kültürü temasına yönelik olarak ortaya çıkan kodlar; “içsel iletişim”, “kişilerarası ilişkiler”, “organizasyon”, “satış görevi” ve “yenilikçilik” kodlarıdır. Katılımcı G1 firmanın artık belirli bir pazarlama kültürünün oluştuğunu ve buna göre hareket ettiklerini ifade etmiştir. Katılımcı G2 ise; ihracatın artık kendilerinde belirli bir kültür oluşturduğunu, aile ve sosyal kültürlerinin de artık buna göre şekillendiğini vurgulamıştır.

Katılımcı G1, G2, G3 ve G4’ün ifadelerinden oluşturulan içsel iletişim koduna göre katılımcılar firma iç yapısında iletişim konusunda herhangi bir sorun yaşamadıklarını ve iç iletişimin gerek sorumlu oldukları departman içerisinde gerekse departmanlar arasında iyi bir seviyede ve kolay bir şekilde sağlandığını ifade etmişlerdir. Katılımcı G3; içsel iletişimin kesinlikle çözüm noktalarından biri olduğunu belirtmiş, katılımcı G1 ise iletişimin sürekli sağlandığını çünkü tek bir satışın bile tüm departmanları ilgilendirdiğini vurgulamıştır.

Kişilerarası ilişkiler koduna yönelik olarak katılımcı G1 firma içinde ve müşterilerle olan ilişkiler konusunda birebir ilişkilere önem verdiklerini belirtmiştir. Katılımcı G4; firma içerisindeki ilişkilerin iyi seviyede olduğunu ve çözüm yolu arayışında önemli olduğunu ifade etmiştir. Katılımcı G1 ve G2; organizasyonun ihracat için önemli olduğunu ve planlama yaparken de organizasyon içerisindeki iletişimin gerekli olduğunun altını çizmiştir.

Katılımcı G1, G2 ve G3’ün ifadelerinden oluşturulan satış görevi koduna göre katılımcılar satışın tek departmanı ilgilendirmeyen bir konu olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcı G1; satış için tüm organizasyonun ilgilendiğini ifade etmiş, katılımcı G2 de benzer bir şekilde ihracat, üretim, pazarlama gibi departmanların birbirleri ile iletişim halinde olduklarını ve hazırlıklarını da bilgi paylaşımı yaparak beraber yaptıklarını belirtmiştir. Katılımcı G3 ise; satış

görevinin daha çok pazarlamacı tarafından gerçekleştirildiği bir yapıda olduklarını ifade etmiştir.

Yenilikçilik koduna göre katılımcı G2 ve G4'ün ifadeleri doğrultusunda firmaların bazıları ihracat konusunda çeşitli yenilikler gerçekleştirmektedir. Katılımcı G4; ihracatın daha rahat gerçekleştirilmesi için firma içerisinde süreç yenilikçiliği gerçekleştirdiklerini ve bu şekilde sürecin daha kolay bir şekilde yönetilebileceğini ifade etmiştir. Katılımcı G2 ise; ar-ge departmanlarının sürekli olarak çalıştığını, ürün geliştirme veya ürün grubuna yeni ürün ekleme gibi çeşitli faaliyetleri dahi müşterileri için gerçekleştirebildiklerini vurgulamıştır.

Özetle; araştırma sonuçları araştırma modelinde de görülen tüm hipotezleri desteklemekte ve araştırma modelini doğrulamaktadır. Bununla birlikte, iç ve dış faktörler ile pazarlama kültürü arasında da ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca, iç ve dış faktörlerin de ihracat performansı ile ilişkisinin de önemli seviyede olduğu görülmüştür.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

İç ve dış faktörler ile birlikte çalışmanın temelini oluşturan pazarlama kültürü, ihracat pazarlaması stratejileri ve ihracat performansı arasındaki ilişkilere yönelik olarak elde edilen bulgular araştırma modelinde kullanılan değişkenlere ilişkin olarak önemli sonuçlar vermektedir. Bu sonuçlar aşağıda özet olarak aktarılmıştır.

Pazarlama çalışmaları ile pazarlama kültürü, ihracat pazarlaması stratejileri ve ihracat performansı arasındaki ilişki incelendiğinde; öncelikle firmaların genel olarak çeşitli pazarlama faaliyetleri yürüttükleri ve bunun için çeşitli yollar izledikleri söylenebilir. Katılımcıların ifadeleri incelendiğinde, tüm katılımcılar çeşitli yollarla pazarlama faaliyetlerinde bulduklarını ifade etmiştir. E-pazarlamanın yapılabileceğini tüm katılımcılar ifade etmişken, sadece iki katılımcı e-pazarlama faaliyetleri gerçekleştirdiklerini belirtmiştir. Bununla birlikte, iki katılımcıdan biri e-pazarlama ile ciddi bir şekilde müşteri kazandıklarını ayrıca bir ifadesinde belirtmiştir. Katılımcılar, ayrıca fuarlara katıldıklarını ve fuarların son derece etkili olduğunu ifade etmiştir. Fuarlar aracılığı ile müşteri kazandıklarını ve bunun vazgeçilmez olduğunu vurgulamışlardır. Kişisel satış konusunda ise; katılımcıların sadece ikisi buna önem verdiklerini ve özellikle ürün tanıtımı ve müşteriler ile birebir ilişkiler kurabilmek için bunun önemli olduğunu ifade etmişlerdir. Bunun firmanın kültürü olduğunu aynı zamanda oraya gidecek çalışanların da buna uygun olması gerektiğini belirtmişlerdir. Katılımcı ifadeleri incelendiğinde; pazarlama faaliyetlerinin pazarlama kültürü ve ihracat performansı ile ilişkili olduğu sonucuna varılabilmektedir.

İhracat pazarlaması problemleri incelendiğinde; firmaların dış pazar araştırma eksiklikleri yaşayabildiği görülmektedir. Bu durum dış pazarların yeterli seviyede araştırılmaması ve bilgi elde edilmemesinden kaynaklı olarak hem tutundurma faaliyetlerinin yapılamamasına hem de ihracat performansının düşmesine sebep olabilmektedir. Katılımcıların ifadelerinden; hem müşteri ile iyi ilişkiler kurmak ve bu konuda sorun yaşamamak hem de dış pazar araştırmasının iyi bir şekilde yapılmasının, tutundurma faaliyetlerinin verimine ve ihracat performansına direkt olarak yansıtacağı sonucuna varılabilmektedir.

İhracat süreci ve firma özelliklerinin pazarlama kültürü, ihracat pazarlaması stratejileri ve ihracat performansı ile ilişkisini incelediğimizde, bir katılımcı acil durumlarda ve müşteri taleplerinde firmanın müşteri isteklerinin ve ihtiyaçlarının karşılanmasının önemli olduğunu aksi takdirde firmanın müşteri kaybına uğrayabileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte, müşterilerin ihracat sürecinde karşılaştıkları sorunları çözmek veya durumlarını daha iyi hale getirmenin ihracat miktarını arttırabildiğini de ifade etmişlerdir. Bu kapsamda satış sonrası hizmet konusunda da üretilen çözümlerin müşteri memnuniyeti açısından önemli olduğunu belirtmişlerdir. Son olarak özellikle yenilikleri takip eden ve gerektiğinde sistemsel değişime ve gelişime gittiklerini ifade eden bir katılımcı; söz konusu sistemin mevcut durumu kaldıramamasından dolayı eğitim alarak sistem değişikliği yaptıklarını ve firma faaliyetlerinin tamamını takip edebilecekleri şekilde sistemlerini geliştirdiklerini belirtmiştir. Özellikle bunu yapan firmanın faaliyet gösterdiği sektörde daralma olmasına rağmen firmanın ihracat miktarında azalma olmadığı aksine belli bir oranda artış olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu tür faaliyetlerin ihracat performansına ve performansı arttırmaya yönelik olarak stratejik değişikliklere gidilmesini sağladığı sonucuna varılabilir. Kısaca, katılımcıların ifadelerine göre firma özellikleri ve firmanın ihracat sürecindeki faaliyetlerinin ihracat pazarlaması stratejileri ve ihracat performansı ile ilişkili olduğu sonucuna varılabilir.

İhracat sorunlarının ihracat pazarlaması stratejileri ve ihracat performansı ile ilişkisi incelendiğinde; beklenilenden çok daha detaylı ve farklı sorunlar olduğu gözlemlenmiştir. Katılımcıların ifadelerinden yola çıkılarak bu sorunlarda bir kısmı firma kaynaklı olmakla birlikte, sektör kaynaklı sorunlar, dış pazar farklılıklarından kaynaklı sorunlar, dağıtım faaliyetleri esnasında ürünün zarar görmesinden kaynaklı sorunlar, coğrafi konumdan kaynaklı sorunlar ve devlet desteklerinin yetersizliğinden dolayı rekabet gücünün zayıf olması gibi sorunlar olduğu görülmüştür. Firma ve sektör kaynaklı sorunların da kendi içerisinde çeşitlendiği gözlemlenmiştir. Katılımcıların ifadelerine göre tüm ihracat sorunları ele alındığında, pazarlama kültürü, ihracat pazarlaması stratejileri ve ihracat performansını önemli bir seviyede etkiledikleri sonucuna varılabilmektedir.

Pazarlama karması elemanları ile firmaların adaptasyon ve standardizasyon stratejileri birlikte incelenmiştir. Pazarlama karması elemanlarından olan ürün elemanı konusunda firmalardan biri ürün adaptasyonunu benimsemediklerini belirtmiştir. Ancak, bir katılımcı ise ürün adaptasyonunu uyguladıklarını hatta müşteri ihtiyaçları doğrultusunda ürünlerinde çeşitli değişiklikler yaptıklarını ifade etmiştir. Müşteri ihtiyaçların doğrultusunda hazırlanmamış bir ürün satışından dolayı ihracat müşterisi kaybına uğradıklarını belirtmiştir. Katılımcıların biri hariç tamamı ürün çeşitlendirmesine gittiklerini ifade etmiştir. Özellikle bir mermer üreticisi Ar-Ge departmanının bu konuda sürekli olarak çalıştığını ve müşteri talebi doğrultusunda ürün çeşitlendirmesi için yeni bir ocak alımına dahi gittiklerini belirtmiştir. Bununla birlikte başka bir katılımcı, ürün kalite standardizasyonunun önemli olduğunu ifade ederken, bunu sağlamamanın müşteri kaybına kadar gittiğini ifade etmiştir.

Katılımcılardan ikisi özellikle fiyat adaptasyonu stratejisi izlediklerini belirtmişlerdir. Pazardan pazara farklı fiyat stratejileri izlediklerini ve ürün durumunun da fiyat konusunda etkili olduğunu belirtmişlerdir. Ancak iki katılımcı ise; fiyat stratejisi konusunda standart fiyat stratejisi izlediklerini ve pazardan pazara fiyatlarda bir farklılık yapmadıklarını ifade etmişlerdir.

Yalnızca söz konusu iki katılımcıdan bir katılımcı son dönemlerde ayrıcalıklı müşteri grubuna karşı düşük bir seviyede değişiklik yapmaya başladıklarını belirtmiştir.

Dağıtım faaliyetleri konusunda bir katılımcı standart olduklarını ve standart bir dağıtım sistemi kullandıklarını ifade etmiştir. Diğer üç katılımcı ise müşteri ve pazar farklılığı doğrultusunda dağıtım faaliyetlerinde farklı stratejiler izlediklerini belirtmişlerdir. Bu stratejinin en büyük değişkeninin ise maliyet olduğu katılımcıların ifadelerinden anlaşılmaktadır. Pazar farklılığından dolayı her ülkeye farklı dağıtım stratejilerinin maliyeti daha da düşürdüğü ve buna göre dağıtım stratejisi belirledikleri anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra yine maliyet ve kolaylık açısından daha iyi olması sebebi ile bazı firmaların dış kaynak kullanımına gittikleri görülmektedir.

Tutundurma faaliyetleri konusunda ise bir katılımcı özellikle maliyet düşürerek veya tutundurma faaliyetlerine devlet desteklerinin sağlanması ile ihracat artışının gerçekleşmeyeceğini belirterek özellikle marka değerinin artırılması yönünde çalışmalar yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Bir katılımcı ise; müşteriden müşteriye değişen bir satış tutundurma ve promosyon faaliyetlerinde bulduklarını belirtmiştir. Tutundurma faaliyetleri konusuna yukarıda ayrıca belirtilmiş olan pazarlama faaliyetleri de eklenebilir.

Pazarlama kültürü konusu ile ilgili olarak katılımcı ifadeleri incelendiğinde firmaların belirli bir pazarlama kültürü oluşturdukları görülmüştür. Bazı firmalar bu konuda gecikmiş olduklarını ancak bunun için çaba sarf ettiklerini ifade etmiştir. Pazarlama kültürü ile alakalı ifadeler incelendiğinde; pazarlama kültürünün 6 alt başlığından 5'i ile alakalı olarak ifadeler kullanıldığı görülürken, hiçbir katılımcının hizmet kalitesi ile alakalı bir ifade kullanmadığı görülmüştür. Pazarlama kültürü kavramı literatürde daha çok hizmet sektöründe faaliyet gösteren firmalarda yapıldığından dolayı bu alt başlık ile alakalı sonuçlar ortaya çıkarken bu çalışmanın ürün üretimi yapan firmalar üzerine yapılmasından kaynaklı olarak böyle bir farklılığın ortaya çıktığı düşünülmektedir. Nitekim katılımcıların, pazarlama kültürü kavramının diğer alt başlıkları ile alakalı olarak birçok ifade kullandıkları gözlemlenmiştir.

Katılımcıların ifadelerine göre; ihracat pazarlaması stratejileri ile pazarlama kültürü, ihracat pazarlaması ve iç ve dış faktörler arasındaki ilişki incelendiğinde ihracat pazarlaması stratejilerinin pazarlama kültürü, ihracat performansı ve iç ve dış faktörler ile ilişkili olduğu sonucuna varılabilmektedir.

Araştırmanın sonuçları ilgili teori ile benzer olarak; firmaların pazarlama kültürü ve ihracat pazarlaması stratejilerinin ihracat performansı ile ilişkili olduğunu, firmanın pazarlama kültürü ile ihracat pazarlaması stratejilerinin ilişkili olduğunu, pazarlama kültürünün ihracat performansı ile ilişkili olduğunu ve iç ve dış faktörlerin ihracat performansı ile ilişkili olduğunu desteklemektedir. Ancak araştırma sonuçlarından teoriye ek olarak iç ve dış faktörlerin pazarlama kültürü ile ilişkili olduğunu ortaya koyan sonuçlara da ulaşılmıştır. Bununla birlikte, iç ve dış faktörlerin ihracat performansına etkisinin teoride düşünülenenden daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. Bu iç ve dış faktörler içerisinde; firma özellikleri, firma çalışanları, firma yapısı, ihracat süreci ve işleyişi, devlet destekleri ve teşvikler ve ihracat sorunları faktörleri bulunmaktadır.

Araştırmanın ihracat pazarlaması stratejileri ile ihracat performansı arasındaki ilişkiyi ortaya koyan kısmı ile ilgili olan sonuçlar literatürdeki; Kaynak ve Kuan (1993), De Luz (1993), Beamish vd. (1993), Çavuşgil ve Zou (1994), Leonidou vd. (2002), Shoham (2003), Calantone vd. (2004), Yücel (2006) ve Hall ve Lee (2008) sonuçları ile benzerlik göstermektedir.

Araştırmanın pazarlama kültürü ile ihracat performansı arasındaki ilişki ile ilgili sonuçları ise literatürdeki; Torlak vd (2007), Odabaşı (2010), Yıldırım ve Erul (2013), Lombard (2014), Hamşioğlu (2017) ve Papatya ve Özkan (2019) çalışmaları ile benzerlik göstermektedir.

Bu çalışma; ihracat pazarlaması ve ihracat performansı konularını incelemesi kapsamında daha doğru ve etkili çalışmaların yapılmasına katkı sağlayacaktır. Literatür incelendiğinde; iç ve dış faktörler ile pazarlama kültürü arasındaki etkinin ortaya konulduğu herhangi bir çalışmanın olmadığı görülmüştür. Bu anlamda, araştırmanın literatüre katkı sağladığı düşünülmüştür. Ayrıca araştırma sonuçlarında görüldüğü üzere; firma özellikleri, firma çalışanları, firma yapısı, ihracat süreci ve işleyişi, devlet destekleri ve teşvikler, ihracat sorunları vb. diğer iç ve dış faktörlerin ihracat performansı ile ilişkisinin ve etkisinin yüksek olduğu görülmüştür. Bu sebeple, bundan sonraki çalışmalarda bu tür faktörlerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesinin son derece faydalı olacağı ve bu araştırmanın bu konuda bir rehberlik sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aaby, Nils-Erik, Slater S.F., (1988), "Management Influences on Export Performance: A Review of the Empirical Literature 1978-1988", *International Marketing Review*, Cilt: 6, Sayı: 4, S. 7-26.
- Akroush, M. N. (2007). "Exploring The Mediation Effect Of Service Quality Implementation On The Relationship Between Service Quality And Performance: Managers Perceptions In The Banking Industry In Jordan" *Jordan Journal of Business Administration*, Cilt: 3, Sayı: 4. S: 532-557
- Albaum, G., & Tse, D. K. C. (1998). "Transference of Marketing Activities and Strategies to Foreign Markets" Chinese Management Centre, The University of Hong Kong. S: 1-33
- Appiah-Adu, K., & Singh, S. (1999). "Marketing culture and performance in UK service firms". *Service Industries Journal*, 19(1), S152-170.
- Appiah-Adu, K., Fyall, A., & Singh, S. (2000). "Marketing culture and customer retention in the tourism industry", *The Service Industries Journal*, Sayı:20(2), S:95-113.
- Aygün, M. (2010). "Firma Düzeyinde İhracat Performansının Belirleyicileri: Türk Sermaye Piyasası Örneği" *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, Sayı: 4, S. 113 – 133.
- Beamish, P. W., Craig, R., & McLellan, K. (1993). "The Performance Characteristics Of Canadian Versus UK Exporters In Small And Medium Sized Firms" *MIR: Management International Review*, S. 121-137.

- Cadogan, J. W., Diamantopoulos A., Siguaw, J. A. (2002). "Export Market-Oriented Activities: Their Antecedents and Performance Consequences", *Journal of International Business Studies*, Cilt: 33, Sayı: 3, S. 615-627.
- Calantone R.J., Cavusgil T., Schmidt J.B., Shin G.C., (2004) "Internationalization and the Dynamics of Product Adaptation An Empirical Investigation", *The Journal Of Product Innovation Management*, Sayı: 21, S. 185-198
- Çavuşgil, S. T.& Zou, S.(1994). "Marketing Strategy – Performance Relationship: An Investigation of the Empirical Link in Export Market Ventures" *Journal of Marketing*, Sayı: 58, S. 1-21.
- Çerçel, S. (2013). "Organize Sanayi Bölgelerinde Dış Ticaret Sorunları: Mersin Tarsus Organize Sanayi Bölgesinde Bir Uygulama", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin: Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cooper, R. G., & Kleinschmidt, E. J. (1985). "The impact of export strategy on export sales performance", *Journal of international business studies*, Sayı:16(1), S:37-55.
- De Luz, M. (1993), "Relationship Between Export Strategy Variables and Export Performance for Brazil-Based Manufacturers", *Journal of Global Marketing*, Sayı:7(1), S: 87-110
- Ene S., (2013), "İçsel Pazarlamaya Yönelik Olarak Çalışanların Pazarlama Kültürünün Oluşturulmasının İşletme Performansını Arttırmadaki Rolü", *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 5(10), 67- 91
- Fischer, C. (2010). "Food Quality And Product Export Performance: An Empirical Investigation Of The EU Situation" *Journal of International Food & Agribusiness Marketing*, Cilt: 22, Sayı: 3-4, S. 210–233.
- Guan, J., & Ma, N. (2003). "Innovative Capability And Export Performance Of Chinese Firms" *Technovation*, Cilt: 23, Sayı: 9, S.737-747.
- Hall Jr, E. H., & Lee, J. (2008). "Assessing The Impact Of Export Performance: A Critical Analysis Of Its Effect On Diversification" *Journal of Global Business Management*, Cilt: 4, Sayı: 1, S: 56-65.
- Hamşoğlu, A. B. (2017) "Pazarlama Kültürü, Pazarlama Etkinliği ve Pazarlama Yeteneklerinin İhracat Performansına Etkisi: Antalya İli İhracat İşletmelerinde Bir Uygulama" *Journal of Current Researches on Business and Economics*, Cilt: 7, Sayı: 2, S. 1-16.
- Hoang, Peter B., (1998) "A Casual Study F Relationships Between Firm Characteristics, International Marketing Strategies And Export Performance, *Management International Review*, Cilt:38, Sayı:1, S. 73-93
- Honfoga, B. G. (2013). "Cotton Institutions And Perverse Incentives For Fertilizer Traders In Benin" *Journal of Development and Agricultural Economics*, Cilt: 5, Sayı: 1, S: 19-34.

- Kaynak, E., & Kuan, W. K. (1993). "Environment, Strategy, Structure, And Performance In The Context Of Export Activity: An Empirical Study Of Taiwanese Manufacturing Firms" *Journal of Business Research*, Cilt: 27, Sayı: 1, S: 33-49.
- Kirpalani, V. H., & Macintosh, N. B. (1980). "International Marketing Effectiveness of Technology-Oriented Small Firms" *Journal of International Business Studies*, Cilt: 11, Sayı: 3, S. 81-90
- Koh, Anthony C., (1991) "Relationships Among Organisational Characteristics, Marketing Strategy And Export Performance", *International Marketing Review*, Cilt:8, Sayı:3, S. 46-60.
- Leonidou, L. C., Katsikeas, S. C., Samiee, S. (2002). "Marketing Strategy Determinants of Export Performance: A Meta Analysis", *Journal of Business Research*, Cilt: 51, Sayı: 1, S. 51-67.
- Louter, Pieter J., Cok Ouwerkerk, Ben A. Bakker, (1991), "An Inquiry into Successful Exporting", *European Journal of Marketing*, Cilt:25, Sayı:6, 1991, s:7-23.
- Koed Madsen, T. (1989), "Successful Export Marketing Management: Some Empirical Evidence", *International Marketing Review*, Vol:6, No:4
- MacLennan, M. L. F., Avrichir, I., & Figueiredo, C. D. C. (2015). "Export Performance In Emerging Markets: Upgrading Evidence From A Cluster In Brazil" *International Journal of Business and Emerging Markets*, Cilt: 7, Sayı: 2, S: 186-202.
- McGeehan, J. M. (1968). "Competitiveness: a survey of recent literature" *The Economic Journal*, Cilt: 78, Sayı: 310, S. 243-262.
- McGuinness, N. W., & Little, B. (1981). "The influence of product characteristics on the export performance of new industrial products" *Journal of Marketing*, Cilt: 45, Sayı: 2, S. 110-122.
- Moghaddam, F. M., Hamid, A. B., & Timouri, A. (2013). "Marketing capability and Export Performance: Evidence from Iranian Petrochemical Firms" *International Journal of Business and Marketing*, Sayı: 1, S. 1-24
- Odabaşı, Y. (2001). *Pazarlama Planı Rehberi*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Özkan T. (2019), "Pazarlama Kültürü Ve Strateji Arasındaki Uyumun İşletme Performansına Etkisi: Batı Akdeniz Bölgesi İmalat Sektöründe Bir Uygulama" Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Doktora Tezi
- Papatya, N. ve Özkan T. (2019), "Pazarlama Kültürü Ve Strateji Arasındaki Uyumun İşletme Performansına Etkisi: Batı Akdeniz Bölgesi İmalat Sektöründe Bir Uygulama" *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* Yıl: 2019, Cilt: 6, Sayı: 2, S: 333-350
- Parkinson, J. R. (1966). "The Progress of UK Exports" *Scottish Journal of Political Economy*, Cilt: 13, Sayı: 1, S: 21-23.

- Ravichandran, M., & Jayanthi, V. (2014). "Export Performance And Marketing Strategies. In 2014" International Conference on Science Engineering and Management Research (ICSEMR), S. 1-5
- Sağlam M. Ve Pirtini S., (2019) "Uluslararası Pazarlama Karması Stratejilerinin İhracat Performansı Üzerindeki Etkisi: Sektörler Arası Karşılaştırma", İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal bilimler Dergisi, Yıl: 18, Sayı:35 Bahar 2019/1, S. 433-459
- Shoham, A. (1996). "Marketing-Mix Standardization: Determinants Of Export Performance" Journal of Global Marketing, Cilt: 10, Sayı: 2, 53-73.
- SHOHAM, A. (1998). "Export Performance: A Conceptualization and Empirical Assessment", Journal of International Marketing, 6(3), 59-81
- Shoham, A. (2003). "Standardization of international strategy and export performance: a meta-analysis" Journal of Global Marketing, Cilt: 16, Sayı: 1-2, S. 97-120.
- Sousa, C. M., & Lengler, J. (2009). "Psychic distance, marketing strategy and performance in export ventures of Brazilian firms" Journal of Marketing Management, Cilt: 25, Sayı: 5-6, 591-610.
- Sousa, C. M., & Novello, S. (2014). "The Influence Of Distributor Support And Price Adaptation On The Export Performance Of Small And Medium-Sized Enterprises" International Small Business Journal, Cilt: 32, Sayı: 4, S. 359-385.
- Tantong, P., Karande, K., Nair, A., & Singhapakdi, A. (2010). "The Effect Of Product Adaptation And Market Orientation On Export Performance: A Survey Of Thai Managers. Journal Of Marketing Theory And Practice" Cilt: 18, Sayı: 2, 155-170.
- Torlak, Ö., Özdemir, Ş. ve Kula, V. (2007). "Türk İşletmelerinin İhracat Performansı Belirleyicileri", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1, S. 103-114.
- Venugopal, K., Getenet, S., & Yalew, F. (2017), "The Impact Of Marketing Mix Strategies On Micro And Small Business Enterprises Performance"
- Walters, Peter G.P., Saeed Samiee, (1990) "A Model For Assessing Performance İn Small U.S. Exporting Firms", Entrepreneurshhip Theory And Practice, Winter 1990, S. 33-50.
- Webster, C. (1993), "Refinement Of The Marketing Culture Scale And The Relationship Between Marketing Culture And Profitability Of A Service Firm", Journal of Business Research, Cilt: 26, Sayı: Ocak, S. 111-131
- Webster C., (1995); "Marketing Culture And Marketing Effectiveness İn Service Firms", Journal of Services Marketing, Cilt: 9, Sayı: 2, S. 6-21
- Yücel, A. (2006). "İhracat Pazarlaması Stratejilerinin Firma Performansı Üzerine Etkileri Hazır Giyim Firma Firmaları Üzerine Bir Uygulama" Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.

Erođlu Memiř, ř. (2020). 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Mısır Hac Güzergâhı-Kahire'den Mekke'ye
Hac Menzilleri. *Kadim Akademi SBD*, C.4(2) s.39-63.

Makale Türü / Article Type: Araştırma.

Makale Başvuru Tarihi / Application Date: 30.09.2020

Makale Kabul Tarihi / Accepted Date: 02.11.2020

Makale Yayın Tarihi / Publishing Date: 25.12.2020

17. ve 18. YÜZYILLARDA OSMANLI MISIR HAC GÜZERĖAHI- KAHİRE'DEN MEKKE'YE HAC MENZİLLERİ

PILGRIMAGE ROUTE OF OTTOMAN EYGPT DURING THE 17TH AND 18TH CENTURY: CAIRO-MECCA PILGRIMAGE-STATIONS

řerife EROĐLU-MEMİř*

ÖZ: Mısırlı Müslümanlar ve haclarını Mısır üzerinden gerçekleştiren diğer ülkelerden Müslümanlar, haccın farz kılındığı 630 senesinden itibaren, zarûrî sebepler dışında, Mekke'ye, kuzeyden Sina Çölü'nü aşan rotayı takip ederek Kahire-'Akabe-Mekke güzergâhı üzerinden ulaşmışlardır. Tarihi süreçte çeşitli nedenlerle zaman zaman değişen bu güzergâhın kontrol ve düzeni, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır, Suriye ve Hicaz seferleri sonrası Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu tarihten sonra hac, Osmanlı Devleti için dünyevi otoritesini ve İslam dünyasının en önemli gücü olma rolünü her yıl ifade etmenin bir aracı haline gelmişti. Bu nedenle de Harameyn-i şerifeyn'in hizmetkârı olan Osmanlı sultanları, haccın iyi işlemlerini hem hac güzergâhlarının güvenli bir şekilde kullanılması hem de İstanbul ve Kahire'den yola çıkan surrelerin Mekke'ye güvenli bir şekilde ulaşmasını

ABSTRACT: Since 630 when the pilgrimage became obligatory, Egyptian Muslims and Muslims from other countries who fulfilled their pilgrimage duties through Egypt had reached Mecca from the north through the Cairo-Aqaba-Mecca route- except for indispensable reasons. The control and order of this route, which changed from time to time for various reasons throughout the history, came under the Ottoman rule in 1517 after Yavuz Sultan Selim's Egypt, Syria and Hejaz campaigns. After this date, the pilgrimage became a means for the Ottoman Empire to express its worldly authority and its role as the most important power of the Islamic world every year. For this reason, the Ottoman sultans, who were the servants of *al-Haramayn al-Sharifayn*, had always been concerned about the well functioning of the pilgrimage, ensuring that the pilgrimage routes are safely used and that the pilgrims departing from

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü.

serife.memis@hbv.edu.tr <http://orcid.org/000-0003-2880-8602>

güvence altında tutma kaygısını hep taşıdılar. Bu bağlamda çalışma, Osmanlı döneminde Mısır hac yolu güzergâhı ve Kahire-Mekke arası hac menzillerini Nâbî'nin *Tuhfetü'l-Harameyn*'i ile Bosnalı Muhlis'in *Delilü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* adlı manzum hac seyahatnâmelerine referansla incelemeyi amaçlamaktadır. Bunun için öncelikle Mısır hac yolu güzergâhının tarihi süreçte değişiminden kısaca bahsedilecektir. İkinci bölümde, Osmanlı yönetimi döneminde hac organizasyonu çerçevesinde Mısır hac yolu güzergâhının durumu incelenecektir. Son olarak 17. ve 18. yüzyılda bu güzergâhı takip ederek hacca giden Dîvân kâtibi ve şâir Yusuf Nâbî ile Bosnalı Kadı Mustafa Muhlis'in seyahatnâmelerinden bu güzergâhla ilgili anlatılarına yer verilerek, güzergâhın durumu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: hac, menzil, Mısır, seyahatnâme, Osmanlı Tarihi.

Istanbul and Cairo safely reached Mecca. In this context, the study aims to examine the pilgrimage route of Egypt and the pilgrimage stations between Cairo and Mecca during the Ottoman period with specific reference to the pilgrimage books of Nâbî's *Tuhfetü'l-Harameyn* and Bosnian Muhlis's *Delilü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil*. For this, firstly, the change of the pilgrimage route of Egypt in the historical process is briefly described. In the second part, the status of the this route within the framework of the pilgrimage organization during the Ottoman rule is examined. Finally, the status of the route is determined by including the narratives of the Imperial clerk and poet Yusuf Nâbî and Bosnian *Kadi* (judge) Mustafa Muhlis who traveled to Mecca by following this route in the 17th and 18th centuries.

Key words: Hajj, Pilgrim-Stations, Egypt, Guide Book, Ottoman History.

GİRİŞ

İslam coğrafyasının çeşitli bölgelerinde yaşayan Müslümanlar, yaşadıkları yerin Mekke'ye olan uzaklıklarına göre hac ayı olan Zilhicce ayının ilk yarısında kalabalık kervanlar halinde Mekke ve Medine'nin yolunu tutarlardı. Mekke'de bulunmak üzere, Mısırlı Müslümanlar ve haclarını Mısır üzerinden gerçekleştiren diğer ülkelerden Müslümanlar, haccın farz kılındığı 630 senesinden itibaren, zarûrî sebepler dışında, Mekke'ye, kuzeyden Sina Çölü'nü aşan rotayı takip ederek Kahire-Akabe-Mekke güzergâhı üzerinden ulaşmışlardır (Erol, 2019a: 305-306).

Osmanlı Devleti'nde Haremeyn-i Şerifeyn'e yani Mekke ve Medine'ye hürmet edilerek, ihسانlarda bulunulması geleneği Yıldırım Beyazıt ile başlamış, Mısır ve Suriye fethi sonrasında devam etmişti. *Hâdimü'l-haremeyn* unvanını alan Yavuz Sultan Selim Han ile hac ibadetinin güven ve rahatlıkla yerine getirilmesi için iyi teşkilatlanmış bir hac kervanı organize edilmekteydi. Osmanlı memleketlerinden Haremeyn-i Şerifeyn'e her yıl farklı güzergâhları izleyerek iki önemli hac kervanı ulaşmakta idi. Bunlar: Kahire ve Şam hac kervanlarıydı.* İstanbul ile Haremeyn-i Şerifeyn arasındaki bağlantının ancak Mısır veya Suriye eyaletlerinin birinden geçilerek yapılabilmesi nedeniyle, Hicaz'ı Kahire ve Şam'a bağlayan kervan yolları önemlerini Osmanlı döneminde de muhafaza etmişlerdir. Örneğin, Mısır limanı olan İskenderiye'den yapılan kısa bir deniz yolculuğu ile 1522'de Osmanlıların eline geçmiş olan Rodos'a rahat bir şekilde ulaşıyordu (Armağan, 2000: 78). Bundan başka Yemen ve Basra'dan çıkıp Arabistan Yarımadasını doğrudan batıya aşan ayrı iki kervan daha vardı. Belirli sayıda hacı aday grubu da herhangi bir resmi kervanın himayesi olmaksızın Mekke'ye kendi başına

* Kahire ve Şam kervanlarının tarihi, Abbasi halifeleri dönemine kadar uzanmaktaydı. Hac kervanları 1250-1517 tarihleri arasında Memluk sultanları döneminde biçimlenmişlerdi. Bkz (Armağan, 2000: 78; Faroqhi, 1995: 35).

gidiyordu. Özellikle Mağribliler böyle yolculuk ediyorlardı; aslında Arabistan yarımadasında yaşayan hacı adaylarının çoğu için aynı durum geçerliydi (Faroqhi, 1995: 35). Kahire ve Şam kervanlarının yanı sıra Aden, Amman, Lahsa, Basra ve Bağdat kervanları Osmanlı Dönemi'nde Haremeyn'e gidilen diğer hac yolları idi (Atalar, 1991: 129).

Tarih boyunca sosyal, kültürel, ekonomik ve politik bakımdan önemli etkileri olan en eski ve en temel toplumsal hareketlilik biçimlerinden birisi olarak hac, çok sayıda çalışmaya konu edilmiştir.* Bunlardan, İstanbul-Şam-Mekke arası hac menzilleri ve Şam hac kervanı etraflıca çalışılmıştır.* Hatta bu güzergâhtaki Konya menzilleri, Üsküdar menzili, İzmit menzili, Adana menzili, Antakya menzili ve bu yolun devamında Şam-Mekke menzilleri içinde Şam, Süleymaniye Külliyesi ve Ürdün menzilleri müstakil olarak da incelenmiştir.* Buna karşılık Mısır hac kervanı ve Kahire-Mekke hac güzergâhı daha sınırlı sayıda çalışmanın konusunu oluşturmuştur.* Bu bağlamda mevcut literatüre katkı sağlamayı amaçlayan çalışmada, Mısır hac yolu güzergâhı ve Kahire-Mekke arası hac menzilleri Nâbî'nin *Tuhfetü'l-Haremeyn*'i ile Bosnalı Muhlis'in *Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* adlı manzum hac seyahatnâmelerine referansla incelenecektir. Bunun için öncelikle Mısır hac yolu güzergâhının tarihi süreçte değişiminden kısaca bahsedilecektir. İkinci bölümde, Osmanlı yönetimi döneminde hac organizasyonu çerçevesinde Mısır hac yolu güzergâhının durumu incelenecektir. Son olarak 17. ve 18. yüzyılda bu güzergâhı takip ederek hacca giden Dîvân kâtibi ve şâir Yusuf Nâbî ile Bosnalı Kadı Mustafa Muhlis'in seyahatnâmelerinden bu güzergâhla ilgili anlatılarına yer verilerek, güzergâhın durumu tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. MISIR HAC YOLU GÜZERGÂHI

Mısır coğrafi konumu bakımından Arap dünyasının orta yerinde bulunması nedeniyle Afrika'dan ve Mağrib taraflarından gelen hac kabileleri için merkezi bir öneme sahipti. Kahire, kuzeyde Akdeniz limanlarına doğru, oradan deniz yoluyla Suriye, Anadolu, Mağrib ve İtalya'ya, doğuda kıyıyı izleyen bir yoldan Suriye'ye, gene doğuda Kızıldeniz'e ve oradan Hint Okyanusu'na ve güneyde Nil'in üst vadisine, Doğu ve Batı Afrika'ya uzanan bir yollar ağının ortasında yer alıyordu (Hourani, 2005: 124).

Mısırlı hacıların geleneksel hac güzergâhı, 11. yüzyılın başlarına kadar Kulzüm şehri ve Süveyş limanlarını kullanmak suretiyle genellikle Sina Çölü'nü aşarak kutsal topraklara varmak şeklindeydi (Erol, 2019a: 267). Fâtımî Devleti döneminde özellikle Halife el-Müstansır Billah (1036-1094) gücünün zirvesine ulaşmış, Mısır, Güney Suriye, Kuzey Afrika, Sicilya ve Yemen'e hâkim olup nüfuzunu Hicaz bölgesine kadar genişletmişti. Bu dönemde Mısır'ı ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev, Fatımî halifelerinin yönetimi altında bu ülkenin gösterdiği gelişmeleri etraflıca anlatır. 11. yüzyılda yaşamış Nâsır-ı Hüsrev Afganistan'daki Belh kentinden hac yolculuğuna başlar. 1047 yılında yaptığı ilk ziyaret bir kuraklık ve kıtlık dönemine rastlamıştı. Yokluklardan yalnız Hicaz'ın değil Irak'ın da etkilenmesi nedeniyle dış destek bulamayınca, bir tek hac kervanı bile yola çıkarılamamıştı. Fatımî hükümdarı Kahire'den her yıl gönderilen Kâbe örtüsüne eşlik etmek üzere bir elçi ve maiyetini görevlendirmişti. Nâsır-ı Hüsrev de bu maiyette yer almıştı (Faroqhi, 1995: 14).

. Haccın tarihi ve organizasyonu uzun zamandır farklı perspektiflerden incelenmiştir. Daha ayrıntılı bibliyografyaların bulunabileceği bazı giriş çalışmaları için bkz (Faroqhi, 1995; Bakhit, 1982: 107-15; Barbir, 1980: 108-77; Rafeq, 2002: 130-43).

. Hac yolunun düzenlenmesine ilişkin bazı incelemeler için bkz (Halaçoğlu, 1982: 4-5; Uzunçarşılı, 1972: 40-42; Atalar, 1991: 129; Armağan, 2000: 73-76). Osmanlıların Anadolu'da ve Rumeli'de yol güzergâhlarında, özellikle dağlık ve geçit bölgelerinde, halkın can, mal ve namus emniyetini sağlamak için kurdukları teşkilata "derbend", bu teşkilatta görevli olan kimseye de "derbendci" denilirdi. Bkz (Pakalın, 2004: 425; Orhonlu, 1990: 65, 75-100; Bakhit, 1982: 100; Coşkun, 2001: 307-322).

. Örn. bkz (Doğan, 2012: 282-286; Çetin, 2017: 297; Sak ve Çetin, 2004: 179-221; Gürdoğan, 2004: 243; Tütüncü, 2020: 989-1000; Yağcı, 2015: 58; Doğan Turay, 2017: 190-124; Yaşayanlar, 2019: 536-547; Güler, 2016: 70).

. Örneğin bkz (Shaw, 1962; Faroqhi, 1995: 35-37; Tok, 2009: 153-169; Erol, 2019a: 264-314; Erol, 2019b: 63-65).

Fatımî Devleti geniş sınırlarına ulaştıktan sonra yine Halife el-Müstansır Billah döneminde bir dizi siyasal krizin ardından zayıflamıştır. Başta bu siyasi güçten düşmeye bağlı olarak çeşitli gerekçelerle geleneksel Mısır hac güzergâhı 1060'lı yıllar sonrasında bir süre önemini kaybetmiştir. El-Müstansır Billah sonrasındaki Fâtımî halifelerinin Haçlılar karşısında aldıkları yenilgiler, Suriye sahillerini kaybetmelerine ve hac güzergâhının tehlikeye girmesine yol açmıştır. 1153 yılında Fâtimîler'in Suriye'deki son kalesi Askalan'ın da düşmesi, hac güzergâhının kesin ve daimî olarak değişmesine yol açmıştır (Erol, 2019a: 267). Hac güzergâhının değişmesinin bir diğer gerekçesi ise, Nil nehrinin suyunun çekilmesi neticesinde baş gösteren kıtlık, açlığın yaygınlaşması ve sonrasında da büyük bir veba salgınıdır. Bu gelişmeler neticesinde delta bölgesi ve Sina Yarımadası'nda meydana gelen susuzluk ve güvenlik endişesi nedeniyle hac güzergâhı değişmiştir (Utku, 2012: 418).

Yeni güzergâhta hacılar ve tüccarlar genellikle Nil Nehri üzerinden Kızıldeniz'e geçmiş, oradan da gemiler vasıtası ile 'Ayzâb limanını kullanmaya başlamışlardır. Mısır'ın güneyine kayan bu yeni güzergâhı, Fâtimîler sonrası Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Eyyübîler de kullanmaya devam etmişlerdir. Böylece Kulzüm limanının önemini kaybetmesinden sonra Kızıldeniz'in en önemli ve güvenli limanı 'Ayzâb Limanı olmuştur. Bu yeni hac güzergâhında Müslümanlar, Mekke'ye ulaşabilmek için, öncelikle Kahire'den teknelere binerek Mısır'ın güney şehirlerinden birisi olan Kûs şehrine ulaşmışlardır. Ardından Kızıldeniz'in sahil şehirlerinden birisi olan 'Ayzâb'a ulaşmak için Kûs-'Ayzâb arasındaki su imkânlarının oldukça kısıtlı olduğu çölü geçmişler daha sonra da yolculuk şartlarının oldukça elverişsiz olduğu gemilerle Cidde Limanı'na yol almışlardır (Erol, 2019a: 306). Hac güzergâhının yanı sıra Doğu-Batı ticareti açısından da büyük öneme sahip bu limanın kara ve denizden korunması önem arz etmiş ve hem Fâtımî hem de Eyyübî devletlerini güvenliği ve işlerliğini temin için gerekli önlemleri almaya sevk etmiştir (Erol, 2019a: 268-269).

Eyyübîler Dönemi'nde Fas-İskenderiye-Mısır-Mekke güzergâhından hac yolculuğunu gerçekleştiren İbn Cübeyr Mısır seyahati esnasında şehrin Sultan Selahaddin tarafından etkin yönetimi ve cömertçe yürüttüğü kamusal imar programıyla kendisini derinden etkilediğini yazar. Granada valisinin hizmetinde çalışan bir nedim ve kâtip olan İbn Cübeyr, edebi yetenekleriyle ün salmıştı. Velinimetini ona hacca gitmek için izin vermekle kalmayıp yol harcamaları için de yüklü bir ihşanda bulunur. 1183'te Fas'ın Septe kentine giderek hac yolculuğuna başlayan İbn Cübeyr, buradan kendisini Mısır'ın İskenderiye limanına götürülecek olan bir Ceneviz gemisine biner. Ceneviz gemisini seçmiş olması, muhtemelen Haçlı seferleri döneminde İtalyan kentlerinin Akdeniz ticaretine egemen ve dolayısıyla gemilerinin korsan saldırılarına karşı görece güvenli olmasından kaynaklanıyordu (Faroqhi, 1995: 16).^{*} İbn Cübeyr o dönemde önemli bir ticari merkez olmayı sürdüren limanı 'Ayzâb'a geçer.

İbn Cübeyr'in anlatılarına göre hacı adaylarının Kızıldeniz'i aşmak üzere bindirildikleri gemiler daima tehlikeli derecede yüklü oluyordu. Gemi sahipleri, yolcuları dikkate almaksızın kârlarını bu şekilde artırmaya çalışıyorlardı. Cidde'ye ulaşmalarından kısa bir süre önce, gemi şiddetli bir fırtınaya yakalanıp rotasının dışına sürüklendiği için 'Ayzâb ile Cidde arasındaki kısa mesafeyi aşmak tam sekiz günlerini alır. İbn Cübeyr, birçoğu hacı adaylarının acımasızca sömürüp ellerindeki yiyecek ve parayı almak için türlü hilelere başvuran Hicaz halkından da yakındır. Yaşadığı bütün bu olumsuzluklar nedeniyle İbn Cübeyr bu güzergâhı seçmemeleri konusunda tüm hacı adaylarını uyarır ve daha uzun olmakla birlikte başka bir yolu seçmelerini öğütür. İbn Cübeyr, Mısır'dan Sina'ya doğru uzanan ve oradan da Akabe yoluyla kıyıya yakın bir bölgeden Medine'ye giden başka bir yoldan da söz eder. İbn Cübeyr'in zamanında yörede

^{*} Batı Akdeniz Müslümanlarının hac yolculuğu sırasında Avrupa gemilerini tercih etmeleri daha uzun yüzyıllardır devam etmiştir. Örneğin, 17. yüzyılda Cezayirliler, Tunuslular ve Trablusgarblılar İskenderiye'ye dek genellikle İngiliz ve Fransız gemileriyle gidiyorlar, ancak ondan sonra Kahire'deki hac kervanına katılıyorlardı.

Franklara ait bir haçlı kalesinin bulunmasından dolayı kullanılmaz durumda olan bu yol, muhtemelen 17. yüzyılda Mısırlı hacı adaylarının kullandığı güzergâhtır (Faroqhi, 1995, s. 17).

Eyyübî Devleti sonrasında 1250 yılında bölgenin yeni hâkimi olan Memlukler de hac ve bölgesel ticaret bakımından büyük önemi haiz Kızıldeniz yoluna ve ‘Ayzâb şehrine ihtimam gösterdiler. Uzak Doğu’dan Mısır’a gelen her türlü ticari ürün önce başkent Kahire’ye, oradan İskenderiye Limanına ve oradan da Avrupa limanlarına nakledilirdi. Ancak ‘Ayzâb şehri zamanla haccın yükünü kaldıramaz hale gelmişti. Hacıların her türlü istismara açık, savunmasız olduğu bu güzergâh zorunlu olarak kullanılmaya devam edilmiştir (Erol, 2019, s. 270).

Memluklerin ‘Ayn Câlud Savaşı (1260) hac güzergâhı açısından da bir dönüm noktası olmuştur. Zira savaş sonrası Haçlılar karşısında Memluklerin elde ettiği üstünlük neticesinde zamanla hac güzergâhı eski haline getirilmişti. Memluk sultanı ez-Zâhir Baybars’ın 1268 yılında eda ettiği ve Kâbe örtüsünü de yanında götürdüğü hac ziyareti, Kuzey Afrikalı, Endülüslü ve Mısırlı hacılar için diğer önemli bir tarih olmuştur. Bu hac yolculuğunda Sultan Baybars Kuzey Mısır yolunu kullanmış ve bu yolu yaklaşık 200 yıl sonra tekrar kullanıma açıldığını göstermiştir (Erol, 2019a: 271). Kuzey Mısır güzergâhının yani Sina Çölü üzerinden geçen yolun tekrar kullanıma açılması, Güney Mısır güzergâhının tamamen terk edildiği anlamına da gelmemekte idi. Zira Nil nehri vasıtasıyla Kûs-‘Ayzab ve Kızıldeniz üzerinden Mekke’ye ulaşan hac güzergâhı da yine kullanılmaya devam edilmiştir (Erol, 2019a: 270).

2. OSMANLI DÖNEMİ’NDE MISIR HAC GÜZERGÂHI

Yavuz Sultan Selim’in 1516 yılında Mercidabık Savaşı ile Suriye ve Filistin, 1517’de ise Ridâniye Savaşı ile Mısır Osmanlı topraklarına katılmıştı. Böylece Memluk devleti yönetimi altında bulunan Mekke ve Medine havalisi de Osmanlı hakimiyeti altına alınmış ve dönemin Mekke emîri Osmanlı padişahına bağlılığını bildirerek şehrin anahtarlarını sunmuştu (Uzunçarşılı, 1984: 40-42). Mısır ve Arap coğrafyasının büyük bir kısmını kapsayan bu fetih, çeşitli kazanımları da beraberinde getirmişti. Neredeyse ikiye katlanan İmparatorluğun topraklarına, İslamiyet’in kutsal şehirleri de dâhil olmuştu. Kızıldeniz ve Hint Okyanusuna ulaşılmış, Akdeniz’in doğusunun büyük bir kısmında stratejik kontrol sağlanmıştı. Kahire, Halep ve Kudüs gibi Ortadoğu’nun en önemli şehirlerinin bir kısmında egemenlik kurularak, fethedilen yeni topraklardan yoğun bir para, insan ve kaynak akışı başlamıştı. Öte yandan, fetih Osmanlıları pek çok lojistik ve idari sorunla da karşı karşıya getirdi. İmparatorluk açısından bu sorunların en büyüğü bu kadar geniş ve kalabalık, hâlihazırda yerleşik bürokratik ve hukuki gelenekleri olan bir bölgede hâkimiyet kurma ve vergi toplama sorunuydu (Mikhail, 2019: 179).

Bu geleneksel ve olağan idari sorunların yanı sıra, tarımsal zenginliğe ve bereketli topraklara sahip Mısır’dan, yıllık hac kafilesine gıda temini meselesi bu dönemde Osmanlıların karşılaştığı önemli sorunlardan bir diğeri idi. Bu gıda tedariki, İslam hilâfetinin yeni temsilcisi ve *hâdimü’l-haremeyni* olan Osmanlı sultanının yerine getirmesi gereken tarihi bir görev olmasının yanı sıra hacıların sağlığını ve iyiliğini güvence altına almak isteyen Osmanlı devletinin önemle üzerinde durması gereken bir mesele idi. Mısır, Osmanlıların bu görevi yerine getirmesinde kilit bir role sahipti (Mikhail, 2011: 113-22). Zira Mısır, Osmanlı Devleti’nin en büyük tahıl üreticisiydi; üstelik Mısır ve Hicaz Kızıldeniz’in iki yakasında karşı karşıya yer alıyordu.

Hicaz, İstanbul’dan sonra, Osmanlı Dönemi boyunca Mısır’da yetişen tahılların en yaygın gönderim noktasıydı (Mikhail, 2011: 103-13). Ne ki, Hicaz’ın Osmanlılar için sembolik bir değeri vardı; çünkü kutsal şehirlerin muhafızlığını üstlenmek Osmanlılar için İslam dünyasının otoritesi, liderliği ve hâkimiyetini elinde bulundurmak demektir. Ayrıca hacı

adaylarının güvenliğini sağlamak için Hicaz'a gönderilen asker ve vakıf memurları aracılığıyla Osmanlı devleti en uzak sınır vilayetlerinden birinde varlığını sürdürüyordu (Faroqi, 1995: 6-7). Bu sembolik güç ve dini statü, çeşitli sorumlulukları da beraberinde getirdi. Müslümanların her yıl Mekke ve Medine'ye yaptığı hac yolculuğu şüphesiz erken modern dönemde insanların bir araya geldiği en kalabalık yıllık buluşmaydı. Osmanlılar her yıl Hicaz'a gelen, ardından buradaki hac deneyimleriyle birlikte memleketlerine dönen binlerce hacının saygısını ve güvenini kazanmak istiyorsa, lojistik, ulaşım ve yeme-içme tedariki gibi imkânların sorunsuz ve güvenli bir şekilde işlenmesini temin etmekle yükümlüydü. Her yıl Mısır hacıları ile Endülüs, Mağrib ve Afrika içlerinden gelen hacılarla birlikte 30-40 bin hacı adayını toparlayan Mısır hac kervanı ülkenin en üst yetkililerinden biri olan Emirü'l-haccın kumandasındaydı. Kervan giderleri eyalet bütçesinin temel kalemlerinden birini oluşturuyordu (Raymond, 1995: 21).

Yıllık hac ziyaretinin himaye edilmesindeki önemli görev hacılara yeterli miktarda gıda temini idi. Ancak Mısır'ın Süveyş limanından Hicaz'a gıda taşınmasını mümkün kılacak gemilere ihtiyaç duymakta idi. Öte yandan, bu gemilerin yapılması için Osmanlıların Süveyş'te gemi yapımı için ihtiyaç duydukları kereste tedarikini sağlamaya elverişli Mısır'ın iç kaynağı hiç yoktu (Mikhail, 2011: 82-169). Bunun yanı sıra Kızıldeniz'deki kârlı ticaretin kontrolünü ele geçirme teşebbüslerinden ziyade bu ticaretten faydalanmak ve Hint Okyanusundaki Portekiz kuvvetleriyle mücadele etmek için de Osmanlı'nın Kızıldeniz'de gemilere ihtiyacı vardı. Bu kereste başka bir yerden mesela Anadolu'dan getirilmeliydi (Mikhail, 2019: 179-196).

Mısır'dan deniz yolu ile yapılan gıda ihracatı Mısır ve Hicaz'ı birbirine sıkı sıkıya bağlıyordu. İki bölge arasındaki bu bağ, bize imparatorluğun İstanbul'u es geçen bağlantılarını hatırlatması açısından ve Mısır'ın doğuyla bağımlı öne çıkarması açısından son derece önemlidir. Ancak bu gıda ticaretinin mümkün olabilmesi de erken modern dönemde Osmanlıların örneğin Anadolu'dan gemi inşası için Süveyş'e kereste getirmesine bağlıydı (Mikhail 2013:273-93). Osmanlı yönetimi tarafından organize edilen bu süreçte Anadolu'dan getirilen keresteler Süveyş'te yapılacak gemilerin teknelerini oluşturmaktaydı. Bu gemiler de en nihayetinde Kızıldeniz bölgesinde yaşayanları doyuracak devasa miktardaki tahıllarla yüklenerek Mısır'dan Hicaz'a doğru denize açılacaktı. Dolayısıyla, Osmanlı yönetimi açısından Süveyş'te ihtiyaç duyulan gemilerin yapımı ve bu gemilerle tahıl ve diğer ticari metallerin imparatorluk coğrafyası içerisinde taşınmasını mümkün kılacak ağın koordine ve kontrol edilmesi Hicaz'daki insanların doyurulması ve bölgedeki ulaşım ve ticaretin desteklenmesi bakımından elzemdi.

Kahire hac kervanı pek çok kez tasvir edilmiştir. Osmanlı yönetiminin ilk yıllarına denk gelen en değerli anlatılardan biri 16. yüzyılın ortasında Mısırlı Abdülkadir el-Cezarî tarafından yapılmıştır. Oldukça nüfuzlu bir aileye mensup el-Cezarî'nin babası Muhammed bin Abdulkâdir devrinin önde gelen tabiplerinden biri olup Kâhire'de Bimâristânü'l-Mansûrî'de ve emîr-i hacın maiyetinde görev yapmıştır. el-Cezarî ise Mısır beylerbeyi ve emîr-i hac olan Hadım Süleyman Paşa (ö. 1547) tarafından hazar ve seferde kâtip olarak görevlendirildi. el-Cezarî eserini bu görevi esnasında kaleme almıştır. Eser, Hulefâ-yi Râşidîn (632-661) devrinden 1564-1565 yılına kadar hac emîrliği, hac kervanları, hac yolları, menziller ve menzillerde yaşayanlarla ilgili bilgiler ihtiva etmektedir (Erol, 2019a: 274).

el-Cezarî Kahire kervanının "katar" diye adlandırdığı çok sayıda alt gruplara bölündüğünü aktarır. Katarların sayısı kervanın büyüklüğüne bağlı olarak değişirdi; büyük bir kervanda bu sayının dokuza dek ulaştığı olurdu. Kahire hac kafilesinde görevlileri de etraflıca tanımlayan el-Cezarî, hem kendisinin hem de babasının hac kervanlarında idarecilik yapmış olmaları nedeniyle hem bu konuda kişisel hem de ailevi düzeyde bilgiye sahipti. Bu görevlilerden, kervan kumandanı, hacı adaylarının kervandaki yerlerini belirlemekten

sorumluydu; genelde kervana Kahire'den beş konak mesafedeki, Süveys'ten pek uzak olmayan Acrud'da katılırdı. Yolculuğu planlayan Kahire'deki memurların çöl yolculuğunun gerçekten güç bölümünün burada başladığına inanmaktaydılar (Faroqhi, 1995: 36).

“Çöl kılavuzları” olarak da adlandırılan ve genellikle Bedevi olan görevliler, kervanın en başında ilerler ve aşılacak çöl menziline aşinalığı ile kervana yol gösterirlerdi. Onları sakalar ve ileri gelenlerin izlediği kervanda, kervanın taşıdığı para ve diğer hediyeler (*surre*) muhafaza edilirdi. Surreleri çeşitli Memluk sultanlarının kurmuş olduğu vakıflarca Mekke ile Medine halkına yapılan bağışların yanı sıra, hacı adaylarına çeşitli hizmetler veren nakit para oluştururdu. Surreyi askerler korurdu ve kervanın topçuları surrenin hemen yakınında yol alırdı. Kervanın bundan sonraki bölümünü kervanın günlük harcamalarına yönelik bir başka hazine oluştururdu. Ok ve yaylarla silahlandırılmış keskin nişancılar, ayrıca meşaleciler de kervanın bu bölümünün güvenliğinden sorumluydular. Değerli mallar taşıyan tüccarlar genellikle hazinelerin yakınında yolculuk ederlerken, sıradan hacı adayları kervanın sonunda yer alırlardı.

el-Cezarî, Kahire kervanına eşlik eden sayısız memurlar arasında, kumandanın kethüdasının kilit bir konuma sahip olduğunu belirtir. Hac yolculuğu esnasında alınan önemli kararlarda kendisine danışılması zorunluydu. Ayrıca, kervanla birlikte yolculuk ederek kervanın güvenliğini sağlayan Bedevilere yapılacak ödemelerden sorumluydu. Kervan kumandanı, kethüdasının yanı sıra ikinci bir kâtip de bulunduruyordu. Kervandaki görev süreleri süreklilik arz eden kâtipleri, devamlılığı sağlayan unsur olarak görür. Zira Osmanlı döneminde bir emire kervana bir kereden çok kumandanlık etme görevi asla verilmemekteydi. Hacı adayları arasındaki anlaşmazlıkları çözen bir de kadı vardı. Kervan kadısına çok sayıda yardımcısı eşlik ediyordu. Kervandaki diğer memurlar ise, develer ve atların yanı sıra resmi yiyecek, yem ve su stoklarının denetiminden sorumluydu (Faroqhi, 1995: 37).

2.1. Mısır'dan Haremeyn'e Kurulan Vakıflar ve Gönderilen Surre

Osmanlı Devleti, Suriye, Filistin ve Mısır'ı alıp, Memluk yönetimine son verdikten sonra, Memlukler tarafından her yıl Hicaza gönderilen surre vakıflarını ve surre göndermek usul ve geleneğini aynen kabul ederek, uygulamaya devam etmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman Mısır surresine bazı ilaveler yaparak, miktarını artırmıştır (Uzunçarşılı, 1984: 44-45). Ayrıca, İstanbul ve Kahire'den gönderilen surrelerin yanı sıra surrelerin bazen Yemen ve Halep'ten sevk edildiği de olurdu. Ayrıca Mekke ve Medine ile birlikte Kudüs, Halilürrahman ve az da olsa Şam'a surre gönderilirdi (Buzpınar, 2009: 567-69). Örneğin, Kahire'den Kudüs'e gönderilen surreler, İstanbul'dan gönderilen surrelerle birlikte kentin önemli gelir kaynaklarını oluştururdu. *Mısır Ülkesi Surre* ya da *Mısır Memleketi Surre* olarak da adlandırılan bu hediyeler, temelde Mısır memleketi ve Gazze memleketi olmak üzere iki kaynaktan hazırlanırdı. Mısır Surre, Mısır'ın önde gelen ağaları tarafından Kudüs'e getirilirdi.*

Surrenin yanı sıra, Mısır'da Memlukler döneminde Haremeyn'in sürekli sakinlerinin ihtiyaçları için bazı vakıflar tahsis edilmiştir. Örneğin, Memluk sultan ve emirlerince kurulmuş ve Hicaz'a tahıl sağlayan çok sayıda vakıf bulunmaktaydı (Shaw,1962: 21). Bunlar “Büyük Deşişe” vakfı adı altında toplanmış olup, çekirdeği Sultan Kayıtbay ve Çakmak tarafından kurulmuş vakıflardan oluşmaktaydı. Sultan I. Selim 1517'de Hicaz'ı fethettiği sırada, Memluk vakıfları işlevleri devam ettirmekteydiler. Kanuni Sultan Süleyman ve halefi II. Selim, yaptıkları eklemelerle bu vakıfları daha da genişlettiler. III. Murad (1574-95), genellikle para veren “Küçük Deşişe” vakfını kurdu. Ayrıca Mekke ve Medine'de Kanuni Sultan Süleyman'ın karısı Hürrem Sultan adına kurduduğu iki imaret vardı; bunların tümünün giderleri Mısır vergi gelirlerinden karşılanıyordu (Faroqhi, 1995: 88-89).

* Mısır'dan Kudüs'e gönderilen surrelere ilişkin detaylı bir inceleme için bkz (Uslu, 2019: 21-22).

Haremeyn yararına kurulan vakıflar, hızla genişleyen imparatorluğun Balkan sınırlarında da yer almaktaydı. Osmanlı sultanları da 16. yüzyıldan itibaren hem Kanuni Sultan Süleyman hem de sonraki sultanlar dönemlerinde bu vakıflara Mısır'da yenileri eklenmiştir (Faroqhi, 1995: 5, 83-85, 88-92). Tüm Mısır vakıflarının yıllık gelirleri, kendilerine tahsis edilen köylerden alınan vergilere dayanıyordu. Osmanlı fethi sonrası, bu vakıflar sık sık eklenen yeni köylerle genişletildi (Shaw, 1962: 21).

2.2. Mahmil-i Mısırî

Memlukler döneminde asıl hac kafilesinin hareketinden yaklaşık 4 ay önce hac mevsiminin başladığı ilan edilip, *mahmil-i Mısırî* Kahire sokaklarında dolaştırıldıktan sonra Recep Hacıları adı verilen *el-Huccâcu'r-Recebiyye* yola çıkardı (Erol, 2019a: 267). Memluk Sultanı ez-Zâhir Baybars, 1266 yılında Kahire'den Mekke'ye bilinen ilk mahmili gönderen sultanı. Memluk Sultanı Baybars ile birlikte, mahmil ve Kâbe örtüsü, Abbasi halifesi üzerinden Memluk sultanının siyasi gücünü tüm İslam alemine sergilediği dini ve siyasi semboller haline de gelmişti (Jomier, 1991: 146-47).

Osmanlı Döneminde İstanbul ve Mısır'dan yollanan surrelerin ayrılmaz parçaları arasında Haremeyn'e her yıl gönderilen mahmiller de yer almaktaydı. Mahmil, üzeri altın ve gümüşle bezenmiş yazılar, ipek püsküller, çeşitli nakışlar ve kıymetli taşlarla süslenmiş bir atlasla kaplı dörtgen bir ahşap çerçeve üzerinde dört yüzlü bir piramit şeklinde idi.* İstanbul'dan gönderilene *mahmil-i Hümayûn*, Kahire'den gönderilene *mahmil-i Mısırî* denirdi. Mısır mahmili Hidiv Kasri önünde yapılan törenin ardından Kahire sokaklarında gezdirilirdi. Mısır surre ve mahmili tamamı karayoluyla veya Süveyş üzerinden Cidde'ye ve bazen de İskenderiye'dne Hayfa'ya denizyoluyla, oradan demiryoluyla Medine'ye olmak üzere farklı güzergâhlardan gönderilirdi. Mısır ve Şam'dan gelen surre ve mahmiller Medine ve Mekke'de törenlerle karşılanır ve Arafat'ta birleşirdi (Buzpınar, 2009: 567-68).

İstanbul, Şam ve özellikle Kahire sokaklarında, hac kervanlarının yola çıkış ve geri dönüşleri için görkemli merasimler düzenlenmekteydi. Bu şenlikler Kahire'de yaklaşık on yıl kadar kalmış Osmanlı gezgini Evliyâ Çelebi tarafından etraflıca betimlenmiştir (Evliyâ Çelebi, 1935: 393-435). Örneğin, Kahire hac kervanının yola çıkış ve varış törenlerinin bir bölümü Kahire'den sonraki ilk konak yeri olan Birkat el-Hacc'da gerçekleştiriliyordu. Faroqhi'ye göre yaygın olan bu düzenlemelerin bazı pratik nedenleri de vardı. Eğer kervan ilk gün çok fazla ilerlemeyecek olursa, gecikenler son dakikada kervana katılabilirlerken, unutulmuş eşyalar da yolculara gönderilebiliyordu. Öte yandan, dönüş yolculuğunun son aşamalarında, hacılar ve binek hayvanları yorgunluktan tükenmiş oluyor, bu yüzden hala çöldelerken levazım kervanlarıyla karşılaşmaları hayati önem taşıyordu; hacıların akraba ve dostları da genellikle tüccarlarla resmi görevlilerden oluşan kervanlara katılıyorlardı (Faroqhi, 1995: 43). Faroqhi, Evliyâ Çelebi'ye referansla mahmil-i şerif'in yola çıkışını şöyle anlatır:

“Kahire'nin tüm ileri gelenlerinin hazır bulunduğu törende, resmi konuklar huzurunda paşa, kervan kumandanına yolculukta kendisine gerekecek parayı, yani çöl güzergahındaki Bedevi şeyhleriyle Mekke şerifinin tahsisatlarını, Mekke ve Medine halkına yapılan bağışları ve kervanın diğer gereksinimleri için ayrılan miktarı alıp almadığını sorardı. Kervan kumandanı “bir habbe ve cübbe kalmadı” der ve her şeyin teslim alındığını bildirirdi. Paşa, bir kadiya olanı biteni siciline geçirmesini söyler ve ardından, Allah'ın adını anarak yerinden doğrulup mahmeli taşıyan deveye doğru yürürdü. Yüzünü ve ellerini padişahın varlığının bu simgeisine sürdükten sonra, bir kez daha tekbir getirir ve devenin gümüş yularından tutarak hayvanı Kara Meydan'da dolaştırırdı. Bu arada, askerler yüksek

. Surre alayı Şevval ayının on ikisiyle yirmisi arasında Şam'dan hareket eder, Zilkadenin sonundan önce Mekke'ye ulaşılması hedeflenirdi. Şam'dan Medine'ye gidiş ve dönüşte surre alayının muhafazasından *emîr-i hac* sorumlu idi. Haremeyn'de ise en önemli sorumluluk Mekke Emîrinde idi (Buzpınar, 2009: 567).

sesle gülbank çekerlerdi. Ardından paşa kervan kumandanına döner, Osmanlı padişahının Hadimü'l-Haremeyn-i Şerifeyn olarak Mekke ve Medine üzerindeki denetimini bir kez daha teyit ederdi. Paşa olarak, kendisi padişahın birinci derecede temsilcisi ve hükümdarın kuluydu. Paşa mahmeli kervan kumandanına teslim eder ve hacı adaylarını Allah'a emanet edip muzaffer ve sağ slaim dönemlerini temenni ederdi. Paşa bundan sonra çadırdaki yerine dönerdi ve mahmeli dolaştırma sırası kervan kumandanına gelirdi. Bunda sonra kervan yola koyulurdu” (Faroqhi, 1995: 43).

Evliyâ Çelebi'nin hac kervanının şehre dönüşüne ilişkin anlatıları da yine dönüşün de törensel bir niteliğe sahip olduğunu gösterir. Kervan Kahire'den önceki son durağı olan Birkat al-Hacc'a ulaştığında ilk kutlamalar orada başlardı. Ertesi sabah törenle kente giren kafiye Kahire'nin ileri gelenleri ve valinin askerleri, kentin girişinde Nasır kapısının önünde beklerdi. Kervan kumandanının mehter eşliğinde karşılanmasını müteakip, hac kafilesi Bâb-ı Nasır'dan kente girerdi. Kumandan geceyi konuk olarak Canbulat Camii'nde geçirirken, vali ise Adiliye'de kalırdı. Bu arada Kahire halkı mahmele saygılarını sunmak üzere camiye gelirdi. Gece din bilginleri, dindar halk ve derviş şeyhleri camide toplanır ve Paygamber şerefine dualar okurlardı (Faroqhi, 1995: 41).

Evliyâ Çelebi tarafından detaylı bir şekilde tasvir edilen ancak yukarıda kısaca bahsedilen Mısır mahmili 1926'ya kadar kesintisiz olarak gönderilmeye devam edilir. 1926 yılından 1936 yılına kadar Suudi hükümetinin karşı çıkması üzerine ara verilir ve ertesi yıla ait mahmil Cidde'ye kadar gidebilir. 1952'ye kadar hacıların gidiş ve dönüş merasimlerinde Kahire sokaklarında görülen mahmil Temmuz 1952 Hür Subaylar ihtilaliyle son bulur (Buzpınar, 2009: 569).

3. SEYAHATNÂMELERDE MİSİR HAC YOLU GÜZERGÂHI

Müslüman seyyahlar, coğrafyacılar ve müverrihler, eserlerinde Hicaz bölgesi şehirleri ve buralara hangi güzergâhlar takip edilerek ulaşılabacağına dair mufassal bilgiler vermişler, şehirler, menziller ve ziyâretgâhları uzun uzun tasvir etmişlerdir. Menziller arasındaki mesafeler, konaklanılan menziller, menzillerin su kaynakları, çarşı, pazar ve dükkânları, buralarda yetişen sebze ve meyveler ile yine buralarda bulunan han, hamam, cami ve medreselerin tarihleri, buraların sosyal durumları, ekonomik kaynakları, ziyaretgâhları, yolculuğun şartları, ulaşım araçları gibi pek çok konu bu tasvirlerin içeriğini oluşturmuştur. Hac niyetiyle bu bölgede seyahat eden hacı adayları/hacılar da çoğunlukla uzun, meşakkatli ve hatta tehlikeli bir yolculuğu göze almalarını gerektiren bu kutsal yolculukta edindikleri tecrübe ve izlenimleri sonraki hacı adaylarının kutsal yerleri bulabilmesi ve hac vecibelerini doğru ve ağırbaşlı bir biçimde yerine getirebilmesi gibi pratik amaçlarla bazen günü gününe, bazen de yolculuk sonrasında kayıt altına almışlardır.*

Osmanlı dönemi hac seyahatnâmeleri arasında tasnif edilen ve Mısır hac güzergâhını takip ederek Haremeyn'e ulaşan Nâbî'nin *Tuhfetü'l-Haremeyn*'i ile Muhlîsî Bosnevî'nin *Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* adlı hac seyahatnâmelerinin Mısır hac güzergâhı ve menzillerine ayrılan kısımlarını incelemek suretiyle Osmanlı Dönemi Mısır hac güzergâhı tanıtılacaktır.

3.1 Nâbî'nin *Tuhfetü'l-Haremeyn*'i

* Osmanlı'da hac seyahatnâmeleri yazımını, Yusuf Nâbî'nin eserini merkeze alarak inceleyen Çoşkun, erken modern dönemde kaleme alınmış bazı Arapça, Farsça ve Osmanlıca hac seyahatnamelerine dair genel bilgiler verir (Çoşkun, 2002: 17-100). Örneğin, Kahire-Mekke hac güzergâhını takip eden Mağribli müslümanların konu alındığı hac seyahatnamelerine ilişkin bir inceleme için bkz (El Moudden, 1990: 69-84).

1089-90/ 1678-79 yıllarında Nâbî tarafından telif edilen *Tuhfetü'l-Haremeyn* adlı seyahatnamede; Urfa, Şam, Kudüs ve Kahire üzerinden gerçekleştirilen hac yolculuğu oldukça edebî bir dille anlatılır. Türk edebiyatında seyahatname türünün en önemli örneklerinden biri olan eser, kaleme alındığı tarih itibarıyla de bu önemi pekiştirmektedir. Sultan IV. Mehmed ve Musâhip Mustafa Paşa'dan yardım ve himâye gören Nâbî, resmi hac kervanına katılarak yolculuğunu daha güvenli bir şekilde yapmak yerine Kahire üzerinden daha tehlikeli ve uzun bir yolculuk tercih eder. Eserinde bu tercihin sebeplerinden bahsetmeyen Nâbî, IV. Mehmed'in dönemin Mısır valisine yazdığı mektuptan bahseder. Bu durumu, seyahatnâmeyle etraflıca inceleyen Coşkun, sultan tarafından Nâbî'ye Urfa, Şam, Kudüs, Kahire, Mekke ve Medine'deki tarihi ve dini bakımdan önemli yerleri ve Mısır hac kervanının adetlerini edebi bir üslupla tasvir etme görevinin verilmiş olabileceği fikrini gündeme getirir (Coşkun, 2002: 55-71).

Devletin kendisine sağladığı imkânlarla Urfa, Şam ve Kahire'de, oradaki tarihi yerleri rahat rahat inceleyecek kadar kalan Nâbî, Mısır hac kervanına katılır ve kervanla Mekke'ye doğru, sonbahar sonu kış başında kendisine ilginç gelen bir yolculuk yapar. 1679 yılının Ocak ayında haccını eda eden Nâbî, Şam hac kervanına katılarak Medine'ye oradan da Şam'a döner. Nâbî'nin hac yolculuğu Halep, Şam, Kahire ve özellikle Urfa gibi bazı şehirlerde uzun süre kalması nedeniyle İstanbul'dan hareket eden resmi hac kervanından daha uzun sürmüştür. Nâbî, kendisinden yaklaşık yedi yıl önce haccını eda eden Evliyâ Çelebi gibi, küçük, özel bir grup veya kervanla İstanbul'dan yola çıkar. Memleketi Urfa'da elli gün kalır. Kudüs ile Mısır arasında bulunan çöldeki yolculuğunun bir kısmını tasvir ederken, kervanda tahtirevan ve atla yolculuk edenlerin yanı sıra yürüyerek de gidenlerin olduğunu anlatır. Bu tasvir de Nâbî'nin birkaç arkadaşı ve birkaç köle ile yolculuk yaptığı düşüncesini kuvvetlendirir (Coşkun, 2002: 57-8).

Seyahatnâmesinde farklı bir yöntem takip eden Nâbî, örneğin çalışmanın sonraki başlığında incelenecek olan Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis'ten ayrı olarak, eğer yoldaki bir yerleşim biriminde ziyaret edilecek bir türbe veya tarihi bir cami veya bina yoksa oranın tasvirini pek veya hiç önemsemez. Bu nedenle de İstanbul'dan Şam'a kadar çoğunlukla resmî hac kervanının gittiği yolu takip eden Nâbî'nin güzergâhını, onun cami, türbe ve mezarlara yaptığı ziyaretler aracılığıyla belirlemek mümkündür. Nâbî diğer seyahatnamelerin çoğunda göremediğimiz şu önemli kişilerin mezarlarını veya türbelerini de ziyaret eder. Örneğin, Mısır'ın Karafe'de 'Ukbe b. 'Âmir, İmâm Şâfi'î ve Ömer bin Fâriz, Kahire'de İbrahim Gülşenî'nin kabir ziyaretlerini detaylıca anlatır (Coşkun, 2002: 67).

Şam'dan Kahire'ye gitmek üzere yola çıkan Nâbî, on gün sonra Ramle'ye ulaşır ve oraya eşyalarını bırakarak Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmek için Kudüs'e gelir. Ziyarete üç gün ayıran Nâbî sonrasında tekrar Ramle'ye döner ve oradan da Askelon, Gazze, Arış, Suez ve Mısır'ın Salihyye kasabası yoluyla Kahire'ye varır. Nâbî, Kahire'ye ulaştığında mevsim sonbahardır. O, Kahire'nin nüfusunun yoğunluğu, pazarları, binalarının yüksekliği ve mimarisi ve Kürt ve Çerkezlerin birbirleri ile rekabet ederek yaptırdıkları camilerin çokluğu ve birbirlerine yakınlığı karşısında şaşkına döner. Nâbî; Sultan Kansu Gavri, Sultan Tulun, Sultan Hasan ve Amr bin As tarafından yaptırılan camileri, Nil nehrini, *Birke-i Özbekiyye* ve *Birke-i Fil* adlı ünlü su depolarını, mesire yerlerini ve Ahram tepelerini tek tek gezer. Nâbî'den bir yıl önce hacca gitmek üzere Kahire'ye gelen Faslı âlim Ebu Salim el-Ayyâşî'yi de, nüfusuyla ve mimarisiyle etkilemiştir (El Moudden, 1990: 77).

20 Şevval 10889/5 Aralık 1678'de, Nâbî, Mekke'ye gitmek üzere Mısır hac kervanına katılarak Kahire'den yola çıkar. Kervan '*Adiliyye*, *Birketü'l-hacc*, *Tih Sahrası*, *Sina Dağı*, *Mısır Akabesi*, *Bedr-i Huneyn* ve *Râbiğ* üzerinden gider. Nâbî, kış aylarında bile gece yolculuk yapan Mısır hac kervanının yolculuk adetlerini hayretle canlı bir şekilde tasvir eder. Coşkun'a göre Kahire'de Nâbî'nin, şehrin valisi Abdurrahman Paşa'dan, en azından IV. Mehmed'in fermanı

gereği, iltifat ve yardım görmüş olması kuvvetle muhtemeldir (Coşkun, 2002: 67). Ne ki, *Abdî* mahlasıyla şiirler yazan Abdurrahman Paşa'nın Nâbî'nin arkadaşı olduğu ve beraber müşterek gazel yazdıkları bilinmektedir (Bilkan, 1995: 68; Ergün, 1936: 180, 182).

Mekke'ye ulaşan Nâbî hac farızasını Ocak 1679'da eda eder. Mekke'de 20 gün kalan Nâbî, sonrasında Muharrem 1090/Şubat 1679'da Medine'ye gitmek üzere Şam hac kervanına katılarak Mekke'den ayrılır. 17. yüzyılda Şam hac kervanının 10 Muharrem civarında Medine'ye ulaştığı bilinmektedir. Medine'den Şam ve oradan İstanbul'a dönüş yolculuğunun tasvirini kısaca birkaç cümleyle geçiştiren Nâbî eğer kervandan hiç ayrılmadıysa Rebiulahir'in sonlarında veya Cemaziyelevvelin başlarında (Haziran 1679) İstanbul'a dönmüş ve döner dönmez hac yolculuğu izlenimlerini edebi bir üslupla kaleme almaya başlamış olmalıdır (Coşkun, 2002: 68).

3.2. *Tuhfetü'l-Haremeyn*'de Mısır Bahsi

Seyahatnamesinin onüçüncü kısım anlatısında Şam'dan Ramle'ye, oradan da onördüncü kısımda Kudüs'e ulaşan Nâbî, Harem-i Aksâ'yı oldukça detaylı bir şekilde tasvir eder. Kahire'den Mekke'ye hareket edecek olan hac kervanını kaçırmamak için olsa gerek, Kudüs'te yalnızca üç gün konaklar. Sonrasında aynı yolu takip ederek, yani Ramle, Gazze ve 'Askalân'a varır. Bu yolculuğunu seyahatnâmenin onbesinci kısmında "*Vasf-ı rîg-i bî-âmân-ı râh-ı Mısır*" başlığı altında kısaca anlatır. Seyahatnâme'nin onaltıncı kısmında "*zîkr-i vasf-ı harem-i Mısır*" başlık altında, Kahire toprağı, Nil nehrinin Mısır için önemi, kasaba ve köyleri ile buralarda yetişen mahsul tanımlanır. Nâbî seyahatnamesinin Mısır menzillerini tasvir ederken her bir menzili anlatmak yerine çoğunlukla konak yerlerinden ve ziyaretgâhlardan bahseder. Örneğin, Gazze 'den beşinci menzilde bulunan 'Ariş Kalesine oradan da beş menzil sonrası başka bir hac menzili olan *Salihyye-i Mısır*'a ulaşır. Ancak bu aradaki 10 menzilden hiç bahsetmez. Keza Salihyye'den dört beş menzil miktarı köy ve kasabalardan geçerek Kahire'ye ulaşır. Ancak bu köy ve kasabaların adları, mahalleri ya da diğer özelliklerinden bahsetmez. Seyahatnâmesinin kısım başlıklarını da menzillere göre değil, seyahat ettiği yerlerdeki makam, ziyaretgâh ya da törensel tasvirlerle göre kaydeder.

Sonrasında onyedinci başlık "*zîkr-i evsâf-ı mâder-i dünyâ*" altında "dünyanın anası" addettiği Kahire'de ziyaret edilen cami, türbe, ziyaretgâh ve birkeleri anlatır. Mısır bahsinin en geniş anlatısını oluşturan bu başlıkta esere ilişkin bir fikir vermesi açısından Kahire anlatısına birkaç cümle ile örnek verilecek olursa:

"Hoşâ belde-i mu'azzama-i Kâhire ki füşat-ı dâire-i sevâdı pergâr-ı kıyâsı fersûde kadem ve kebüter-i tîz gâm-ı tahmîni güsistedem ider. Mu'ânaka-i 'imârât-ı tâk-ber-tâk-ı ebr mümâssı sütte-i ciger-i felek ve müzâheme-i minârât-ı revâk-ber-revâk-ı engüşt-nümâsı mâni '-i cünbüş-i bâl-i melekdür. Reşk-i kesret-i kîbâb-ı encüm-hesâbı harâb-sâz-ı hândân-habâb ve mâhçe-i zer-endüde-i minârât-ı refî'ası tabanca-zen-isüret-i âftâbdur. Her hâne-i sâd-beyti bir devlet-serây-ı 'âlî ve her derîçesi münakkaş kemer ile bir 'arûs-ı lâ'übâlî. Her hânenün sahîfe-i dîvârı pür-nakş u nigâr olmağla bi'-cümle tarafeyn-i turuki her dem bahâr olmuşdur. Güyâ her kasrı letâfet ile bir kasr-ı Yusuf ve naks u nigâr ile halvet-hâne-i Zeliha'dur. Galebe-i zihâm-ı sükkânı bir rütbededür ki Akâsî-i havâlî-i şehride gâyet-i tenhâyî ile muttasıf olan güşelerinde bile katarat-ı bârân zihâm-ı ecsâmdan rûy-ı zemîne hasret keşidedür" (Coşkun, 2002: 236-37).

Buna göre; güzel muazzam Kahire beldesi ki geniş meydanların kalabalık insanlar ve kaygılı güvercinler dolaşır. Evrenin ciğerinin kapısını emen bulutlar yapıların kubbe kaşlarını kucalamakta ve minarelerinin çokluğu parmaklı saçakları meleklerin kanatlarını çırpmasına manidir. Gıpta ettiren yıldızlar gibi kubbelerinin çokluğu muhabbetle gülmekte, Altın yıldızlı

Hilalleri olan yüksek minareleri yüze vuran güzel yüzlü güneş misali gibidir. Her evi adeta yüce bir devlet sarayı her bir süslü ve kemerli kapısı/penceresi adeta senli benli bir gelin gibidir. Her evin duvarı pek süslü olup caddelerinin her iki tarafı her daim bahar gibidir. Hoş latif ve güzel olan her sarayı Yusuf'un sarayı ve nakış ve süslemeleri ile adeta Züleyha'nın halvethanesi gibidir. İnsanların kalabalık oluşu öyle bir mertebededir ki çok تنها yerlerinde bile yağmur damlları kalabalıktan yere düşmekte zorluk çekmektedir.

Seyahatnâmede yer alan ve bir kısmına yer verilen Kahire şehri tasvirini Nâbî'nin ziyaret ettiği camiler takip etmiştir. Bu camilerden en bilineni *Câmi'-i Ezher*, *Câmi-i Sultan Gavri*, *Câmi-i Tûlûn*, *Câmi-i Sultan Hasan* ve *'Amr bin 'Âs* camileri'dir. Camilerin uzunluk, genişlik, kubbe yapıları ve iç kısımları tasvir edilmiştir. *Ümmü'd-dünya* adını verdiği Kahire'de yaklaşık 2 mil uzunluk ve genişliğindeki iki latif su havuzuna sahiptir. *Birke-i Fil* ve *Birke-i Özbekiyye*'de biriktirilen suların bir kısmı Nil'den kaynak alır ve hem içme hem de sulama gibi çeşitli amaçlarla kullanılır (Coşkun, 2002: 242).

Mısır'ın batı kenarında bulunan Nil nehri Mısır'ın can damarıdır. Nil kenarında bulunan *Kasr-ı 'Ayn*, Bulak kasabasında bulunan *Sebtiyye*, *Mısır-ı Atık* mahallesinde *Cîze* ve *Înbâbâ* isimli iki kasabada bulunan büyük mesire yerleri ziyaret edilir (Coşkun, 2002: 242-43). Mısır'ın doğusunda bulunan ve Çerkes Sultan Kaytbây'a ait kabir ziyareti etraflıca anlatılır. Sahabeden 'Ukbe, İmâm Şâfi'i, 'Ömer bin Fâriz ve Şeyh İbrahim-i Gülşenî Kahire'de ziyaret ettiği diğer kabirlerdir (Coşkun, 2002: 247-48).

Müellif, seyahatnâmenin onsekizinci kısmında "*Bîrûn-reften-i mahfil-i Mısriyân*" başlığı altında Mısır mahfilinden bahseder. Kahire'den Bâbü'n-Nasr dışında bulunan 'Âdiliyye kasabasına varınca üç saat mesafede cümle Mısır halkının mahşeri bir kalabalıkta mahfil-i Mısri'yi temâşâ ettiklerini tasvir eder. Meydanda bulunan cümle 'ulemâ ve meşâyih zikirler ve dualarla mahfil-i şerîfe hürmet ederek, mahfil'i hac emîrine teslim ederler (Coşkun, 2002: 248-49).

Nâbî seyahatnâmenin on dokuzuncu kısmında "*Reften-i hâciyân be-Birke-i Hacc-ı Şerîf*" başlığı altında hacıların yolculuk hazırlıklarını tasvir eder. Hacda ihtiyaç duyulan malzemelerin develere yüklenmesi, Mısırlı hacıların *Birketü'l-Hacc* olarak adlandırılan mahale ulaşarak burada çadırlarını kurduklarını anlatır. İki gün burada konaklayan kervandaki hacıların ileri gelenlerinin çadırlar önünde "*işâre*" tabir olunan sütûnlar üzere sayısız kandiller yakarak pervin yıldızı gibi parlayan Beytullah yolcusu kervanın diğer yolculuklardan ayrı olarak görkemini canlı bir şekilde tasvir eder. Mısır hac kervanının kış aylarında bile gece yolculuk yaptığına işaret eden Nâbî, yolculuk adetlerinden de bahseder.

Seyahatnâmenin yirminci başlığında "*İbtidâ-yı 'azîmet-i huccâc*" başlığı altında başlayan yolculuğu şu iki dize ile kalben ve cismen kibleye yöneldiğini, hacca niyetlendiğini şöyle anlatır:

"Gönül tayy it bisât-ı a'yşî hengâm-ı 'azîmetdür
Yürî berk-i sefer âmâde it kim vakt-i rihletdür

Mâ râh-revân-ı Ka'be-i cân-îm
Bâ-kâfile-i eşk-i revân hem reh ez-ân-îm"

Yol esnasında *Sahrâ-yı Tîh* ve *Tûr-ı Sinâ* geçildikten sonra, yolculuğun dokuzuncu gününde *'Akabe-i Mısır*'a ulaşılır. Yolunun zorluğu herkesçe malum bu menzilin, iki tarafı dağlarla çevrili, geçitleri derindir. Sonrasında kıvrılmış bir denize benzeyen *Bahr-i Muhît* sahilinde çadırlar kurulur. Bu güzergâh takip edilerek nice menziller geçilir ve Medyen toprağı

olarak bilinen yere ulaşılır. Peygamberlerin hatîbî Şuayb Peygamberin bu mahalde bulunan kabri ziyaret edilir. *Bedr-i Huneyn* menzili ile devam eden Nâbî'nin Mısır hac yolu güzergâhında Bedir'de şehit olan sahabeler ile *Mescid-i 'Ariş* ziyaret edilir.

Bedr-i Huneyn menzilinden iki günlük mesafede, seyahatnâme'nin yirmi birinci kısmında “*Resîden be-mîkât-ı ihrâm-gâh*” başlığı altında Mısırlı hacıların ihrama girdikleri *Râbîk (Râbiğ)* menziline varılır. İhrama giren hacılar, telbiyeler getirerek iki saat mesafedeki Mekke Haremi *'Umre* adlı mahale ulaşır.

3.3. Muhlisî Bosnevî'nin *Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* Adlı Eseri

Bosnalı Muhlis tarafından telif edilen *Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* adlı manzum hac seyahatnâmesi resmî hac kervanı ile İstanbul-Kahire-Mekke-Şam-İstanbul güzergâhında hac vecibesi için yola çıkmış ve haccını eda ederek memleketine dönmüştür. Müellifin adı eserde Mustafa, mahlâsı ise Muhlis/Muslisî olarak geçmiştir. Menderes'e göre hem seyahatname metninde yer alan kusurlar hem de *Tuhfe-i Nâ'îli* ve Osmanlı müellifleri gibi geniş bibliyografik eserlerde kendisi ve eseri hakkında bilgi bulunmamasını, eserin edebî kıymeti haiz olmayışına bağlamaktadır. 18. yüzyılda Bosna'ya bağlı Eğriboz beldesinde doğmuş ve yaşamış olan müellif hem şair hem de bu beldede uzun süre kadılık yapmış bir âlimdir (Coşkun, 2007: 30-31). Seyahatnâmenin Mekke anlatısında ise kendisinden “*Yaz ey kilki-belâgat bâb-ı tebcîl*” şeklinde söz ederek, kendisini “*belâgatli (güzel söz söyleyen) bir kalem*” olarak tanımlar.

Mevcut çalışmada esas alınan eseri yayına hazırlayan Coşkun, eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde Bağdatlı Vehbî yazmaları arasında bulunan yazma ile Prof. Dr. İsmail Erünsal tarafından tespit edilerek kendisine gönderilen iki nüshasından yararlandığını belirtmiştir (Coşkun, 2007: 7). Ayrıca, Özuygun ve Yapıcı'nın Bosnalı Hacı Yusuf'un hac seyahatnamesini konu alan çalışmalarında Boşnak Hacı Mustafa Muhlis'in seyahatnâmesinin orijinal nüshasının Zagreb'teki Yugoslavya Bilim ve Sanat Akademisi'nde bulunduğunu, bunun yanı sıra eserin üç kopyasının daha olduğunu belirtmişlerdir (Özuygun ve Yapıcı, 2004: 45).*

Bu seyahatnamede 1161-2/1748-9 yıllarında İstanbul'dan deniz yolu ile Kâhire'ye ve Kâhire'den de kara yolu ile Mekke'ye yaptığı hac yolculuğunu anlatan Bosnalı Mustafa Muhlis, İstanbul'dan Kahire'ye kadarki deniz yolculuğunda güzergâhtaki limanlara ilişkin bilgilere yer vermiştir. Müellifin karayolu ile devam ettiği Kâhire-Mekke hac güzergâhı 30 menzil; Mekke-Şam arasında 38 menzil; Şam-İstanbul 35 menzil olarak ayrı başlıklar altında anlatılmıştır (Coşkun, 2007: 43-147). Bu çalışmada eserin İstanbul-Kâhire-Mekke arası menzil anlatılarına yer verilecektir.

3.4. İstanbul-Kahire-Mekke Hac Yolu Üzerindeki Menziller

Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis, seyahatnâmesinin başlangıcında “*Tarîk-i hacca sebki-den meşakkat Yerine virile Firdevs bi'z-zât*” demek suretiyle haccın ne kadar zor ve zahmetli bir yol olduğunu belirtir. Müellif, hac menzillerini İstanbul'dan itibaren anlatır. Bosna'dan İstanbul'a ne şekilde geldiğini belirtmez. Yolculuğunun İstanbul'dan Kahire'ye olan kısmında deniz yolu ile seyahat etmiştir. “*Hareket ez-Âstâne de-Deryâ be-Cânib-i Mısır-ı Kâhire*” başlığı altında İstanbul'dan Kahire'ye “*merkeb-i bahr*” şeklinde adlandırdığı gemi ile yaptığı yolculuğunda geminin durduğu limanları anlatarak başlar. Sırasıyla Gelibolu Limanı, Kilidü'l-

* Çalışmada ayrıca Bosna kütüphanelerinde bulunan hac seyahatnameleri üzerine bir değerlendirmeye de yer verilmiştir.

bahr ve Seddü'l-bahr kaleleri, Sakız Adası, İstanköy, Rodos, Abhor Limanı, Nil ve Bulağ geminin uğradığı limanlar olarak kaydedilir.

Yola çıktığı esnada denizin halini Nüh'un gemisine benzeten müellif, sonra bir adımda geminin Gelibolu Limanına vardığından bahseder. *Şeyhü'l-ârifîn* Gelibolulu Muhammed'in burada medfûn olduğunu, kardeşi Ahmed-i Bîcân'ın *İmâdü'l-İslâm* adlı eseri yazdığını ekler. İkinci adımda, Kilîdü'l-bahr ve Seddü'l-bahr isimli iki kaleye varılır. Biri Anadolu sahilinde diğeri karşı yakadadır. Üçüncü adımda Sakız adasına varılır. Sakız Adasını anlatırken ilk dikkatini “*‘acayıbdür*” dediği Rum kızların giysileri çeker. Sakız adasından sakız, çoğunlukla portakal üretildiğini kaydeder. Sonrasında ulaşılan İstanköy Adasının bir kale şehir olduğu, havasının sıcak, insanların güzel ahlaklı, limon, portakal, incir ve narlarının bol olduğunu, gelen geçen yolcuları mest ettiğini anlatır. İstanköy'den sonra gemi Rodos limanına uğrar. Rodos Kalesi'nin burcuna bir topla selam eden gemileri limana girerek, çapasını sahile bırakır. Cennet bahçelerinden İrem yapısında güzel bir adadır. Rodos'un Fatih Sultan Süleyman'ı yâd etmeye İskenderiye seyri ile devam edilir.

Gemi İskenderiye'ye ulaştığında kalesi harap bir haldedir ancak binası ve düzeni ne Bağdat, ne Girit, ne Zadra ne de Rodos'a benzer. Para cezası ödenerek gemi bir günde Abhor limanına demirler Kahire yönünde ilerleyen gemi. Suyu hiç olmayan bu limanın kalesi oldukça kötü durumdadır. Buradan kayıklarla Akdeniz ile Nil'in birleşme yerine kayıklarla ulaşan kafilâ, güzergâhına Nil limanı ile devam eder. Nil beldesinin yapıları güzel, hurmalıkları servi gibi uzun, cennetin Tûbâ dallarındandır şimşiri servisi. Sonrasında Mısır da bulunan Bulağ şehrine ulaşır. Mayış ayında bir yelkenliye binerek beş yüz mil Nil'i seyrederek üç günde Mısır Bulağ'a gelirler.

Seyahatnâmesinin devamında Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis, “*Vâkı '-şüden-i hareket ez-Bulağ u Mısır-ı Kâhire ber-bâdiyehâ-yı Hicâz be-cânib-i Mekke-i Mükerrime*” başlığı altında Kahire-Mekke arasında kara yolu ile yaptığı hac yolculuğunu anlatır. Hac menzillerini ve iki menzil arasındaki mesafeyi saat cinsinden kaydettiği seyahatnâmede, bahsi geçen menziller şunlardır:

Tablo 1: Kâhire-Mekke Hac Güzergâhı*

Sıra No	Menzil Adı	Mesâfe (Saat)
1	<i>Birke</i>	7
2	<i>Dâr-ı Hamrâ</i>	12
3	<i>Acrût [Acrût Kalesi]</i>	15
4	<i>Re'sü'n-Nevâtır</i>	14
5	<i>Tî-hi Benî İsrâ'il [Teye]</i>	10
6	<i>Nahl [Nahl Kalesi]</i>	15
7	<i>'Alâ'iyye</i>	15
8	<i>Sath, 'Akabe-i Kantaratü'l-Bahr [Sütüh]</i>	12
9	<i>'Akabe-i Kantaratü'l-Bahr [Akabe]</i>	10
10	<i>Zahru'l-Himâr [Zuhrr-ı Hamâr]</i>	8

Muhlis gibi deniz yolunu kullanarak hac mahallerine ulaşan Nâtık'ın menzîlnâmesinde yer alan menzil isimleri Tablo 1'de yer alan Muhlis'in menzîlnâmesindekiler ile karşılaştırılmış ve farklı adlandırmalara köşeli parantez içerisinde yer verilmiştir. Aksoyak, tarafından incelenen menzîlnâmesinde Nâtık (ö. 1717)'in, İstanbul'dan kara yolu ile İskenderiye'ye, oradan Ebukır, Reşîd, Nil Nehri üzerinde Meâş isimli bir gemiyle Kahire'ye ulaştığı kaydedilmiştir. Burada Mısır hac kafilâsine dahil olarak, *Âdiliyye, Birke, Dâr-ı Hamrâ, Acrût Kalesi, Teye, Nahl Kalesi, Alâiyye, Sütüh, Akabe, Zuhrr-ı Hamâr (?)*, *Şerefe, Uyûn-ı Kasab, Mevâlice Kalesi, Şeyh Selme, İstabl-ı Anter, Vecch Kalesi, Akre, Hanek, Havrâ, Nâr Vadisi, Hudeyre, Yenbûa, Bedr-i Huneyn, Sebî-i Mahsen, Râbia Eşmesi, Kadîde, Asfân* menzillerinde konaklayarak Mekke'ye ulaşmıştır (Aksoyak, 2000: 48). Menzillerin adlandırılmasındaki farklılıkların müstensihnin hareketleme tercihlerinden kaynaklanabileceği gibi, aynı menzil isminin yazmaların derkenarlarında diğeri isimlerinin de verilmiş olmasından kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir. Bu konuya ilişkin bir değerlendirme çalışmanın Sonuç kısmında yer almaktadır.

11	<i>Şuref [Şerefe]</i>	17
12	<i>Mağâyir-i Şu'ayb Nebî</i>	17
13	<i>'Uyûnü'l-Kassab</i>	18
14	<i>Müveylâh</i>	17
15	<i>Selmî</i>	14
16	<i>Ezlem</i>	16
17	<i>Istabl-ı 'Anter</i>	16
18	<i>Gûş</i>	16
19	<i>Ekrâ</i>	12
20	<i>Hanek</i>	15
21	<i>Havrâ</i>	16
22	<i>Nebat</i>	15
23	<i>Hudeyrâ</i>	15
24	<i>Yenba' [Yenbu'a]</i>	17
25	<i>Bedr-i Huneyn</i>	18
26	<i>Kâ'</i>	16
27	<i>Râbiğ [Rabi'a Eşmesi]</i>	15
28	<i>Kudeyd [Kadîd]</i>	16
29	<i>Bi'r-i 'Asfân [Usfân]</i>	15
30	<i>Mekke-i Mükerreme</i>	20
Toplam		439

Bosnalı Hacı Mustafâ Muhlis, Kâhire-Mekke arası toplamda 30 menzilde 439 saat süren yolculuktaki menzillere dair kısa bilgiler de sunar:

Birke: Bulak limanı ve Nil nehrinin güzelliklerini arkada bırakarak yola revân olan müellif 7 saat uzaklıktaki Birke menziline ulaşır. Havasının tatlı, kumunun yumuşak ve suyunun da lezzetli olduğunu anlatarak başlar menzilin tarifine. Hoş içimi ile Nil'in suyunu zemzeme eş tutan müellif tatlılıkta cümle âlemin suyundan üstün görür. Sulak Mısır memleketine karşısında pazarında Arap olmadığına söylenecek söz olmadığını hicivli bir şekilde dile getirir. Ancak Mısır'da kıtlık olduğu dönemlerde Çerkes kölemenlerin zulümleri artardı. Padişahın mülkünde zuhur eden bu zulümleri Sultan'a haber vermeyen Osmanlı devlet ricâlinin Hüdâya şikâyetini arz eder. Dönemin Sultanı III. Selim'e (padişahlık dönemi 1761-1808) referanla bu durumların Padişah'a bildirildiğinde, gerekeni yapacak kudrette olduğunu şu dizelerle ile anlatır:

*"Husûsan kand-i Mısırî kanda vardur rûy-ı gabrâda
Gulemân-ı Çerâkis zehri merfû olsa arada*

*Şikâyetdür Hudâ'ya kurb-i sultâni ricâlinden
Haber-dâr eylemezler pâdişahı mülki hâlinden*

*Gulâfindan çekilsün tîg-i hûn-rîz-i Selîm Hânî
Müselmân eylesün kahrile her bir nev' Müselmânî"* (Coşkun, 2007: 50-51).

Dâr-ı Hamrâ: Birke'den 12 saat uzaklıktaki ikinci menzil *Dâr-ı Hamrâ*'yı suyu, evi olmayan insanı çokça hayrete düşüren bir yer olarak anlatır. Akıllı her insanın aklını yitirmesine sebep bu yerin dağlarının, çölünün durumu karşısında akılsız bir insanın bile hayvanından inmeyeceğini ekler.

Acrût: Üçüncü menzilde *Dâr-ı Hamrâ*'dan 15 saat uzaklıkta *Acrût*'a varan müellif geçit yerinin zorluğu, taşların zemine yayılmış olduğu, kalesinin Yusuf'un zindanı, zahirelerinin de üzüntü kaynağı olduğunu belirtir. Etrafının koyu renkli bir dağ görünütüsü olan Acrût'un suyunun tuzlu olması nedeniyle ancak hayvanların içebildiğini kaydeder. Temelde dinlenme,

yime-içme gibi temel ihtiyaçların karşılanması için konaklanılan menzildeki durumu üzüntü kaynağı olmuştur.

Süveys'in kenarının görüldüğünü de *Acrût* menzili anlatısına ekleyen müellif, Süveys konak yerinin havasının hoş, insanların fena, kötü olduğunu yazar. Ancak bu intibai kazanmasına sebep olay ya da kişilerden bahsetmez.

Re'sü'n-Nevâtr: *Acrût*'tan 14 saat sonra varılan dördüncü menzil *Re'sü'n-Nevâtr*'da da suyun yokluğu anlatıda bahsedilen ilk konudur. Kum ve bazı dikenli bitkilerin olduğu menzilde hayvanlar da telef olur. Sahralarına giren hacıların kaybolduğu, çıkanların ise yeni doğan bir yavru gibi olduğu tasvir edilir. Akıl sahibi ve gözü açık kişilere der ki, bilmezden gelerek bu sahalara girmenin ancak bir ahmaklık olur.

Tih-i* Benî İsrâ'il: Beşinci menzilde İsrailoğulları Sahrası anlamına gelen *Tih-i Benî İsrâ'il* menzili gelmektedir. Dağ, taş ve toprağının yeşil olduğundan bahsederek başlar menzil anlatısına. Bu menzilde farklı bir şekilde Musa Peygamber'in kıssasını edebi bir şekilde kısaca anlatır Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis. Kur'an-ı Kerim'in Bakara, A'râf ve Tâhâ surelerinde de işaret edilen bu kıssaya göre Hazret-i Mûsâ, İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarıp Tih çölüne getirince burada konaklar. İsrailoğullarının yiyecek ve içecekleri olmadığından, her türlü ihtiyaçları bakımından Hazret-i Mûsâ'ya bağımlıdırlar. Hazret-i Mûsâ onlardan emirlerine harfiyen uyacaklarına dâir kesin söz alır. Bunun üzerine esasını taşa vurur. Taştan on iki kabile için on iki gözlü pınar fişkirir. Sudan kana kana içerler. Belirli zamanlarda gökyüzünden kudret helvası ve bildircin eti de iner. Fakat İsrailoğulları "*nankör ve doymak bilmeyen bir millet*" olarak tanımlar. Bildircin kuşlarına bakarlar, iyi besili ise alırlar, zayıf ise serbest bırakırlardı. Az sonra Hazret-i Mûsâ'dan daha farklı yiyecek istemeye başladılar. "*Biz Mısır'da iken balık, hıyar, kavun, karpuz, pırasa, soğan, sarımsak yerdik.*" dediler. İsrailoğullarının bu bitmek bilmeyen istekleri ve aç gözlülükleri Hazret-i Mûsâ'yı çok üzer. Âyetlerin devamında İsrailoğullarının bu nankörlük ve küstahlıklarına karşı "*Yoksulluk ve düşkünlük damgası vurulduğu ve Allah'ın gazabına uğradıkları*" kaydedilir.* Bosnalı Muhlis ise kıssayı şöyle anlatır:

"Benî İsrâ'il'e indi menn ü selvâ
Bu menzilde mizâc-ı câna helvâ

İdüp terk-i edeb fûm u sarımsak
Taleb kıldı bir alay ile ahmak

Hemân-dem menn ü selvâ oldı merfû'
Edebsizden olur en 'âm memnû'

Çihil sâl oldular bu Tih'de reh-dâll
Zelîl u hîr hem ser-geşte bed-hâl

Çü bir kavm ola Mevlâ'sına 'âsî
Olur elbet o kamün şûm cezâsı

Ne yapsun 'asker-i bî-âra rehân
Olursa fi'l-mesel Mûsâ bin 'İmrân"

. Sina yarımadasındaki çöl. Musâ Peygamber Mısır'dan çıktıktan sonra, kavmiyle beraber kırk sene bu çölde dolaşmıştır.

. Âyetler için bkz. Bakara Sûresi, 2/47-61; A'râf Sûresi, 159-162; Tâhâ Sûresi, 20/77-98.

Nahl: Bosnalı Muhlis'in kervanının konakladığı altıncı menzil, Nahl'de suyunun bolluğu ve etrafında hiç balçık omaması nedeniyle hoş menzil olarak anlatılır. Gazze ve Ramle hizasında bulunan Nahl'in aynı isimle anılan kalesi de vardır. Solunda kalan Şam'a 30 saatlik mesafededir. Sağında Tevrat'ın indiği meşhur Tûr Dağı'nın bulunur. Hicaz'ın övünülecek bir menzildir (Coşkun, 2007: 52-53).

'Alâ'iyye: Nahl'den 15 saatlik mesafede bulunan 'Alâ'iyye menzili güzergâhtaki yedinci menzildir. Hacı Muhlis'in Dâr-ı Hamrâ menziline benzettiği menzili zor bir menzildir. Sağında ve solunda dağlar bulunan menzilin yeri çöl ve taşlıktır. Merkepte palan bırakmayan menzilde az da olsa su bulunur. 'Alâ'iyye menziline iki Mağribli hacı şehit olur.

Sath, 'Akabe-i Kantaratü'l-Bahr: 'Alâ'iyye'den 12 saat mesafedeki sekizinci menzil, yine çöl ve taşlıktır. Beyaz taş üzerine siyah nakışlı tabir eder taşlarını ve siyah giyinmiş dağlarını Hacı Muhlis. Bu menzilde de su yoktur ve hacılar susuzlukla baş etmek zorundadır.

'Akabe-i Kantaratü'l-Bahr: Yine 'Akabe-i Kantaratü'l-Bahr olarak adlandırılan önceki 10 saatlik mesafedeki dokuzuncu menzil, hacıların susuzluğunu keser. Ancak urban tâifelerinin sıkça taarruz ettiği bir menzildir. Dörtlü bir geçidi olan menzilin Arap coğrafyasında bir benzeri yoktur Hacı Muhlis'e göre. Geçidin alt kısmı büyük bir zorlukla geçilir. Düşkün, zayıf pek çok hayvanın telef olduğu geçit, akılsız düşmana mecbur eder hacıları. Geçidin sonunda Sultan Gavri tarafından yaptırılan kaleye ulaşılır. Suyu bol olan bu mahal, hacılara canına can katar. Oturağın solu, dört konak sonrası Beyt-i Mukaddes, Kudüs'tür. Hem kadim kible, hem mukaddes arzıdır Hacı Muhlis'in anlatısında Kudüs.

Zahrü'l-Hâr: 'Akabe-i Kantaratü'l-Bahr menziline sekiz saat mesafede Zahrü'l-Hâmâr'da konaklar Mısır hâc kervanı. Yüksek mevkide bulunan menzilin bitki örtüsü de dikenli bitkidir. Havası sıkıntı veren menzildeki koyun kelleri yakın bir köyde bulunur. Bu köydeki hurmalık güzeldir, hoştur. Köyün yakınında da Mustafa'nın evi vardır. Biraz hurma ve su bulunan bu yer gözlere safadır.

Şeref: Güzergâhtaki onbirinci menzil Şeref, menziller arasında şeref sahibidir. Mescidlerin minareleri, müellife halkın dinibütün olduğunu düşündürür. Dağın arkasında Arap halkının olmaması, bu menzile yüksek bir anlam katan detay olarak kaydedilir. Özellikle müellifin bu menzili anlatırken kullandığı ibarelerden civardaki Arap halkını inançları bakımından eleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu durumun gerekçesi açıklanmazken, bu tavrının hac esnasında menzillerde karşılaştığı durumlar neticesinde mi geliştiği yoksa evvelen bir önyargısının olup olmadığı açık değildir.

Mağâyir-i Şu'ayb Nebî: Şeref'ten 17 saatlik mesafede bulunan bu menzil Şu'ayb Peygamberin mağarasıdır. Bitkilerden anber kokulu menzilin suyu bol ve sütü tatlıdır. Etrafında çok sayıda su kuyusu vardır. Hurmalıkları çok,, ağaçları hoş kokuludur, cennet bağından bir bahçedir. Hicaz'ın gönül çelen bir mahalli olarak bu menzilde incir ve nar bağları bulunur. Musa Peygamberin çoban olduğu ve Şu'ayb Peygamberin de koyun gittiği bu menzil, diğer menzillere göre detaylıca tasvir edilir.

'Uyûnü'l-Kassab (Aynune): Hac güzergâhının onüçüncü menzili Mağâyir-i Şu'ayb Nebî menziline 18 saat mesafede bulunan 'Uyûnü'l-Kassab menzildir. Tuzlu deniz kıyısında bulunan menzilin suları boldur. İçip şükreyler cümle hacılar ve hayvanât kervandaki.

Müveylâh: Tuzlu suyuna nispetle anılan menzil 'Uyûnü'l-Kasb'a 17 saatlik mesafededir. Denizin yakınında yüksek bir mevkide bulunan menzilin, suyu kuyu suyudur. Bazı yerlerde suyunun tazi bozulmuştur. Ahalisi Beyaz atlas ve Araptır.

Selmî: Güzergâhın onbeşinci menzili Selmî adıyla anılan menzil Müveylâh'a 14 saat mesafededir. Selmî adıyla anılan kabile bu menzile ismini vermiştir. Suyu tuzlu ve havası da bunaltıcıdır. Dağın sağında Selmî adlı köy bulunur. Dağın solunda hayvanların içebileceği tuzlu suyu bulunur.

Ezlem: Müellifin zorlu menzillerdendir dediği Ezlem, Selmî'ye 16 saat uzaklıktaki menzildir. Menzil yeri oldukça karanlık, suyu da acıdır. Burada konaklayan hacılar ve binek hayvanları ihtiyaçlarını karşılayamadan yola decam eder. Ezlem'in dağdan gelen Arap halkı hacılara gerekli olan yiyecek malzemelerini satar.

Istabl-ı 'Anter: Ezlem'e 16 saatlik mesafede bulunan onyedinci menzil *Istabl-ı 'Anter*'in ismi gazi bir sahabeden gelir. Kale içerisinde toprağı bulunan sahabenin kıssasına yer verir. Hacıların mevsiminde bu menzile Arapların mataralarla getirdiği suların içildiğini ekler.

Ğuş: Hac güzergâhının onsekizinci menziline 16 saat yol alınarak *Ğuş*'a varılır. Bayağı kötü bir menzil olarak tabir ettiği *Ğuş*'un geçitlerinden geçilirken insanda akıl kalmaz. Geçitlerin zor olduğu menzilin suyu da tuzludur. Şu ve hayvanların satıldığı bu menzilin Arap olan halkı salihlerdendir. Müellif, bembeyaz bir kale olarak anlatılan *Ğuş*'a hayret ederek ancak güzel bir bina olabileceğini anlatır.

Ekrâ: Suyu tuzlu ve zemini şirin yerdir Ekrâ'nın. Geniş çölleri kimi yerde yeşildir.

Hanek: Hac güzergâhının yirminci menzili olan Hanek'e 15 saat yolculuk sonrası ulaşılr. Suyu tuzlu olup, hilekâr Arapların israftan sonra suyu matarla getirirler. Koyun ve koçlar yağlı, semiz; karpuzları pek makbuldür.

Havrâ: Hanek'ten 16 saat mesafe sonrasında ulaşılan yirmi birinci menzil Havrâ'dır. Parlaklığı ve güzelliği ile Havrâ, denize kıyısı olan ve hurma ağaçlarının süslediği bir mahaldir. İnsanlarının kötülükleri hacıların üzüntüsüne sebep olur. Menzilde bulunan çalı bitkisi (muğaylan) çokluğu ile *İskender'in ordusu* gibidir. Kervanı korumakla görevli askerler kimisi aç, kimisi tok bu menzilde konaklar. İçenlere şifa zezem suyundan bu mahalde de çıkar.

Nebat: Havrâ'dan 15 saat mesafede *Nebat* menziline varılır. Yeşillik bir menzil olan Nebât'ın suyu kuyu suyudur ve tadı lezzetlidir. Yeşil çalı bitkileri hacıların çalılarına gölgelik eder. Hanek'ten Yenba'a'ya uzanan topraklarda Arap kabilelerinden Cüheyne kabilesi bulunur. Bollukla rızıklandırılan menzilde yiyecekler, nimetler çoktur.

Hudeyrâ: Vâdi-i Nâr olarak da adlandırılan *Hudeyrâ* menzili Nebat'a 15 saat mesafededir. Susuz menzilin etrafı Sûd dağları ile çevrilidir. Türlü çeşit yemek gelir, hem insana hem de hayvanlara yeter. Halkı fasih Arapça konuşur ve edeblidir.

Yenbu': Hac güzergâhının yirmi dördüncü menzili Hudeyrâ'dan 17 saat mesafedeki *Yenba'* menzildir. Suyu tatlı, içimi lezzetlidir. Suyun pınarı 'Ayn-ı 'Alî'dir, 'Aynü'l-Birke'nin suyu da lezzetlidir. Her iki kaynak suyu yerin altından akar. Pınarların etrafı mermerle kaplanmış. Yenba' ahalisinin söylediğine göre suyun kaynağı bilinmemektedir. Karpuz, hurma, bamya, salatalık, limon ve patlıcan gibi sebzeler de bolca yetişir. En çok ganimet bu menzilde bulunur. Solunda Medine şehri 30 saatlik mesafede; sağında tuzlu denizin sonunda Mısır köylerinden Sa'id toprağı bulunur.

Bedr-i Huneyn: Yenba' menziline 18 saat mesafedeki menzil *Bedr-i Huneyn* güzergâhtaki yirmibeşinci menzildir. Bedir bütün menzillerin başı, en şerefli sidir. Menzilin asıl ismi *Hasnâ Mer'a*'dır. Hz. Peygamber'in gazaları arasında Bedir Gazası en yüksek

mertebelisidir. 14 sahabenin şehit olduğu gazada, sahebelerden 13'ünün kabri Bedir Dağı'nın devamındadır. Sahabeden biri ise yaralı olarak devam ettiği yolda şehit olmuştur. Bedir köyünde *Benî Harb* adlı kabile sâkindir.

Bedir'in kuyu suyu beğenilen bir su değildir. Hacılar zaruretten içer bu suyu. Peygamber'e yakın olmayan Arap kabilesi Benî Harb'in bozulması da açıktır.

Sonrasında Sakîfler kabilesinin sakin olduğu Sakîf köyü bulunur. Hac yolunun sağında dağın başında bulunan geçitteki Kehf mağarası mıdır diye sorar Bosnalı Muhlis. Ancak herkesçe malum olan o mağara Sevr dağındadır.

Hacıların korunması ve düzeninden sorumlu emîrî'l-hacc'ın meşhur yedi ocağı bulunur. Mum şenliği Efrasyâbî bir tasvirle döner. Bedir'in zemininde yıldızlar yanar mum gibi. Yedi ocaklının yedi nişanıdır yanan mumlar. Çerkes askerler gece ve gündüz, sağından ve solundan muhafaza eder kervanın mallarını, zenginliklerini. Güven içerisinde ilerler hep kafileyi koruyan hac askerleri. Aç olanlar askerin sofrasından yer. Hak yolunda hizmet etmek ne güzeldir, sebeptir devlete her an nağme söylemeye. Dünyada Nil ve Mısır devlet olarak yeter, ahirette de cennet bağları. Bu Bedir menzili Mısır ve Şam'ın toplamıdır, ziyaret eden huzur, mutluluk bulsun.

Kâ'a: Bedir'den 16 saat mesafedeki yirmi altıncı menzil *Kâ'a* menzildir. Güzel bir sahra olan menzilin hacası oldukça bunaltıcıdır. Hurma ve balı getirir Araplar. Kuru ot ve yeşillikleri azdır.

Râbiğ: Güzergâhın yirmi yedinci menzili *Râbiğ*, *Kâ'a* menziline 15 saat mesafededir. Ne güzel, hoş, yüce bir menzildir *Râbiğ*. Suyu tatlı, havası güzeldir. Şam'ın ve Mısır'ın ve batıdan gelen hacıların ihrama girdikleri yerdir. "*Lebbeyke*" diyerek Hakk'ın huzuruna gelir hacılar ve ahvâlleri Hakk'ın emrine kalır. Dilerse halleri olur *hüsn-i hâl*.

Kudeyd: *Râbiğ*'den sonraki yirmi sekizinci menzil *Kudeyd* 16 saat mesafededir. Menzilde suyun olmaması hacılar için müşkildir. *Kudeyd* bir köy olup, hacıların konakladığı menzil köyün sağ tarafıdır. Menzilin bulunduğu mahal güzeldir ancak suyu da tuzludur. Türlü çeşit baklagillerin yetiştiği menzilde, tatlı cins karpuz çeşitleri de yetişir. Yeşil otları hayvanların yemesi için kâfidir. Menzilin ikinci adı *Sevîkü'l-ûkbe*'dir. Menzilde bulunan *Huleys* isimli bir başka köyün bitkileri çeşitli, sevimli bir vadidir. Sahabeden Ümm *Mu'abbed*'in kabri bu menzildedir.

Bîr-i 'Asfân: Güzergâhın Mekke'den önceki son menzili *Bîr-i 'Asfân*, *Kudeyd*'e 15 saat mesafededir. Kale ve köyden oluşan menzile *Bîr-i Osman* da denir. Suyu saf ve tatlıdır. Güzel bir menzildir. Sonrasında 'Asfândan 12 saat mesafede *Vâdî-i Fâtma* mahali bulunur. Bazı zamanlarda da bu mahal hac menzili olur.

Mekke-i Mükerreme: Güzergâhın otuzuncu menzili ve hac mahalli Mekke-i Mükerreme'dir. Seyahatnâmede en geniş anlatı buraya hasredilmiştir. Kur'an-ı Kerîm'de *Ümmü'l-Kurâ* olarak adlandırılan hac mahalli "*beyt-i Mevlâ*"dır. Müslümanların kiblegâhı, Allah'ın nurunun indiği yerdir. Mekke'yi, önemini edebi bir dille seyahatnamesine taşıyan Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis kim olduğunu, neden hacca niyet ettiğini metnin bu kısmında yeniden izah eder. Bilâd-ı Bosna'dan hac niyeti ile yola düşen Muhlis maksadını kibleye varmak, Hakk'ın rahmet ve mağfîretine mazhar olmak olarak izah eder. Bağışlanmayı diler *Hudâ*'dan, cennet meskeni olsun ister.

Sonrasında Mekke'den Medine'ye ve oradan da Şam'a gitmek üzere çıkar yola. Toplamda 38 menzilde Medine üzerinden Şam'a ulaşan kabile, Kahire'den Mekke'ye gelirken uğradığı *Vâdî-i Fatıma*, *Bîr-i 'Asfân*, *Huleys*, *Kudeyd*, *Râbiğ*, *Kâ'*, *Bedr* güzergâhını takip ederek yol alır kabile. Akabinde *Cüdeyd*, *Kubûr-ı Şühedâ* menzillerinde konaklanarak Medine'ye ulaşılır. Mekke'den biraz daha uzunca anlatılan Medine güzergâhtaki onuncu konak yeridir. Hz. Peygamber ve sahabelerin kabirlerine ev sahipliği yapan Medine'yi ziyaretin faziletlerini anlatır seyahatnâmesinin bu kısmında Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis. Uzunca bir kaside eşlik eder seyahatnâmenin Medine anlatısına. Bahse konu kaside'de yer alan bazı beyitler şöyledir:

“Şehenzâhâ der-i 'ulyâya geldi bende-i Muhlis
Ne taksîrât ide bende hemîşe eyler isti'fâ

*Bilür kâlâ-yı dünyâdan risâlet bâb-ı müstağnî
Salâtile selâmı muhlisâne eyledi ihdâ*

*Zamânı makdemünle çünki tebşîr eyledi 'Îsâ
Berâ-yı müjde bu yümn-i nefesle eyledi ihyâ*

*Zemîn-i maşrık u mağrib olup ser-şete vü lertzân
Nübüvvet kûsını çaldukda nâmun ey kerem bahsâ*

*Duhûl itdin şeb-i İsrâ serây-ı kurb-ı bî-çûna
Bu seyr ü ruhsatı virmiş degül bir mahreme Mevlâ”*

Hz. Peygamberin İsa Peygamberden sonraki son peygamber oluşu, doğunun ve batının da peygamberi oluşu ve diğer hiçbir peygambere verilmeyen İsrâ hadisesi ile Hakk katına yükselişi daha pek çok detayla birlikte bu kasidede dile getirilir.

Sonrasında *Nasîf*, *Fahl-i Tîn*, *Eşmeâ-yı Hediyye*, *Birke-i Cedîde*, *Ebyar-ı Ganem*, *'Ulâ*, *Medâyin-i Hazret-i Sâlih Peygamber*, *Dâr-ı Hamravî*, *Birke-i Mu'azzama*, *Kal'a-i Hayder*, *Mahtab*, *Tebûk*, *Kâ'u'l-Basît*, *Eşmetü'l-Peygamber*, *Cugeymân*, *'Akabetü'ş-Şâm*, *Ma'an*, *Aneze*, *el-Hissa*, *Katrâne*, *es-Sahrâ Beyne'l-Katrân ve'l-Belkâ*, *Belkâ*, *'Ayn-ı Zerkâ*, *Mefrak*, *Müzeyrib*, *Snameyn* menzilleri takip edilerek, sonrasında Şâm menziline ulaşılır.

SONUÇ

Memluklar Dönemi'nde Mısır hac yolu güzergâhını ve menzillerini inceleyen Erol, çalışmasında çeşitli müelliflerce kaleme alınan eserlere referansla bu güzergâhı tarihi süreç içerisinde tanımlar. 'Abderî (öl. 1300), el-Ömerî (öl. 1349), Kalkaşendî (öl. 1418), Süyûtî (1505) gibi müelliflerce tarif edilen Mısır hac güzergâhlarına yer verir (Erol, 2019a: 275-97). Kaynakların her birinde bazı farklılıklar arz eden menzil noktalarının bu durumunu kafilenin indiği menzillerin bazılarının zamanla isimlerinin değişmesi yahut hemen yakınında farklı bir isimle anılan bir yerleşim biriminin tercih edilmiş olması ihtimallerine bağlı olarak değerlendirir. Bazı durumlarda da su kaynaklarına ve imkânlarına göre yahut dönemin siyasî, iktisadî ve içtimaî koşullarına göre farklı menzillerin kullanılması ya da o senenin hac emîrinin kendi uhdesinde olan rotayı belirlerken değişiklik yapmasına bağlıdır. Ancak menzillerdeki bu farklılıklara rağmen hac kabilelerinin izledikleri ana güzergâhın değişmediği de görülür (Erol, 2019a: 272-73). Öte yandan, eserinde Memlûkler dönemine dair Mısır eksenli hac güzergâhının menzillerini bir bütün olarak veren ve bu çalışmada da kısmen değinilen el-Cezarî'nin *ed-Dürerü'l-Ferâid Munazzama fî Ahbâri'l-Hac ve Tarihi Mekketi'l-Mu'azzama* adlı eserini esas alır. el-Cezarî'de tanımlanan bu güzergâh ile 18. yüzyılda Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis

tarafından kaydedilen hac güzergâhı karşılaştırıldığında; öncelikle El-Cezari'ye göre Kâhire-Mekke arası mesafe 424 saat ve 54 menzildir (Erol, 2019a: 274). Tablo 1'de de görüleceği üzere Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis'e göre bu süre 439 saat 30 menzildir. Her iki eserde de kaydedilen kafilenin yolda geçirdiği saat birbirine yakındır. Bununla birlikte, her iki eserin de verdiği süre, kafilenin net olarak yolda geçirdiği zaman olup, namaz, yemek, istirahat vb. sebepler dolayısıyla kafilenin durduğu zamanlar da hesaplandığı vakit yolculuk 45-50 güne tamamlanmaktadır. Öte yandan, 18. yüzyılda Mısır hac kafilesinin konakladığı menzil sayısı azalmıştır. Buna göre el-Cezari'de dört çeyrekte anlatılan Kâhire-Mekke arası yolculuğun ilk çeyreği Birketü'l-Hacc-'Akabe arası 16 menzil 112 saat; 'Akabe-el-Ezlem arası 11 menzil 95 saat 45 dakika; el-Ezlem-Yenbu' arası 14 menzil 115 saat; Yenbu'-Mekke arası 13 menzil 102 saattir. Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis'te Birketü'l-Hacc-'Akabe arası 8 menzil 100 saat; 'Akabe-el-Ezlem arası 7 menzil 107 saat; el-Ezlem-Yenbu' arası 8 menzil 123 saat; Yenbu'-Mekke arası 6 menzil 100 saattir. Böylece 16. yüzyılın ilk yarısında daha fazla menzilde konaklanarak yolculuk edilirken, 18. yüzyılda daha az menzilde daha uzun süreler konaklanmıştır.

Öte yandan, çalışma çerçevesinde incelenen iki farklı hac seyahatnâmesinde yer alan İstanbul-Kahire-Mekke anlatıları üzerinden Mısır hac yolu güzergâhının 17. ve 18. yüzyıllardaki durumu tespit edilmeye çalışılmıştır. Biri dîvân kâtibi ve şair olan Nâbî tarafından edebî bir dille kaleme alınmışken, ikinci seyahatnâme 18. yüzyılda kadı Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis tarafından telif edilmiştir. İlki resmî bir görevle ancak resmî olmayan bir güzergâhı takip ederek, kendi özel kafilesi ile hac vecibesini yerine getirmiştir. İkinci müellif ise, hac kervanı ile resmi hac güzergâhını takip ederek haccını eda etmiştir. Seyahatnâmeler farklı üslup ve yöntemlerle kaleme alınmıştır. İlki edebî bir kaygı taşırken, ikinci eser daha çok ilmî bir eser sunma amacındadır. Seyahatnâmelerden ilkinde menziller yolculuk sırasına göre değil, müellifçe önem sırasına göre kaydedilmiştir. Buna göre bazı menzillerden ya da birbirlerine olan konum ya da mesafelerinden hiç bahsedilmezken, bahsedilen menziller de ziyaret edilen kabir ve ziyâretgâhlara, ya da önemli bazı hac aşamalarına göre metne dâhil edilmiştir. Buna karşılık Bosnalı Hacı Mustafa Muhlis tarafından telif edilen ikinci seyahatnâmede hac menzilleri sıra ile aralarındaki mesafeler belirtilerek anlatılmıştır. Dolayısıyla Mısır hac yolu güzergâhını menzilleri, menzillerin havası, suyu, yiyecek-içecek durumu, ahalisi, hacdan sorumlu resmî Osmanlı askerî birliğinin durumu, görevlileri, menzilin urban saldırılarına açık olup olmadığı, menzilin Kudüs, Şam gibi önemli merkezlere uzaklıkları gibi pek çok bilgiye ulaşmak mümkün olmuştur. Öte yandan, Nâbî hac kervanının Kahire'den yola çıkışı esnasında yapılan merasimleri, *mahmil-i şerif*'i ve bu esnada şehirdeki coşkuyu edebî bir dille seyahatnâmesine taşırken, Bosnalı Muhlis bu törenlerden hiç bahsetmez. Bunun yerine, Bosnalı Muhlis yolculuk esnasında kullandığı güzergâhı, karşılaştığı tehlikeleri ve dönüş esnasında kullandığı güzergâhları etraflıca tasvir eder.

Her ne kadar Nâbî'nin seyahatnâmesinde bahsedilmese de Bosnalı Muhlis'in İstanbul-Kahire-Mekke hac yolculuğu tehlikelerle dolu bir yolculuktu. Genel anlamda da, gerek deniz ve gerekse kara yolunun uzun ve meşakkatli oluşu, deniz yoluyla seyahatlerin, Akdeniz ve çevresinde coğrafi ve iklim koşullarının yanı sıra, yüzyıllar içinde değişen siyasi güçlerin hâkimiyet alanı olması ve çoğu zaman da siyasi otoritesinin zayıflığından istifadeyle ve adeta kanıksanmış olan sürekli bir korsan tehlikesinin var olmasıydı. Buna karşın kara yolunu tercih edenlerin de urban taifelerinin/bedevilerin saldırısına uğramaları söz konusuydu. Yol güzergâhında her an için karşılaşılabilecek bir saldırı tehlikesi ve bunun neticesinde esir düşme veya ölüm riski doğabilmekteydi. Kara yoluna hâkim olan çetin coğrafi koşullar ve beraberinde susuzluk ve açlık tehlikesini barındırması, salgın hastalık riski ve bu gibi sebeplerle ölenlerin geriye bıraktıkları mallarının varislerine ulaştırılmasındaki güçlükler vb. sorunlarla mücadele edilmesi de gerekliydi (Tok, 2009: 167-68).

Osmanlı Devleti'nin Hicaz Bölgesi'ndeki hâkimiyeti, çok kalabalık Müslüman topluluklarını tek bir otorite altında birleştirmiş ve göreceli bir dolaşım kolaylığı sağlamış, özellikle kara kervanlarının çıkış ülkesi olan Mısır ve Suriye'de haccın uzun yıllar boyunca güven ve huzur içerisinde yerine getirilmesini temin etmiştir. Osmanlı yöneticileri haccın şart ve imkânlarını dini olduğu kadar siyasi amaçlarla da etkin bir şekilde geliştirerek devam ettirdiler. Hac, Osmanlı devleti için dünyevi otoritesini ve en önemli İslam gücü olma rolünü her yıl ifade etmenin aracıydı (Raymond, 1995: 21). Haccın iyi işlenmesini güvence altında tutma kaygısını ise Hicaz'ın efendileri ve bu iki kutsal beldenin hizmetkârı sıfatları gereği Osmanlı sultanları hep taşıdılar.

KAYNAKLAR

- AKSOYAK, İ. H. (2020), *Nâlık Mehmet Efendi, Tuhfe-i Nâlık*, İstanbul: Ketebe Yay.
- ARMAĞAN, A. L. (2000), XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (*Menâzilü'l-Hacc*), *Osmanlı Araştırmaları*, (XX), 73-118.
- ATALAR, M. (1991), *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- BAKHIT, M. A. (1982), *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut: Librairie du Liban.
- BİLKAN, A. F. (1995), Nâbî'nin sanat çevresi ve sanatçı dostları, *Yedi İklim*, (65), 62-69.
- BUZPINAR, Ş. T. (2009), Surre, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, 567-569.
- BARBIR, K. (1980), *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton: Princeton University Press.
- COŞKUN, M. (2001), Stations of the Pilgrimage Route From Istanbul to Mecca via Damascus on the Basis of the *Menâzilü't-Tarîk ilâ Beyti'llâhi'l-'Atîk* by Kadrî (17th century), *Osmanlı Araştırmaları*, (XXI), 307-322.
- COŞKUN, M. (2007), *Bosnalı Muhtlis'in Manzum Seyahatnamesi Delilü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- COŞKUN, M. (2002), *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- ÇETİN, C. (2017). İşlevleri ve Özellikleri Bakımından Konya Menzilleri (XVII-XVIII. Yüzyıllar), *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (21), 295-344.
- DOĞAN, E. (2012). Osmanlı-İran Hac Yolları Sisteminde Fonksiyonları Yönüyle Konya-İlgın ve Kirmanşah-Sahne Menzilleri, *I. Ulusal İlgın Sempozyumu Bildirileri*, 282-286.
- ERGÜN, S. N. (1936), *Türk Şairleri*, 1, İstanbul.
- EROL, B. G. (2019a), Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı-Kâhire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (16), 305-306.
- EROL, B. G. (2019b), Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Mecmuası* (29/1), 63-65.
- EVLİYÂ ÇELEBİ. (1935), *Seyahatnâme*, C. 10 (1672-1680), İstanbul: Devlet Matbaası, 393-405.

FAROQHI, S. (1995), *Hacılar ve Sultanlar, (1517-1638)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.

GÜLER, M. (2011), *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. Ve 17. Yüzyıllar)*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.

GÜLER, M. (2016), XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliğı Kapsamında Ürdün'deki Menziller ve Kaleler, *Yeni Türkiye*, C. 22, S. 85, 704-711.

GÜRDOĞAN, N. (2004), Üsküdar'ı Kabe Toprağı Kılmak, *Üsküdar Sempzoyumu I, Bildiriler*, (1), 243-246.

HALAÇOĞLU, Y. (1982), *Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

HOURANİ, A. (2005), *Arap Halkları Tarihi*, İletişim Yay., 5. Baskı, İstanbul.

JOMIER, J. (1991), Mahmel, *The Encyclopedia of Islam*, Leiden: Brill, 146-47.

MIKHAIL, A. (2011), *Nature and Empire in Ottoman Eygpt: an Environmental History*, Cambridge: Cambridge University Press.

MIKHAIL, A. (2013), Anatolian Timber and Eygptian Grain: Things That Made the Ottoman Empire, *Early Modern Things, Objects and Their Histories, 1500-1800*, yay. Haz. Paula Findlen, New York: Routledge, s. 274-93.

MIKHAIL, A. (2019), *Osman'ın Ağacı Altında: Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, çev. Seda Özdil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

EL-MOUDDEN, A. (1990), The ambivalence of *rihla*: community integration and self-definition in Moroccan travel accounts, 1300-1800, içinde *Muslim Travellers: pilgrimage, migration, and the religious imagination*, (s. 69-84) eds. Dale F. Eickelman and James Piscatori, London: Routledge.

ORHONLU, C. (1990), *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul: Eren Yay.

ÖZUYGUN, A. R. ve YAPICI, Ş. (2004), Bosnalı Hacı Yusuf Livnjak'ın Hac Seyahatnamesi, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (1), 36-74.

PAKALIN, M. Z. (2004), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, İstanbul: MEB Yay., 2004, s. 425.

RAFEQ, A. K., Damascus and the Pilgrim Caravan, içinde *Modernity and Culture: From the Mediterranean to the Indian Ocean*, (s. 130-43), ed. Leila Fawwaz and Christopher A. Bayly, New York: Columbia University Press.

RAYMOND, A. (1995), *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev: Ali Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

SAK, İ. ve ÇETİN, C. (2004), XVII. ve XVIII. Yüzyıllara Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), 179-221.

SHAW, S. J. (1962), *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton.

TOK, Ö. (2009), Osmanlı Döneminde Mağrib Hacıları ve Mısır Hac Kafilesi, *Osmanlı Döneminde Mağrib ve Batı Akdeniz Milletlerarası Kongre Tebliğleri, Rabat 12-14 Kasım*, İstanbul: IRCICA, s. 153-169.

TURAY, E. D. (2017), Anadolu Hac Güzergâhı: Antakya Menzili, *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 2, 109-124.

TÜTÜNCÜ, M. (2020), İstanbul-Kudüs-Mekke Hac Yolunun İzmit Güzergâhı Üzerine, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, Bildiriler II*, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, s. 989-1000.

USLU, Ö. (2019), *1144 numaralı Kudüs-i Şerif surre defteri (M. 1620-21/H. 1030) (Transkripsiyon-değerlendirme)*, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Kırklareli.

UTKU, N. Ş. (2012), *Çöl, Gemi ve Tacir, Kızıldeniz*, İstanbul: Klasik Yay.

UZUNÇARŞILI, İ. H. (1984), *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, II. Baskı, Ankara.

YAĞCI, Z. G. (2015), Hac ve Askeri Yol Üzerinde Bir Menzil, *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, C.1, S. 1, 58-74.

YAŞAYANLAR, İ. (2019), Hac Yolunda Bir Durak: Şâm-ı Şerif Süleymaniye Külliyesi, içinde *Kanuni Sultan Süleyman Döneminde Bursa*, ed. Bucu Kurt, Bursa: Gaye Kitabevi, s. 536-547.

YUSUF NÂBÎ, *Tuhfetü'l-Haremeyni'l-Farisi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Erzincan, no. 135, ff. 200b-207b.

YEŞİLBAŞ, E.; ACAT AKGÜL, F. (2020). Artuklu Yapıları Örnekleminde Sanatta Kültürel Etkileşim,

Kadim Akademi SBD, 4 (2) s. 64-99.

Makale Türü / Article Type: Araştırma.

Makale Başvuru Tarihi / Application Date: 28.11.2020

Makale Kabul Tarihi / Accepted Date: 22.12.2020

ARTUKLU YAPILARI ÖRNEKLEMİNDE SANATTA KÜLTÜREL ETKİLEŞİM CULTURAL INTERACTION IN ART IN THE EXAMPLE OF ARTUKLU BUILDINGS

Evindar YEŞİLBAŞ*, **Fehime ACAT AKGÜL****

ÖZ: Anadolu'da XI. yüzyıldan itibaren gelişen kültür ve sanat çok farklı kültürel ve etnik veriler üzerine temellenmiştir. Anadolu sınırları içinde oluşan sanatların daha iyi anlaşılması için sanatın gelişmesini etkileyen ortamı ve kültür çevresini iyi araştırmak bir zorunluluktur. Sanatın içinde kendine yer bulan farklı gelenekleri tespit etmek ve bu geleneklere ait olan unsurları ortaya koymak oldukça önemlidir.

Aynı dönem ve yakın çevrede hüküm süren beylikler ve devletler, tarih boyunca kaçınılmaz bir şekilde kültürel ilişkiler içerisinde bulunmuşlardır. Kültürel etkileşimi oluşturan temel husus ise siyasi ve sosyal zeminde yaşanan ilişkilere dir. Bu etkileşimin izlerini ortaya koyan en somut veriler sanat üretimleridir. Sanat yapıtlarında, taçkapı, minare, kemer, örtü sistemi, malzeme, süsleme vb. gibi mimari yapı detayları üzerinden kültürler arasındaki etkileşimin izleri okunabilmektedir. Bu çalışmada, Artuklu Beyliği ile aynı dönemde ve yakın bölgelerde hüküm sürmüş Büyük Selçuklular, Anadolu Selçuklular, İlhanlı, Eyyûbi, Zengî ve Memlûkler'in siyasi, sosyal ve kültürel ilişkileri üzerinden malzeme, teknik, süsleme açısından dönemin yapılarındaki benzer izler incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

ABSTRACT: The culture and art that has developed since the 11th century in Anatolia is based on very different cultural and ethnic data. In order to better understand the Anatolian art, it is necessary to investigate the environment and cultural environment that affect the development of art. It is very important to identify different traditions that have a place in art and to reveal the elements belonging to these traditions.

The principalities and states that ruled in the same period and the immediate environment have inevitably had cultural relations throughout history. The main issue that constitutes cultural interaction is the relations experienced in the political and social field. The most concrete data revealing the traces of this interaction are art productions. Architectural details such as portal, minaret, arch, covering system, material, decoration show the interaction between cultures.

In this study, the political, social and cultural relations of the Great Seliuks. Anatolian Seliuks.

* Doç. Dr. Öğretim Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, evindaryesilbas@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2420-5620>

** Arş. Gör. Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, fehimeacatakul@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6045-0682>

Artuklu yapılarında iki renkli taş kullanımı, dilimli kemer formları, mukarnas kavsara, eyvan, selsebilli eyvan-avlu, dilimli kubbe, minare formu ve mekân tasarımı açısından benzerlikler tespit edilmiştir.

In terms of materials, techniques and decorations in architecture, similar traces in the buildings of the period were examined and evaluated. Similarities have been identified in Artuklu buildings in terms of the use of two-colored stones, sliced arch forms, muqarnas grasp, iwan, iwan-court with selsebil, segmented dome, minaret form and space design.

ANAHTAR KELİMELEER: Artuklu, Mimari, Kültürel Etkileşim, Sanat Tarihi

KEYWORDS: Artuklu, Architecture, Cultural Interaction, Art History

1.GİRİŞ

Dinamik bir yapıya sahip kültür, farklı kültür çevreleriyle karşılaşma alanı bulunca zamana ve mekâna göre bir evrilme süreci yaşar. Zaman ve mekân, kültür yapısını, bazen kısmen etkilediği gibi bazen köklü bir değişim de yaratabilmiştir.

Gündelik ihtiyaçlara cevap verme sonucunda ortaya çıkan kültürel unsur, çevresindeki diğer varlıkları etkiler ve bu etkileşim uzun vadede beraberinde bir değişimi de meydana getirir. Bundan dolayı kültürü meydana getiren toplumların oluşturduğu kültür bütünüünün her bir parçası birbirini besleyen bir ilişki içerisinde (Polat, 2020:1764).

Kültürün dinamik yapısına bağlı olarak yaşadığı devininin, dönüşümün, en fazla sanat üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Toplumsal bir kimlik göstergesi ve maddi, manevi unsur olan kültür, iletişim ve etkileşim neticesinde ortaya çıkan formları, sanat aracılığı ile bize sunar. Mimari yapılarda, tespit edilen bu sanatsal formlar, farklı kültürler ile sanat ve mimari arasındaki etkileşim nedeniyle oluşan birer ortak özellik olarak değerlendirilebilir.

Bir mimari eserin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan ortam ve eserin oluşum süreçlerinin nasıl gerçekleştiğinin anlaşılması, o eserin analizine de önemli katkı sağlar. Bu analiz, söz konusu topluluğun tarihi süreçte hangi topluluklar ile etkileşim yaşadığını, kültür sürecinin hangi durumda değişim, dönüşüm gerçekleştirdiği hakkında kayda değer verilerin elde edilmesine imkân sağlar.

Bu bağlamda Artuklu Dönemi eserlerinin farklı kültür çevreleri ile olan siyasi, sosyal ve ticari ilişkileri, toplum için yaşamsal öneme sahip kültürel unsurları etkilemiştir. Kültürel yapıyı oluşturan sanat ve mimaride bu etkileşimin izleri görülebilmektedir. Artuklu yapı kültürüne zaman içerisinde hem yapı elemanı, hem de süsleme unsurlarına yeni bazı unsurların eklenmesi eski bazı unsurların da çıkarılması şeklinde bu etkileşim sürecinin yaşandığı anlaşılmaktadır. Sanatta yaşanan bu kültürel süreç, bir ihtiyaç doğrultusunda gerçekleştiği gibi, kişisel beğeni, sanatçı faktörü çerçevesinde de değişmiş olabileceğini düşünmek gerekir.

Artuklu yapıları örnekleminde sanatta etkileşime baktığımızda; iki renkli taş kullanımı, dilimli kemer formları, mukarnas kavsara, eyvan, selsebilli eyvan-avlu, dilimli kubbe, minare formu ve mekân tasarımı açısından benzer özellikler sergiledikleri gözlemlenmektedir. Çalışmanın amacı; kültürel etkileşim ve aktarım yolu ile Artuklu yapılarında görülen bu detayların hangi yapılarda karşımıza çıktığını tespit edip, benzerlerinin hangi kültür çevrelerinde kullanıldığını anlamaya çalışmaktır. Bu çalışma ile Artuklu Beyliği ile aynı dönemde ve yakın bölgelerde hüküm sürmüş Irak Selçukluları, Anadolu Selçukluları, İlhanlı, Eyyûbi, Zengî ve

Memlûkler'in siyasi, sosyal ve kültürel ilişkileri üzerinden Artuklu mimari yapılarına hangi oranda kültürel aktarım yaptıkları ortaya konulmuş olacaktır.

2.ARTUKLULAR VE ETKİLEŞİMDE OLDUĞU KÜLTÜR ÇEVRELERİ

Çalışmamızın bu bölümünde Artukluların* bölgede hüküm sürdüğü süreçte Irak Selçukluları, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Zengî, Eyyûbi ve Memlûkler ile olan ilişkilerini hatırlamak amacı ile siyasi tarihi bağlamında kısa bir kesit sunulmuştur.

Artuklular, Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sırasında, önemli görevler üstlenen ve ilk kurulan, aynı zamanda en uzun hâkimiyet yaşayan devletlerden biridir. Devletin kurucusu Artuk Bey'in ölümünden sonra Hasankeyf Artukluları (1102-1231), Mardin Artukluları (1106-1409) ve Harput Artukluları (1112-1234) olmak üzere farklı kollar halinde bölgenin yönetiminde söz sahibi olmuşlardır (Sevim, 1962: 123). Artuklular, Anadolu'da diğer Türk devletleri ile siyasi bir takım ilişkiler kurdukları bilinmektedir. (Kayhan, 2008: 475) Artuklular, hâkimiyet sağladıkları bölgeye komşu olan Anadolu dışındaki devletlerle de siyasi ve ticari bazı ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilişkiler, hem bölgenin hem de Anadolu'nun siyasi ve tarihi kaderini etkileyebilmiştir.

Artukluların siyasi ve kültürel ilişki kurduğu devletlerin başında Irak Selçukluları, Anadolu Selçukluları, İlhanlı, Eyyûbi, Zengî ve Memlûkler gelir. Özellikle savaş dönemlerinde güçlü olan başka bir devletin veya devlet adamının desteğini arkasına almak, ciddi tehlike anlarının zararsız veya az zararlı atlatmaya vesile olmuştur. Devletlerle olan ilişkilerinde dostça ilişkiler yürüttükleri gibi bazı dönemlerde aynı devlet ile düşmanca bir tavır da takındıkları anlaşılmaktadır. Artukluların siyasi birlikleri ve uzun süreli hâkimiyetleri stratejik bir yönetim anlayışının sonucudur. Diplomatik ilişkilerde devlet çıkarlarını ön planda tutarak gerektiği zaman mücadele etmekten de çekinmemişlerdir.

Artukluların Anadolu Selçukluları ile ilk münasebetleri oldukça çekişmeli olmuştur. İlişkiler Artuklu Belek'in, I. Kılıç Arslan'ın dul eşi ile evlenmesi ile devam etmiştir. Sultan Mesud zamanında ise Anadolu'nun hâkimiyeti daha çok Danişmendlilerin elinde olduğundan Artuklular ile ilişkiler daha çok Danişmendliler üzerinden gerçekleşmiştir (Özmen, 2007:77). Artuklular, bazen siyasi bir durumun ilk dönemlerinde Anadolu Selçuklularının yanında yer alırken siyasi çıkarları karşısında tavır değiştirip karşı tarafa geçebiliyorlardı. Nitekim Sultan I. İzzeddin Keykavus'a tabii olan Hasankeyf Artuklu hükümdarı, Anadolu Selçuklularının Halep seferinde yenilmeleri üzerine, saf değiştirip daha güçlü olduklarını düşündükleri Eyyûbîlere tekrardan tabii oldukları ifade edilir (Özmen, 2007:77; Ataoğlu,1995:86-90). Anadolu Selçuklularıyla olan ilişkilerde bazı ülke yöneticilerinin karşılıklı olarak iltica ettikleri de görülür. Nitekim Hasankeyf ve Âmid Sultanı, II. Sökmen'in 1201 ölmesi ve kızı ile evliliği münasebetiyle, devletin başına geçirilen kölesi Ayaz'a karşı, halkın da desteği ile II. Sökmen' in kardeşi Mahmut başa getirilir. Bir süre hapsedilen Ayaz, Anadolu Selçuklu Sultanı'nın yardım ve baskısı ile serbest bırakılır, sonrasında Anadolu Selçuklularına sığındığı ve onların hizmetine girdiği anlaşılan Ayaz, Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) ve I. Alaeddin Keykûbad dönemlerinde çalışmış ve Alaeddin cami kitabelerine göre, caminin yapımında etkin rol almıştır (Duran, 2001:43-44). Alâeddin Keykubad döneminde Harput ve civarını 1233'te Anadolu Selçuklularının topraklarına dâhil edilerek Harput Artukluları yönetimine son verilmiştir (Turan, 2014:40). Artukluların, Anadolu Selçuklularıyla olan ilişkileri 1243 yılında Köseadağ savaşı sonucu devletin Moğollara yenilerek yıkım sürecinin başlaması ile son bulur.

Artukluların Büyük Selçukluları ile olan ilişkilerinin ise Sultan Mahmud'un tahta geçişi ile 1120 yılından 1152 yılına kadar olan süreci içinde devam ettiği ifade edilmektedir (Kayhan, 2007:282). Artukluların bu zaman içerisinde ya bizzat veya Zengîler aracılığı ile Büyük

* Artukluların, her bir kolunun kurduğu siyasi ilişkiler detaylandırılmadan genel hatları ile kültür çevreleriyle olan münasebetler anlatılmaya çalışılmıştır.

Selçuklularına tâbi oldukları düşünülmektedir. Büyük Selçukluları hükümdarı Sultan Mahmud'un, 1120 yılından itibaren İlgâzî ve Belek'in haçlılara karşı verdikleri mücadelelerde destek çıktığı anlaşılmaktadır (Kayhan, 2007:282). Büyük Selçuklularına bağlı olan Zengilerin de Artukluları kendilerine tabi kılma amacıyla bir takım girişimlerde buldukları görülür. Nitekim 1127 yılından Zengî'nin Musul Valiliğine atanması ile Artukluları sıkıştıran bir politika izleyerek kaleye hâkim olma ve siyaseti baskı altında takip etme eğiliminde oldukları söylenebilir (Kayhan, 2007: 281). 1142-1143'te yapılan bir anlaşma ile Artuklular tabiiyetine almayı başarmışlardır. Bu anlaşma sonucu Büyük Selçuklularına tâbi olan Zengîler üzerinden Artuklular da Büyük Selçuklularına tâbi hale gelmişlerdir (Usta, 2002:358). Sultan Mesud'un 1152 yılında ölümünden sonra Büyük Selçukluları siyasi birlikleri dağılması ve Abbasîlerin devletin yönetimine son vermesi sürecine kadar Artuklularla olan ilişkileri de devam etmiştir (Kayhan, 2007:282).

Artuklular, Haçlılara karşı Müslüman Dünyasının bayraktarlığını yaparak bölgedeki Müslümanların toparlanmasını da sağladıkları bilinir. Ancak Artuklular'ın iç mücadelelerle güç kaybetmeleri Haçlıların, Halep'i kuşatmasına ve şehir halkının büyük sıkıntılar yaşamasına sebep olmuştur. Bu durumun önüne geçen ve toparlanma aşamasından taarruz aşamasına getiren Zengî olmuştur (Usta, 2002:358). Nitekim Haçlılara karşı başlatılan bu tutum, Suriye'nin tek bir bayrak altında birleşmesi ile bu sefer Haçlıların yönünü doğal zenginlik ve limanlara sahip Mısır'a çevirmelerine sebep olmuştur (Usta, 2007:135).

Zengî Devletinin Sultanı Nûreddin Zengî'nin yanında yer alarak Mısır'ın Fatimilerden alınmasına Şii rejimin bu bölgede etkisiz hale getirmeye yardımcı olan Selahaddin Eyyûbi, Zengîlerden sonra kurulacak önemli bir beyliğin başında yer almıştır. Nûreddin Zengî'nin yardım ve desteğini almadan, ona danışmadan hiçbir işe kalkışmadığı bilinmektedir.

Nûreddin Zengî'nin ölümünden sonra Suriye, Mısır, El-Cezire bölgesindeki karışıklıklar sebebiyle, Selahaddin Eyyûbi bağımsızlığını ilan etmiştir. Mücadeleler ise bazı antlaşmalarla sona ermiştir (Şeşen, 1995: 23). Eyyûbiler döneminde 1232 yılında Güneydoğu Anadolu'da bazı düzenlemeler gerçekleşmiştir. Önce Amid daha sonra Hasankeyf zapt edilerek Artukluların Hasankeyf koluna son vermişlerdir. Selahaddin Yusuf zamanında, El-Cezire bölgesinin İslam birliğini kurma çabaları doğrultusunda bölgede bulunan emirliklerle birlikte Artukluları'da 1176 tarihinde kendine tâbi haline getirdikleri anlaşılmaktadır. (İbnü'l Esir, 1987: 345; Köprülü, 1993:621). Nitekim Eyyûbilerin son hükümdarları II. Selahaddin Yusuf ile Necmeddin Gazi'nin beraber para basmaları, Eyyûbilerin yıkılışına kadar bağlı kaldıklarının kanıtıdır (Demir,2008:117).

1218 yılına kadar Mardin ve Hasankeyf Artukluları, Eyyûbilere bağlılıkları devam ettirmişlerdir. Eyyûbilerin, Artuklular ile Anadolu Selçukluları arasında dönemsel çıkan sorunları çözmek konusunda girişimlerde buldukları da bilinmektedir (Polat, 2015:161). Akrabalık ilişkileri de kurdukları bilinen Eyyûbilerle bazı dönemlerde siyasi ittifaklarının da bozulduğu anlaşılmaktadır. Artukluların bazı kolları Eyyûbilerin taht değişikliklerinde itaatten ayrılarak Anadolu Selçuklularına tâbi olmuşlarsa da aslında Eyyûbilerin yıkılışına kadar bağlılıklarını koruduklarını söyleyebiliriz (Demir, 2008:115).

Son Eyyûbi Sultanı Turan Şah'ın 1250 yılında ölümü üzerine Eyyûbilerden sonra Memlûklular dönemi başlamıştır.

Memlûkler, Eyyûbi hükümdarı El- Melikü's Salih Necmeddin Eyyüb'ün Kıpçak ülkesi ve Kafkasya'dan Türk asıllı aileleri getirip kışalara yerleştirilmesi ile zamanla ordunun en önemli unsuru haline gelirler (Yiğit, 2015:15). Memlûkler, Moğollar ile yaptıkları Ayncâlût Savaşını kazanarak (1260) bir anlamda tarihin akışını değiştirmişleridir. Bu zafer Osmanlı Devletinin yükselme devrine kadar, Memlûkleri İslam Dünyasının en büyük devleti haline getirmiştir (Yiğit, 2015:38).

Artukluların, Memlûklere karşı çevredeki diğer devletlerle denge siyaseti içinde buldukları söylenebilir. Artukluların İlhanlılarla olan ilişkilerine baktığımızda, karşılıklı çıkar ilişkisi ve güç devşirme politikası üzerine kurulu olduğu anlaşılmaktadır. İlhanlılar, Suriye üzerine gönderecekleri orduya güç katmak amacıyla Artuklularla bir takım münasebette bulunmuşlardır. Özellikle Gazan Han'ın 1304 yılında ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Olcaytu Han döneminde İlhanlı Artuklu ilişkileri daha da gelişmiştir. Bu ilişkinin temelinde Olcaytu'nun 1309 tarihinde II. Necmeddin Gazi'nin Dünya Hatun adındaki kızı ile evlenmesi yani akrabalık ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır (Özgüdenli, 2000:150). İlhanlılarla kurdukları yakın ilişki ve İlhanlıların merkeze karşı isyan ettiği dönemde Memlûklerin Artuklu topraklarına saldıkları görülür. Özellikle Melik Mansur Necmeddin Gazi (1292-1312) devletin başında bulunduğu dönemde Mardin Artuklularının Moğollara tabiyeti daha da arttığı için Memlûklulara karşı, Moğolların yanında yer aldıkları söylenir. 1315'te Artuklulara yönelik Memlûk akınları, 1315'de İlhanlı ve Memlûkler arasında imzalanan antlaşma ile son bulur (Yiğit, 2015:141).

Hem Artukluların hem de Anadolu Selçuklularının İlhanlılara tâbi olması aslında Memlûklerle olan siyasi ilişkiyi de bu iki devlet arasındaki münasebetin belirlediği söylenebilir. Dönemin önde gelenlerinden el- Kaşkandi de Artuklular ile Memlûkler arasındaki değişkenlik gösteren ilişkilere değinmiştir. (El- Kaşkandi, 320) İlhanlılar ve Timur gibi Memlûklere hasım devletlerin ve Memlûklerin arasında kalan Artuklular, zaman zaman bu devletlere boğun eğerek bir denge siyaseti izlemiştir (Çetin, 2008:157).

Artukluların çevre kültürlerle olan ilişkilerinde teorik anlamda devletin kuruluş ve devamlılığında yürüttüğü siyasi dengede kendini göstermektedir. Özellikle bu siyasi yaklaşımın doğru bir tercih olduğunu Mardin Artuklularının diğer kollara ve devletlere nazaran daha uzun ömürlü oluşları ile de açıklanabilir (Çetin, 2008: 157).

Zengî, Eyyûbi ve Memlûk Devletlerinin kurulduğu ve yönetim merkezlerinin kuzey sınırında bulunan Artuklular bu bölgenin güvenliğini de sağlamaktaydılar. Haçlılara karşı İslam Birliğinin sağlanmasında büyük rol oynayan Artukluların varlığı Mısır, Suriye gibi toprakların da güvenliği için bir tampon nokta olarak görülmüştür. Artuklu topraklarının, El Cezire olarak adlandırılan bölgede olduğundan ticaret yollarının da önemli kavşak noktalarında yer almaktaydı. Bundan dolayı, bu bölge Anadolu, Suriye, Mısır, İran ve Irak arasındaki kervan yollarının ve ticari hayatın merkez noktası sayılacak stratejik bir konuma sahipti (Kaya, 2019: 70). Ticari faaliyetlerin, mal satımı ve naklinin gerçekleşmesine imkân tanıyan bu bölgede kültür alışverişinin de olması kaçınılmaz bir durumdur.

Artukluların söz konusu devletlerle sivil münasebetlerinin de olduğunu dönemin kaynaklarından öğrenebilmekteyiz. (İbnü'l Ezrak, 72) Elçilerin, bürokratların, talebe ve hocaların karşılıklı olarak ziyaretlerde bulduklarını ve birbirlerinin tecrübelerinden faydalandıkları belirtilmektedir (Gök, 2008:203).

3.KÜLTÜREL ETKİLEŞİMİN İZLERİ

Artuklular, yukarıda da özetlendiği gibi özellikle 12.-15. yüzyıllarda Suriye ve Mısır' da kurulan Zengî, Eyyûbi ve Memlûk devletleri ile tarihi süreç boyunca kültürel ve politik ilişkileri devam etmiştir. Diğer yandan Anadolu'daki Selçuklu, İlhanlı, Danişmendli gibi devletlerle de ilişkileri doğal olarak sürmüştür. Suriye, Irak ve Mısır gibi bölgelerin mimarisinde sıkça kullanılan motif ve kompozisyonların kültürel arası etkileşim kanalıyla Anadolu mimarisine geçtiği dikkat çekmektedir (Kuban,1965:59).

Siyasi, sivil ve ekonomik ilişkiler sonucu oluşan kültürel etkileşim mimaride somut bir şekilde sergilenmektedir. Söz konusu kültürel etkileşimlerdeki benzerlik; mimari form, minare, taç kapı, niş, kubbe, kemer gibi mimari unsurların kurgusu ile malzeme-teknik ve bezeme

programında olduğu görülmektedir. Bu bölümde etkileşimin tespit edildiği mimari düzen ve formlar ile detaylara değinilecektir.

3.1. PLAN ÖZELLİKLERİ VE YAPI ELEMANLARI

Artuklu Döneminde cami plan şemalarında özellikle en çok tercih edilen enine plan şeması, belli bir bilgi birikimi ile araştırma sonucu ortaya çıkmıştır. Erken İslam döneminde namazın ön saflarında yer almanın makbul sayılması ve ilk örneklerin mihraba paralel enine bir şemayla inşa edilmesi tabii ki en büyük ilham kaynağı olmuştur. Karahanlılara ait Talhatan Baba Camii'nde de görülen şema, Artuklu camilerinden, Mardin Ulu Camii, Kızıltepe Ulu Camii, Harput Ulu Camii, Silvan Ulu Camii'de enine plan şeması ve mihrap önü kubbe formu ile karşımıza çıkar. Memlûklü Dönemi eseri olan Emir Kilsun Cami, Maridani Camii, Zengî Dönemi Halep Ulu Camii plan şemalarında da enine plan şeması ve mihrap önü kubbeli kurgu kullanılmıştır (Aruz, 2004:97;Çobanoğlu, 2013:273). Aynı plan şeması daha sonra, 12. yüzyılda en sağlam örnek ile Bitlis Ulu Camii'de de uygulandığı dikkati çeker. Anadolu Beyliklerine ait camilerde plan şemasından ziyade mihrap önü kubbe kullanımı bakımından etkileyen bu kurgu, Kayseri Ulu Camii (Danışmendliler), Erzurum Ulu Camii (Saltuklular), Kayseri Kölük Camii (Danışmenliler), Kayseri Hunad Hatun Camii, Akşehir Ulu Camii, gibi bazı örneklerde de uygulanmıştır.

Birleşik işlevli yapı, aynı yapı içerisinde farklı fonksiyonlu yapı veya yapı gruplarının birlikte kullanıldığını tanımlayan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Şam Nureddin Zengî Bimaristanı ve Kahire Sultan Kalavun Bimaristanı bünyelerinde farklı işlevli yapıları barındırmaları açısından önem arz etmektedirler. Kuban, Zengî, Eyyûbi ve Memlûk döneminde bir bölge üslubu olarak çıkan bu kompozisyonun Artuklu kültür çevresini de etkilediği ve söz konusu düzenlemenin yapılarda uygulandığını zikretmektedir. Söz gelimi, Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi, bünyesinde cami, medrese odaları, türbe ve revaklı avludan oluşan birleşik işlevli yapı düzenine sahiptir (Kuban, 1978:138). Artuklu Dönemi medreselerinde, medrese-cami, medrese-türbe, medrese-cami-türbe gibi farklı işlevli yapı birlikteliğinin değişik uygulamaları ile karşılaşmaktayız. Özellikle medrese-türbe birlikteliğinin Anadolu Selçuklu dönemi yapılarını da etkilediğini söyleyebiliriz. Camilerin harim mekânında veya medreselerde türbe veya gömü şeklinde mezar yapılarının da bulunduğu Hatuniye Medresesi ve Şeyh Çabuk Camii dikkat çekici örneklerdir.

Anadolu Selçukluları ile Harput Artukluları arasındaki siyasi ilişkilerin sanata yansıdığı bir diğer önemli örnek ise Harput Ulu Camii'nin malzeme ve yapı formu bakımından benzerinin yarım yüzyıl sonra Malatya Ulu Camii'de karşımıza çıkıyor olmasıdır (Özmen, 2007:71).

Yine Artuklu döneminde Necmeddin İlgazi ve kardeşi Emineddin'in, XII. yy. başında Anadolu'daki ilk külliye inşa ettikleri kabul edilir. Bu külliye de Maristan'ın bulunması ve kendinden sonraki süreçte Orta Anadolu'daki Kayseri, Sivas Selçuklu şifahanelerine örneklik teşkil etmesi bakımından önemlidir.

3.2. EYVAN, SELSEBİLLİ EYVAN-AVLU

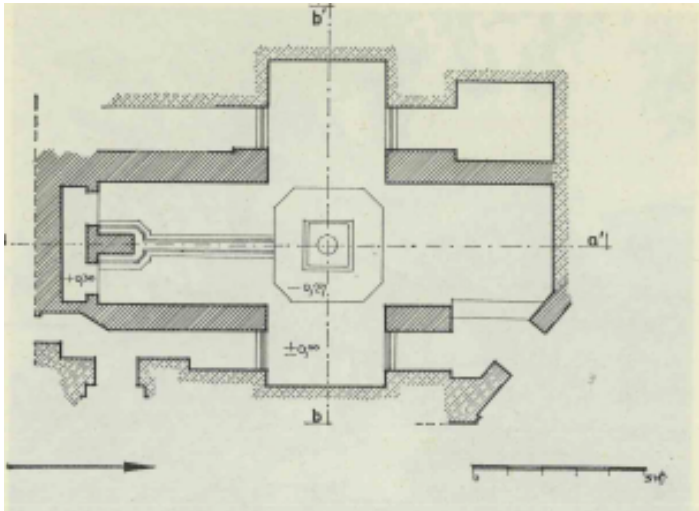
Ortaçağ Türk Mimarisinde karşılaştığımız eyvan kullanımının, Türkmen beyliklerinin 1071 sonrası Anadolu'ya gelmeleri ile burada ürettikleri yapılarda da devam ettiğini görmekteyiz. Büyük Selçuklu yapılarında gelişim gösteren eyvanlı avlu geleneğinin Anadolu'da medreselerde plan şeması olarak en erken örnekleri ise Artuklular zamanında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Anadolu Selçuklu dönemi medrese plan şemasını da etkileyen eyvanlı avlu kurgusunun Konya İnce Minareli Medrese, Karatay Medresesi, Sahip Ata Medresesi gibi birçok örneğe de öncülük teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Öte yandan Zengî dönemi 1136 tarihli Gümüştegin Medresesi (dört eyvanlı yapısı) ve Nureddin Zengî Bimarhanesi'ndeki Şerefiye Medresesi ve Han el Tutun Medreselerinde de eyvanlı avlulu düzenin uygulandığı da görülmektedir. Farklı yapı tiplerinde değişik biçim ve formlarla karşımıza çıkan eyvan kullanımı, Artuklu yapılarında cami, medrese, hamam, saray, köşk gibi örneklerde

görülmektedir. Büyük Selçukluların camiden saraylara kadar birçok yapısında görülen eyvan ünitesi, 1129 tarihli Artuklular dönemine ait Siirt Ulu Camii'nde mihrap ötü kubbesinin önüne bir eyvan, yanlara ise tonozlu sahnınların yerleştirilmesi ile farklı bir yorum ile karşımıza çıkar (Erarslan, 2012:154). Diyarbakır Zinciriye Medresesi, Mardin Zinciriye Medresesi, Mardin Hatuniye Medresesi, Firdevs Köşkü, Mardin Ulu Camii Hamamı, Mardin Radviyye Hamamı gibi örneklerde de plan şemalarına bağılı olarak farklı sayı ve kurgularla değişik kullanımı dikkati çeker.

Şam Nureddin Zengî Külliyesi'nin yapısı olan Nuriyye Medresesi'nde (1172), dikdörtgen avlunun batı kanadındaki eyvanın arkasındaki duvarda selsebil ve bunu ortadaki havuza bağlayan kanallar sistemi, İslam mimarisinde bir yenilik olarak değerlendirilir (Fotoğraf 1). Söz konusu sebilli eyvan kurgusu Güneydoğu Anadolu coğrafyasında hem dini hem de sivil mimaride sıkça uygulama alanı bulmuştur. Özellikle Diyarbakır Artuklu Sarayı (1220) (Fotoğraf 2) ve Mardin Zinciriye Medresesi (1385) (Fotoğraf 3), Mardin Şehidiye Medresesi, Latifiye Camii'nde eyvanlarındaki sebil ve avluya bağlanan kanallar sistemi benzer özellikler sergilemektedir. İlk kez Şam'da uygulama alanı bulan bu yenilik Güneydoğu Anadolu coğrafyasının yanı sıra Kahire Sultan Kalavun Maristanı'nda (1285) mimari yansımasını göstermiştir (Abouseid,2013:229).

Fotoğraf 1. Şam Nureddin Zengî Bimaristanı (Beksaç, 2007)

Fotoğraf 2. Diyarbakır Artuklu Sarayı (Altun, 1978:219).

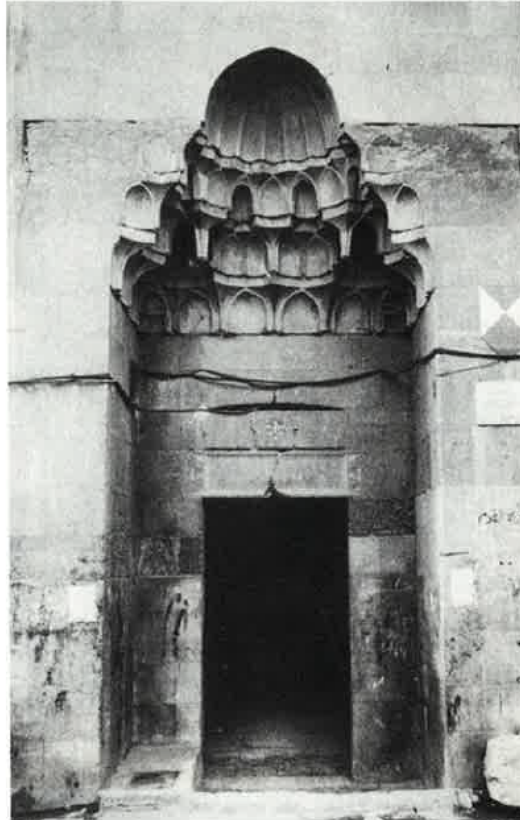
Fotoğraf 3. Mardin Zinciriye Medresesi Sebilli Eyvan Düzenlemesi (Yeşilbaş, 2009).

3.3. MUKARNAS KAVSARA

Türk İslam Sanatı ve Mimarisinin uygulama alanı bulduğu topraklarda inşa edilen mimari eserlerde taç kapı, sıkça kullanılan ve eklendiği yapıya anıtsallık kazandıran mimari bir elemandır. Hem Anadolu hem de Anadolu dışı mimari eserlerde mukarnas dolgulu kavsara anıtsal taç kapılara hareketlilik katan ve taç kapının vazgeçilmez unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Suriye ve Mısır mimarisinde kavsara dolgusu olarak mukarnas dizilerinin yoğun bir şekilde uygulama alanı bulduğu bilinmektedir. Şam ve Halep kentlerindeki mukarnaslar gayet ufak ve yayvan bir düzenlemeye sahiptirler (Ögel, 1987: 99). Mukarnas dolguları taç kapı dışında mihrap, sütun başlıkları, minare, kubbeye geçiş elemanlarında ve örtü sisteminin bir parçası olarak da kullanım alanı bulmuştur. Suriye 1154 tarihinde inşa edilen Nûreddin Zengî Bimaristanı'nın (Fotoğraf 4) örtü sisteminde mukarnaslı sivri ve yüksek kubbeli bir düzenleme, Memlûk dönemi eseri olan Kahire Sultan el-Melikü'n Nasır Hasan Medresesi'nde de mukarnas nişli taçkapı kullanımı söz konusudur. Yapının anıtsal taç kapısı mukarnas dizilerinin oluşturduğu bir kavsara kurgusuna sahiptir (Beksaç, 2007:263;Çobanoğlu, 2013:274). 1231 yılında Eyyûbiler tarafından Halep'te inşa edilen Salihîye Medresesi'nin anıtsal taç kapısı, mukarnas kavsaralı ve istirdiye kabuğu motifinde yarım kubbe ile sonlandırılmıştır (Fotoğraf 5)

Fotoğraf 4.Şam Nûreddin Zengî Bîmaristanı (Çobanoğlu, 2013:274).

Fotoğraf 5.Halep Salihîye Medresesi Taç Kapısı (Meinecke, 1993:13).

Suriye ve Mısır'da dini ve sivil mimaride yoğun bir şekilde uygulama alanı bulan mukarnas kavsara, Artuklu Beyliği ve kültür çevresinde inşa edilen mimari yapılarda da karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Mardin Zinciriye Medresesi ve Mardin Latifiye Cami anıtsal taç kapılarında mukarnas kavsaranın uygulama alanı bulunduğu önemli yapılardır. Mardin Zinciriye Medresesi dikdörtgen bir çerçeve içerisinde alınan anıtsal taç kapısı, Sayfa | 9 sıra mukarnaslı bir kademe ile çevrelenmektedir (Fotoğraf 6). İki sütunceye bindirilmiş üç dilimli kemer kavsarası mukarnas dolguludur (Altun, 1978:170). 1371 tarihinde inşa edilen Mardin Latifiye Camii, dikdörtgen bir çerçeve içerisinde alınmış anıtsal taç kapısı, iki sütunce üzerinde üç dilimli kemer ve mukarnas kavsaralı derin bir nişe sahiptir. Aynı zamanda, taç kapılarda mukarnas kavsaranın kullanımı, Anadolu Selçuklu Dönemi eserlerinden Konya Karatay Medresesi, Kayseri Hacı Kılıç Medresesi (Kara, 2011:46), Kayseri Sahabiye Medresesi (Kara, 2011: 95), taç kapıları ile de büyük benzerlik sergilemektedir.

Fotoğraf 6. Mardin Zinciriye Medresesi (Yeşilbaş,2020).

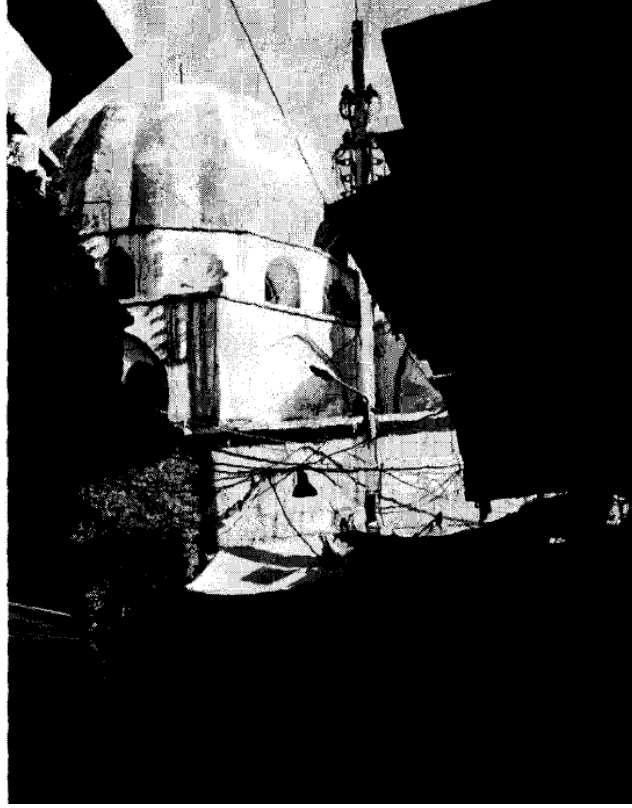
3.4. DİLİMLİ KUBBE

İran bölgesinde Büyük Selçuklularda Merv'de Sultan Sencer Türbesi ve Serahs'ta Ebu Fazl Türbesi ile daha sonra Anadolu'da Artuklu, İlhanlı ve Akkoyunlu dönemi yapılarında kullanılmış olan çift cidarlı örtü uygulaması, daha sonraki devirlerde özellikle Memlûklar, Timurlular ve Safevî zamanında, kulevârî tarzda yükseltilmiş kasnaklar üzerine kubbeli türbe tipleri ile gelişimini sürdürmüştür (Golombek ve Subtelny, 1992:5). Çift cidarlı örtü uygulamasının içten kubbe dıştan külah biçimdeki en güzel örneklerinin görüldüğü, Anadolu Selçuklu ve İlhanlı örneklerine karşın Artuklu Döneminde hem içten hem de dıştan kubbenin kullanıldığı çift cidarlı kubbe formu tercih edilmiştir. Yapılarda, içten sade kubbe formu dıştan ise dilimli kubbe uygulanmıştır. Memlûk Dönemi örnekleri ile bu açıdan benzerlik göstermekle birlikte uygulama da bazı farklılıklar da dikkat çekmektedir.

Şam Çerkeziye Medresesi Türbesinin (Fotoğraf 7) ve Kahire Emir Salar ve Sancar Türbesi'nin (1347-1348) (Fotoğraf 8) kubbeleri çokgen bir kasnak üzerine oturtulan dilimli bir

formda kurgulanan Memlûk dönemi, örnekleri arasındadır. İncelenen yapılarda kubbenin çift kasnak üzerine oturtulduğu dikkat çekmektedir. Bu kurgu kubbenin cephe genelinde konumlandığı bölümün ön plana çıkmasına vesile olmuştur (Eser,2000:124). Suriye mimarisinde dilimli kubbenin uygulanması, Artuklu Devri örtü sistemi ile benzerlik gösterirken dilimli kubbenin tek ve sade bir kasnak üzerine oturtulması açısından farklılık göstermektedir.

Sayfa | 10

Fotoğraf 7. Şam Çerkeziye Medresesi Türbe Kubbesi (Eser, 2000,148).

Fotoğraf 8. Kahire Emir Salar ve Sancar al- Gauili Türbesi (Meinecke, 1992).

Mardin Ulu Cami (1176-1177) kubbesi ve Mardin Zinciriye Medresesi'nin (1385) kubbesi çokgen bir kasnak üzerine oturtulan dilimli bir kompozisyona sahiptir (Sözen,1970:189; Uluçam, 2012:113) (Fotoğraf 9-10) . Dilimli kubbe formu, bölgedeki mimari yapılarda sıkça kullanılan bir mimari unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tarihten önce örneğine rastlanılmayan Mardin Ulu Cami kubbesinde görülen dilimli form, daha sonra bir gelenek haline gelip yöredeki mimaride sıkça uygulama alanı bulacaktır.

Fotoğraf 9. Mardin Ulu Cami kubbesi (Kolektif, 2016).

Fotoğraf 10. Mardin Zinciriye Medresesi Kubbeleri (Yeşilbaş, 2020).

3.5. MİNARE FORMU

Artuklu Dönemi camilerinden Mardin Ulu Camii, Kızıltepe Ulu Camii’de varlığı kanıtlanan çifte minare uygulaması ile Anadolu’daki ilk örnekler olarak kabul edilmektedir. İlhanlı dönemi cami ve medreselerinin en karakteristik uygulaması olarak değerlendirdiğimiz çifte minarelerin kültürel etkileşim ve aktarım yoluyla Artuklulardan esinlenilerek kullanıldığını söylemek mümkündür. Özellikle Konya Sahip Ata Külliyesi portalı, Sivas ve Erzurum Çifte Minareli Medrese portallarına öncülük etmiş olabileceği düşünülebilir.

11. yüzyılda Artuklu Beyliği döneminde inşa edilen Mardin Ulu Camii’nin avlu kuzey doğusunda konumlanan minaresi, bir yıldırım düşmesi sonucu yıkıldıktan sonra 1888 yılında hayırseverler tarafından yeniden inşa edilir (Erdal, 2017:438). Minarenin kaide kısmının ilk minareye, gövde bölümünün ise 19.yüzyıla ait olduğu ifade edilir. Minarenin kaidesinin kare olmasından kaynaklı gövdesinin de kare olabileceği ileri sürülse de, yıkılan bir minarenin aynı özelliklerle yeniden inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Mevcut minare, kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli ve üzeri dilimli kubbe ile örtülüdür (Fotoğraf 11).

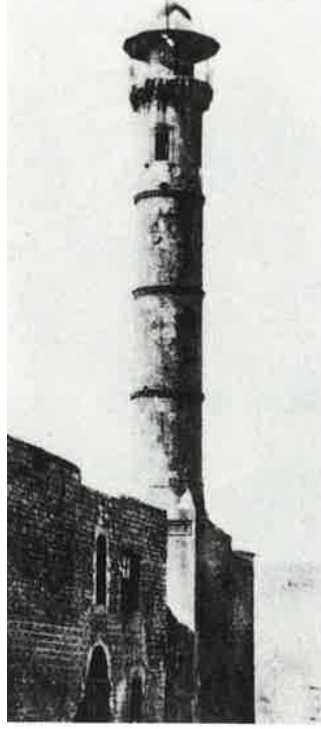
Mardin Melik Mahmut Cami Minaresi, Abdüllatif (Latifiye) Cami Minareleri silindirik gövdeli yapıları ile Zengî ve Eyyûbi, Memlûklu Devri minareleri ile benzerlik göstermektedir. Bölgede, Hasankeyf’teki 1351-1352 tarihli Hasankeyf Sultan Süleyman Cami minaresi ve 1409 tarihli Hasankeyf El Rızık Camii (Fotoğraf 12) minaresinde yoğun süsleme özellikleri ile karşımıza çıkar (Meinecke,1992:149). Söz konusu minare formu, 1362-1363 tarihleri arasında inşa edilen Halep Mankalibuga eş-Şemsi Camii minaresinde de benzer nitelikler taşımaktadır (Doğan, 2006:135) (Fotoğraf 13). Cami minare gövdelerinde dilimli kemerler, yarım daire kemerlerden oluşan süsleme kuşağı uygulamaları daha çok Suriye ve Filistin’deki yapılarda görülmekle birlikte Halep Ulu Camii, Adana Ulu Camii ve Gaziantep Eyüboğlu Camii minarelerinde de bulunmaktadır (Yıldız, 2016, 95). Memlûk minareleri de Kayıtbay Külliyesi minaresinde görüldüğü gibi genelde kare bir kaide üzerine yükselen silindirik bir gövdede niş ve sağır kemerler ile süslüdür (Aruz, 2004:99).

Fotoğraf 11. Mardin Ulu Camii Minaresi (Yeşilbaş, 2015).

Fotoğraf 12. Hasankeyf El Rızık Camii Minaresi (Yeşilbaş, 2012).

Fotoğraf 13. Halep Mankalibuga Camii Minaresi (Meinecke, 1992: 90a).

Artuklu Dönemine ait, Kızıltepe Ulu Camii minaresi, Savur- Eski Cami Minaresi ve Hani-Yasin (Seyit Bedrettin) Minareleri, kare kaide ve kare gövdeli olarak inşa edilen minarelerdendir (Fotoğraf 14). Aynı yüzyıllar içinde ve bölgede inşa edilen İnalogullarına ait Diyarbakır Hz. Süleyman Camii ve Eyyûbiler'e ait Şanlıurfa-Halil-ür Rahman Cami Minaresi (Fotoğraf 15), Silvan-Ebu Muzaffereddin Minaresi (Fotoğraf 16). Hasankeyf Ulu Cami Minaresi, Diyarbakır-Melik Adil Cami Minaresi (Klavuz, 2005) benzer form ve özelliklere sahip olup kültürel etkileşimin varlığını gösteren örneklerdir. Suriye'de Zengî dönemine ait, Hama Nuri Cami Minaresi, Al-Mara Ulu Cami Minaresi (Asfour, 1997:52) ve Eyyûbiler dönemine ait Şam El-Musalla Cami Minaresi, Şam- Hanbeliler Cami Minaresi, Halep-Büyük Kale Cami Minaresi (Fotoğraf 17), Daraa-El-Ömer Cami Minaresi, Halep Dabaga Cami Minaresi (Asfour, 1997:81,92,93, 105) örnekleri de kare gövdeli yapıları ile kültürel etkileşimin izlerini okuyabildiğimiz minarelerdir.

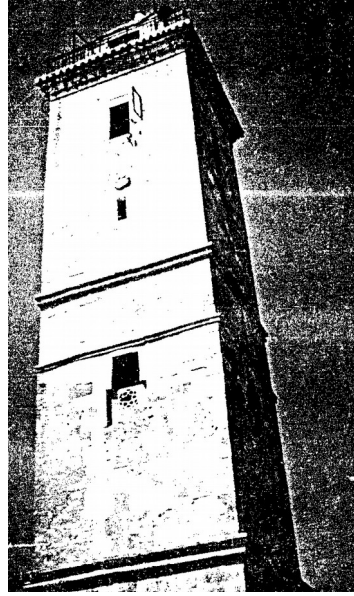
Fotoğraf 14. Hani-Yasin (Şeyh Bedrettin) Minaresi (Klavuz, 2005).

Fotoğraf 15. Şanlıurfa-Halil-ür Rahman Cami Minaresi (Yeşilbaş, 2020).

Fotoğraf 16. Silvan-Ebu Muzaffereddin Minaresi (Klavuz, 2005).

Fotoğraf 17. Halep-Büyük Kale Cami Minaresi (Asfour,1997).

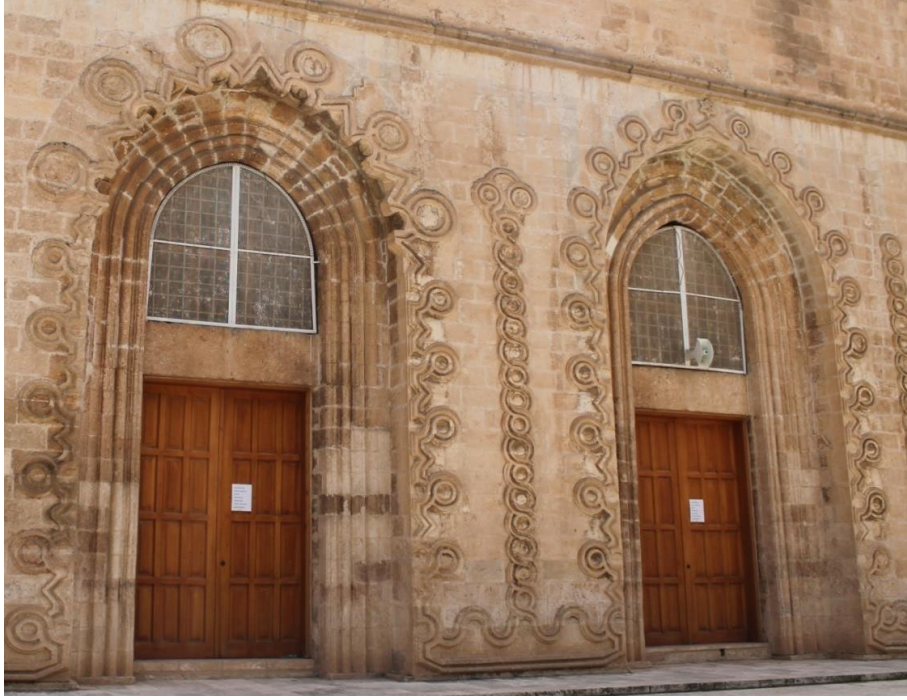
3.6. SÜSLEME

Artuklu Dönemi yapılarında süsleme bakımından kültürel etkileşimin izlerini tespit edebildiğimiz en önemli hususlar, yapılarda kullanılan kompozisyon bakımından bitkisel, figürlü, geometrik, yazı süsleme ile iki renkli taş süsleme ve dilimli kemer formlarıdır.

3.6.1. KOMPOZİSYON

Artuklu yapıları, bitkisel, figürlü, geometrik ve yazı eksenli kompozisyonlar ile süslenmiştir. Süslemeler, taçkapı, minare, mihrap, pencere söveleri, burç gövdeleri gibi mimari elemanların yüzeyine uygulanmıştır. Bu süslemeler bölge coğrafyasında hâkimiyet kuran diğer devletlerin süsleme repertuarıyla büyük benzerlikler gösterdiği gibi, kendilerine has üslup özelliklerini yansıttıkları da görülmektedir.

Bitkisel karakterli süslemelerde, palmet, rumi ve kıvrım dalların en çok tercih edildiği motifler olmakla birlikte, bölgedeki diğer dönem yapılarında da benzer özelliklerle kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Anadolu Selçuklu dönemi süslemeleri ile benzerlik gösteren kompozisyonlar daha çok, taç kapı, mihrap ve pencere detaylarında karşımıza çıkmaktadır. Süsleme bakımından en ihtişamlı Artuklu eseri ise Kızıltepe Ulu Camii'dir (Fotoğraf 18). Yapının kuzey cephesine açılan kapı açıklıkları ile pencere açıklıklarının etrafını kusan, avlu doğu girişi bordürleri ve mihrap ünitesindeki bitkisel karakterli süslemeler ile dikkat çekicidir. Latifiye Camii, Mardin Zinciriye Medresesi, Diyarbakır Zinciriye Medresesi, Diyarbakır Mesudiye Medresesi, Diyarbakır Ulu Beden Burcu, Silvan Ulu Camii vd. örneklerde de bitkisel karakterli süslemeler tercih edilmiştir.

Fotoğraf 18. Kızıltepe Ulu Camii Kuzey Cephesi.

Figürlü süsleme bakımından Orta Asya hayvan mücadele sahnelerinin ve çeşitli hayvan, insan figürleri ile sfenks gibi mitolojik figürlerin kullanıldığı eserler arasında Diyarbakır Surları burçlarından Ulu Beden Burcu, Yedi Kardeş Burcu, Silvan Kalesi, Hasankeyf Köprüsü, Malabadi Köprüsü (Fotoğraf 19, 20, 21), Cizre Köprüsü yer almaktadır (Yeşilbaş, 2017; Çaycı, 2002, Turan, 2014:123). Hasankeyf Kalesi Küçük Saray pencere açıklığı üzerinde yer alan aslan figürleri gerçekçi ve iktidar sembolü niteliğiyle kullanılan bir diğer örnektir (Fotoğraf 22). Aslan figürü, Büyük Selçuklu dönemi, İlhanlı ve Anadolu Selçuklu, Memlûklü dönemi eserleri ile alçı, seramik ve maden gibi el sanatı eserleri üzerinde de yaygın olarak işlenmiştir (Öney: 1971:33-34). Sivil yapılarda tercih edildiği anlaşılan bu süslemeler, Orta Asya kültürünün mimariye güç ve hâkimiyetin bir sembolü olarak yorumlanmaktadır. Çift başlı kartal motifinin burç ve kalelerde daha çok tercih edilmiş olması, kenti koruyan ve kötülükleri kovan bir tılsım olarak da görülmüş olmalıdır (Fotoğraf 23). Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad'ın resmi devlet arması olarak da eserlerde kullanılmıştır. Eyyûbi ve Memlûklü eserlerinde de kuş figürlerinin kullanıldığı bilinmektedir (Turan, 2014:100). Bedreddin Lü'lü' tarafından eski Zengî Sarayı yerine yeniden inşa edilen Kara Saray'dan günümüze ulaşan duvar parçalarından kuş figürleri, insan figürlerinin bitkisel karakterli süslemelerle birlikte kullanıldığı görülmektedir (Çobanoğlu, 2013: 274). Artuklu yapılarında bir süsleme ögesi olarak pencere atkı kemerlerinde geçişli taş örneklerinin, Anadolu Selçuklu dönemi yapılarında da benzer özelliklerle kullanılmıştır. Geometrik desenler, özellikle de çok kollu yıldız motifleri, Zengî,

Eyyûbi, Memlûk, Anadolu Selçuklu, İlhanlı dönemi yapılarında birbirine yakın kompozisyonlarla süslemelerde kullanılmıştır.

Sayfa | 19

Fotoğraf 19. Malabadi Köprüsü Figürlü Süsleme Detayı (Yeşilbaş, 2017).

Fotoğraf 20. Diyarbakır Yedi Kardeş Burcu Üzerinde Yer Alan Çift Başlı Kartal ve Aslan Motifleri (Yeşilbaş, 2020).

Fotoğraf 21. Diyarbakır Ulu Beden Burcu Üzerinde Yer Alan Sfenks Motifi (Yeşilbaş, 2020).

Fotoğraf 22. Hasankeyf Küçük Saray Pencere Üstü Süsleme Detayı (Yeşilbaş, 2019).

Fotoğraf 23. Diyarbakır Ulu Beden Burcu Üzerinde Yer Alan Çift Başlı Kartal Motifi (Yeşilbaş, 2020).

Artuklu yapılarında yazının değişik tarzlarda hem yapı ile ilgili bilgi vermek amaçlı hem de Kuran'dan ayetlerle kullanıldığı görülmektedir. Özellikle sülüs, ma'kılı ve kûfi karakterli yazıların tercih edildiği dikkati çeker. Bu anlamda; Mardin Ulu Cami minare kaidesinin (Fotoğraf 24) güneye bakan yüzeyinde celî ma'kılı türündeki ayet kitabesi ve Latifiye Camii (Fotoğraf 25) taç kapısının yan duvar yüzeylerinde ve Şehidiye Camii taç kapısında giriş açıklığının üzerindeki duvar yüzeyinde ve caminin kuzey cephesinin doğu tarafında, Mesudiye Medresesi eyvanında da kûfi karakterli panolar, Mardin Zinciriyeye ve Diyarbakır Zinciriyeye Medreselerinde, Diyarbakır Ulu Beden Burcu'nda (Fotoğraf 26), Haburman Köprüsü'nde de sülüs karakterli yazılar kullanılmıştır. Harput Ulu Cami vergi kitabesi kûfi hat ile yazılmış kitabeler arasında en erken tarihli olup, son derece sade bir üsluba sahiptir. Aynı döneme ait Çermik Ulu Camii kitabesi ise çiçekli kûfi tarzda, Silvan Ayna Burcu'nda yer alan kitabede ise harflerin baş ve sonlarında kıvrımlar kullanılarak tezyin edilmiştir (Karaçam, 2007:229). Yine Kızıltepe Ulu Camii mihrabı inşa kitabesinde, sülüs ile birlikte çiçekli kûfi hattın da kullanıldığı görülmektedir. Artuklu yapılarından Urfa Kapısı, Malabadi Köprüsü, Mesudiye Medresesi, Mardin Ulu Camisi, Hatuniye Medresesi, Latifiye Camisi taç kapı kısmı kitabelerinde bitkisel süslemeye sahip bir zemin üzerine yazılar neşredilerek, kıvrımdal ve çiçek motifleri yazının önüne geçmiştir. Farklı bir örnek olarak Silvan Ulu Camisi kitabesinde de benzer süsleme unsurları kullanılmasına rağmen burada yazı ön planda tutulmuştur.

Ma'kılı yazıların benzer kompozisyonu Şam Rukniye Medresesi'nin (1224) kuzey cephe duvarındaki pencere üzerinde de sergilenmektedir. Söz konusu örnekte kitabe, geometrik desenlerle kaynaştırılmıştır. Eyyûbi, Zengî, Memlûk, Anadolu Selçuklu vd. kültür çevrelerinde de mimari yapılarda yazı sıkça tercih edilmiştir (Doğan, 2006:136). Nitekim yakın benzerlikten dolayı Artuklu yapıları üzerine çalışmalarda bulunan M. Van Berchem ve J. Strzygowski, Artuklu kitabelerinde görülen iri karakterli nesih yazıları Eyyûbî neshi, Mardin'deki yapı kitabelerindeki sülüs yazıları ise Memlûk neshi olarak tanımlamıştır (Fotoğraf 28) (Berchem ve Strzygowski, 1910:76, 88, 103, 112).

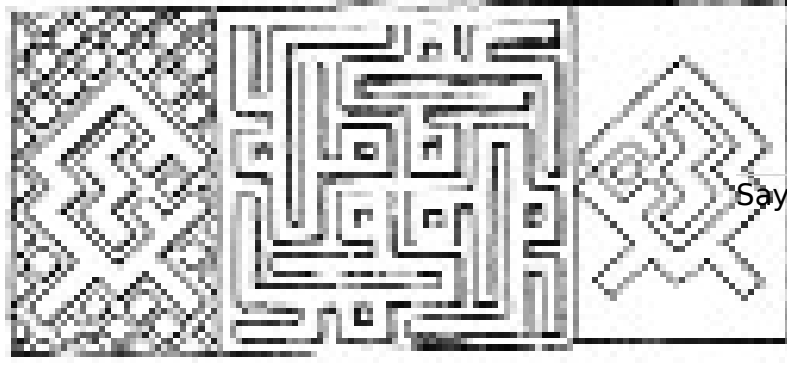
Fotoğraf 24. Mardin Ulu Cami Kitabesi Kûfi Pano (Yeşilbaş, 2018).

Fotoğraf 25. Latifiye Camii (Yeşilbaş, 2019).

Fotoğraf 26. Diyarbakır Ulu Beden Burcu Kitabe Detayı (Yeşilbaş, 2020).

Fotoğraf 27. Şam Rukniye Medresesi Kufi Pano (Doğan, 2006:146).

Fotoğraf 28. Diyarbakır Surlarının kuzeyinde bulunan Hindibaba Kapısındaki Eyyûbi Kitabesi (Karaçam, 2007).

3.6.2. İKİ RENKLİ TAŞ SÜSLEMESİ

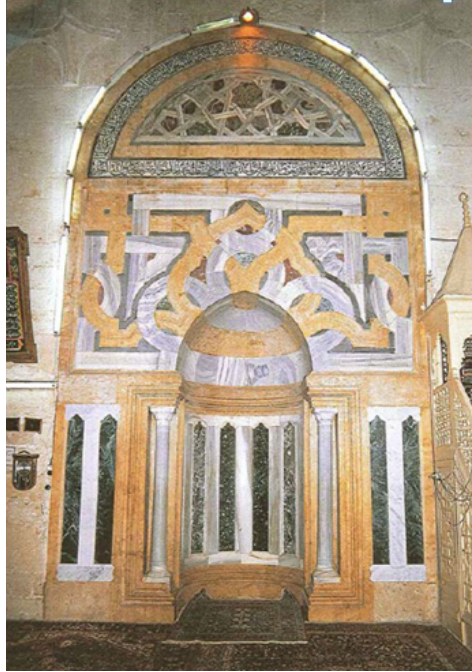
İki renkli taş süsleme, Suriye ve Mısır gibi güney ülkelerinin mimarisinde yoğun bir şekilde uygulama alanı bulan bir süsleme tekniğidir.

Söz konusu süsleme tekniği, Suriye’de Zengî devrinden sonra bölgeye hâkim olan diğer devletler tarafından da mimaride tercih edilmiştir. İlk defa Suriye topraklarındaki mimari yapılarda uygulanan iki renkli taş düzeni, Artuklu devri mimari yapılarında da karşımıza çıkmaktadır. İki renkli taş kullanımı, almaşık düzende ve taş kakma tekniğiyle uygulanmıştır. Artuklu kültür çevresinde görülen bu düzenin, Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi mimari yapılarında da uygulandığı görülmektedir. Ablak karakteri olarak da bilinen söz konusu süsleme kurgusu, mihraplarda, eyvanlarda, kubbeye geçiş elemanlarında, avlu revaklarında, taç kapılarda ve pencere düzenlemelerinde karşımıza çıkmaktadır.

Fotoğraf 29. Kahire Sultan Hasan Camii Taç Kapısı (Koç, 2013:188)

1361 yılında Kahire’de Sultan El-Melikü’l Mansûr tarafından inşa edilen Sultan Hasan Medresesi taç kapısında, avlu ana eyvanında, kubbeye geçiş elemanlarında, mihrabında ve iç mekân duvarlarında almasıık renkli taş düzenlemesinin oluşturduğu bir süsleme kompozisyonu bulunmaktadır (Fotoğraf 29). 1235-1241 tarihleri arasında Eyyûbi Sultanı Melik Ez Zahir Gazi’nin inşa ettirdiği Halep Firdevs Medresesi (Fotoğraf 30), mihrabı iki renkli taş süsleme tekniğinde uygulandığı Suriye’deki en güzel örneklerdendir (Hattstein ve Delius, 2007:179). Halep Kalesi Taht Salonu mukarnas kavsaralı taç kapısı, taş dizilerinin ablak karakterinde uygulandığı başka bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır (Fotoğraf 31).

Fotoğraf 30. Halep Firdevs Medresesi Mihrabı
(<https://whc.unesco.org/en/list/21/gallery/&index=13&maxrows=12>).

Fotoğraf 31. Halep Kalesi Taht Salonu Giriş (Hattstein ve Delius, 2007:180).

Güneydoğu Anadolu coğrafyasında Artuklu Devleti devrinde inşa edilen mimari yapılarda renkli taşların alternatif bir şekilde oluşturduğu almalı düzenli süsleme kompozisyonunun Zengî Dönemi mimarisine dayanan bir üslup olduğu düşünülmektedir (Mülayim,1982: 61; Aslanapa, 1989:200). Söz gelimi; 12.yüzyılda Artuklu hükümdarı Kutbeddin II. Sökmen tarafından inşa edilen Diyarbakır Mesudiye (Fotoğraf 32) ve Diyarbakır Zinciriye Medresesi'nin (Fotoğraf 33) avluyu çevreleyen revaklarında ve mihrapta renkli taş dizisinin almalı düzenli olarak kullanıldığı süsleme düzeni daha geç tarihli uygulamalardır (Altun, 1978:123; Kuban, 2002:176).

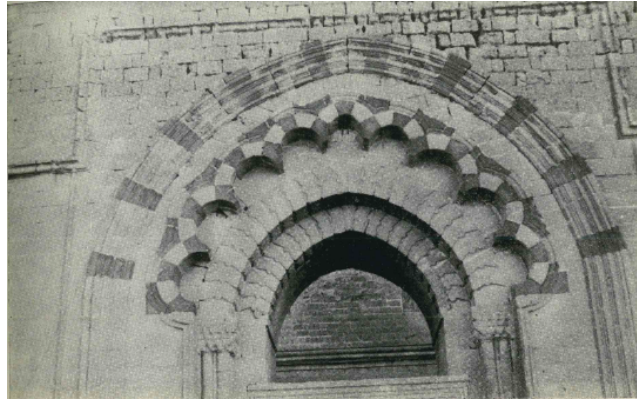

Fotoğraf 32. Diyarbakır Mesudiye Medresesi (Yeşilbaş, 2010).

Fotoğraf 33. Diyarbakır Zinciriye Medresesi, Revak (Çığ, 2018).

Mardin Artuklu hükümdarı Yavlak Arslan döneminde Kızıltepe’de 1184-1200 tarihleri arasında inşa edilen Kızıltepe Ulu Camii’nin (Fotoğraf 34) kuzey cephe duvarındaki kaval silmeli dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmış giriş kapısı, iki renkli taşın alternatif dizilmesi ile dokuz dilimli kemer formuna sahip bir diğer önemli örnektir (Uluçam, 2012:106). Artuklu hükümdarı Sultan İsa tarafından 1385 yılında inşa edilen Zinciriye Medresesi’nin mescit mihrap nişinin (Fotoğraf 35) ve taç kapısında renkli taşların kakma tekniğiyle (Yeşilbaş, 2020:46) oluşturduğu palmet motifli süsleme düzeni dikkat çekmektedir. Ayrıca yarım kubbe kavsaralı mihrap nişinde ve sütuncelerinde de iki renkli taş ile oluşturulmuş süsleme kompozisyonu söz konusudur. Yine Latifiye Camii taç kapısında (Fotoğraf 36) kalker taşın üzerine kakma tekniğinde duman renkli taşların yerleştirilmesi ile oluşturulan süsleme kompozisyonu dikkat çekicidir.

Fotoğraf 34. Dunaysır Ulu Cami Giriş Kapısı Kemerleri (Altun, 1978: 91).

Fotoğraf 35. Mardin Zinciriye Medresesi Mescit Mihrabı (Akgül, 2013).

Fotoğraf 36. Latifiye Camii Taçkapısı Süsleme Detayı (Yeşilbaş, 2019).

3.6.3. DİLİMLİ KEMER FORMU

Aynı kültür çevresinde üretilen mimari yapılarda benzer özelliklere sahip dikkat çeken bir diğer husus kemer formlarıdır. Özellikle sayıları farklılık gösteren dilimli kemer çeşitleri ve bunlarda birlikte kullanılan kemerli geçmeler dikkat çekmektedir.

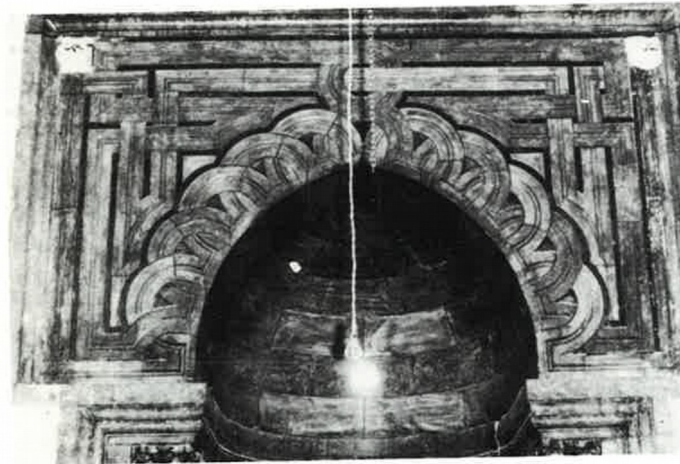
1174 tarihinde inşa edilen Halep Meşhed El Hüseyinî'nin taç kapı sivri kemerinin etrafını çeviren yarım daire biçimindeki geçmeler, köşelerdeki düğümler (Fotoğraf 37) Zengî süsleme kompozisyonunun karakteristik bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır (Mülâyim, 1982:61). Halep'te 1223 yılında inşa edilen Sultaniye Medresesi mihrap nişi (Fotoğraf 38) renkli taş işçiliğinin alternatif olarak kullanıldığı kuşatma kemerindeki iç içe geçmeler dilimli bir kurgu sergilemektedir. Halep Meşhed-i Hüseyin ve Sultani Medresesi kapı ve mihraplarındaki çok dilimli özellik bezeme unsuru olarak karşımıza çıkmakta olup içten ve dıştan bakıldığında herhangi bir derinlik söz konusu olmayıp yüzeysel bir forma sahiptir. Artuklu örnekleri olan Kızıltepe Ulu Cami ve Mesudiye Medresesi mihraplarındaki çok dilimli

kemerler, taşıyıcı nitelikte olup derinliğe sahiptir. Bu nedenle de Artuklu örneklerinde taşıyıcı strüktür elemanı olarak kullanılan bu kemerler, Zengî ve Eyyûbi örnekleri ile ayrışan bir husustur. Zengî ve Eyyûbi örneklerinde görülen yüzeysel, süsleme amaçlı kullanımın benzerlerini Anadolu Selçuklu ve Beylikler devri eserlerinde görmek mümkündür.

“Zengî Düğümü” olarak da bilinen Zengîler devrinde mimaride sıkça kullanılan geçmeli/ düğümlü kompozisyonlar, başta Suriye topraklarında olmak üzere Anadolu coğrafyasındaki birçok mimari yapıda da karşımıza çıkmaktadır. Suriye’de dönemin belirleyici unsuru olarak görülen söz konusu süsleme kurgusu da farklı renkte taşların kullanımı ile oluşturulmuştur. Bu süsleme kompozisyonu, daha sonraki dönemlerde gezici usta ve mimarların eliyle Anadolu mimarisinde etkili olmuştur (İnal, 1981: 83;Çobanoğlu, 2013:272). Konya Alaeddin Cami kuzey cephesi ile Karatay Medresesi taç kapı örnekleri bunu kanıtlar niteliktedir.

Fotoğraf 37. Halep Meşhed-el Hüseyinî (Eser, 2000:130).

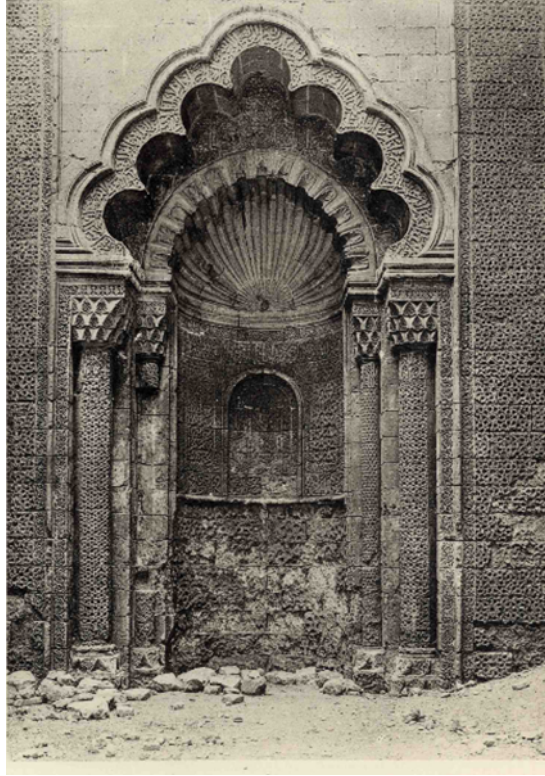

Fotoğraf 38.Halep Sultaniye Medresesi Mihrabı (Meinecke,1992).

Artuklu ve kültür çevresinde inşa edilen yapılardaki taç kapılar genellikle üç ve birden fazla dilimli kuşatma kemerleri ile oluşturulan bir grubu oluşturmaktadır. Söz gelimi, Kızıltepe Ulu Cami dışındaki Mardin’de inşa edilen yapılarda taç kapılar, mukarnas kavsaralı olup üç dilimli kuşatma kemerli bir kurgu sergiledikleri bilinmektedir (Ünal, 1982:41). Söz konusu

kurguya sahip yapılar; Mardin Zinciriye Medresesi, Mardin Latifiye Camii ve Mardin Melik Mahmut Camii'nde de karşımıza çıkmaktadır.

Kızıltepe Ulu Camii, ana mihrabı yedi dilimli ve yarım kubbe kavsaralı olarak kurgulanmıştır (Fotoğraf 39). Kavsaranın yüzeyi istiridye kabuğu formundaki bir düzenleme sergilemektedir. Ayrıca söz konusu dilimli kemer kompozisyonu, caminin taç kapı kuşatma kemerinde iki renkli taşın alternatif bir şekilde düzenlemesi ile dokuz Sayfa | 29 olarak tasarlanmıştır. Diyarbakır Mesudiye Medresesi avlu mihrabı (Fotoğraf 40), iki renkli taşın alternatif bir şekilde oluşturduğu beş dilimli kemer kurgusu dikkati çeker. Mihrabın yanı sıra yapının revakları da renkli taşlardan oluşan dilimli kemer düzenlemesine sahiptir (Bakırer, 1976:62). Yine Artuklu dönemi basit bir yapısı olarak karşımıza çıkan Harput Alacalı Camii'nin giriş açıklığını dıştan sade üç dilimli bir kemer kuşatmaktadır.

Fotoğraf 39. Kızıltepe Ulu Cami Ana Mihrabı Dilimli Kemer (Gabriel, 1940).

Fotoğraf 40. Diyarbakır Mesudiye Medresesi Avlu Mihrabı Dilimli Kemer (Akgül, 2013).

Mardin’de Artuklu devrinde 1371 tarihinde inşa edilen Latifiye Cami mukarnas kavsaralı taç kapısı iki renkli taşın alternatif bir şekilde uygulanması ile oluşturulmuş kuşatma kemeri üç dilimli bir kurguya sahiptir (Fotoğraf 37). Mardin Zinciriye Medresesi’nin anıtsal taç kapı kuşatma kemeri de benzer özellikler sergilemektedir. Dikdörtgen formlu giriş açıklığı dıştan iki sıra mukarnas dizili bir kademe ile dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmıştır. Üç dilimli kuşatma kemerde renkli taşlar, alternatif bir şekilde kakma tekniğiyle kullanılmıştır (Altun,1971: 90).

Fotoğraf 37. Mardin Latifiye Cami Giriş Portalı (Yeşilbaş, 2018).

4. SONUÇ

Sanat, insanoğlunun varoluş serüveninde pek çok olgu ile iç içe geçmiştir. Sanat ve özellikle de mimari sürekli devingen ve değişim gösteren yapısı ile karşımıza çıkmaktadır. Mimaride farklı coğrafya ve kültürlerle gerçekleştirilen siyasi, askeri, sivil, ekonomik gibi bir takım münasebetler, mimarinin kendi içinde bir etkileşime geçmesine dair sebep teşkil etmektedir.

Anadolu coğrafyasında Artuklular gibi uzun süre ayakta kalabilmiş bir devletin çevre kültürlerle siyasi ve sivil bir takım ilişkiler içerisinde buldukları anlaşılmaktadır. Karşılıklı olarak menfaatlerin korunması noktasında siyasi yaklaşım şekillenmiş, ekonomik ve ticari ilişkiler düzenlenmiştir. Artuklu dönemi eserleri ile diğer kültürler arasındaki benzerlikler bu devletlerin sultanlarına bağlılıklarının doğal bir sonucu olarak karşılanmalıdır. Artuklular, etkileşimde oldukları devletlerin mimarilerinde görülen bir takım plan-kurgu, mimari formları, belli bir sentezden geçirecek ve farklı bir yorumla yapılarında kullanmışlardır. Makul ölçü ve ağır başlı çizgilere sahip bu formlar ve detaylar, Suriye, Mısır, Irak gibi çevre kültürlerin hâkim oldukları bölgelerin yerel özelliklerini göstermekle birlikte, Orta Asya Türk geleneğinden de izler taşımaktadırlar. Mimaride bir taraftan Selçuklu sanatı etkileri görülürken, diğer taraftan güneyli dediğimiz Zengî, Eyyûbi, Memlûk sanatı maddi kültür unsurlarının etkileri de hâkimdir. Artukluların zikredilen devletlerle olan ilişkileri sonucu sanat ve kültür yönünden etkileşimin karşılıklı olduğu ve daha çok mimari ile birlikte kendini gösterdiğini söyleyebiliriz.

Artuklular ve diğer devletlerarasındaki sanatçı alışverişi ve mimarların bazı işlerde farklı bölgelere gönderilmesi hadisesi de üslupsal benzerliklerin ortaya çıkmasına sebep

olmuştur. Nitekim, Diyarbakır-Eğil yolu üzerinde yer alan Halil Viran Köprüsü'nün mimarı Halebli Mahmud oğlu Üstâd Cafer, Âmid'in Eyyûbiler tarafından alınmasından sonra onların hizmetine girerek çalışmalarına devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum Zengî mimarisi etkisinde yetişen Suriyeli mimar, söz konusu üslubun hem Artuklu hem de Eyyûbî mimarisine aktarılmasında etkili olduğu söylenebilir (Sönmez, 1989:134).

Artuklular, camilerinde plan ve mekân kurgusu bakımından Büyük Selçuklu'nun yanı sıra söz konusu kültürlerden aldıkları etkileri, yeni bir üslup yaratarak ortaya koymuşlardır. Özellikle cami-medrese şemasının Suriye örneklerinde kullanılmasına rağmen Artuklu örneklerinde bu uygulamanın değişik düzenleri ortaya konulmuştur. Artukluların etkileşim noktasında yorumcu yaklaşımının varlığını destekleyen bir diğer husus, dilimli kubbelerin oturduğu kasnak unsurudur. İran'da özellikle B. Selçuklu dönemi türbe yapılarında karşılaştığımız çift cidarlı kubbe uygulaması, Anadolu Selçuklu ve İlhanlı dönemi kümbetlerinde içten kubbe dıştan külah formu ile kullanılmıştır. Hem içten kubbe hem de dıştan dilimli kubbenin kullanıldığı Memlûk Mimarisindeki çift cidarlı kubbe uygulamaları iki kademeli kasnağa oturtularak inşa edilmişken Artuklularda tek kasnak sistemi ile karşımıza çıkmaktadır. Anadolu dışında uygulanan kubbe örneklerinde içte sade ve mütevazı ölçülere sahip kubbeyi dıştan yaklaşık içteki kubbenin yüksekliğine eş bir kasnak üzerine oturan sivri formda ikinci bir kubbe örter. Artuklu örneklerine baktığımızda iki cidar arasındaki mesafenin neredeyse yok denecek kadar az bırakıldığı bu nedenle de dıştan abartılı bir görüntüye kavuşmadığı görülmektedir. Artukluların mimariyi kendi hükümdarlıklarını anmak için iyi bir şekilde kullandıklarını ve yönettiklerini, ancak hiçbir zaman abartıya kaçan formları kullanmadıklarını söyleyebiliriz.

Artuklu yapılarında karşılaştığımız bazı unsurlar, sonraki süreçte farklı coğrafyalarda inşa edilen yapılara da örneklik teşkil ettiği görülür. Özellikle Kızıltepe Ulu Camii ve Mardin Ulu Camii'nin çifte minarelere sahip olduğu son dönem araştırmaları ile kanıtlanmış olmakla birlikte, ilk olmaları münasebetiyle, Anadolu'daki diğer çifte minareli yapıların da öncüsü olduğu söylenebilir. Yine Artuklu dönemi Emineddin Külliyesi'nin Anadolu'daki ilk külliye olması ve bu külliye de Maristan'ın bulunması, kendinden sonraki süreçte Orta Anadolu'daki Kayseri, Sivas Selçuklu şifahanelerine örneklik teşkil etmesi bakımından önemlidir.

Artuklu yapıları süslemelerinde geometrik desenler, palmet, rumi, kıvrım dallar, mitolojik aslan, sfenks ve yırtıcı kuş figürlerine vs. rastlanmakla birlikte, figürlü süslemede özellikle kulaklı kuş figürü, Zengî ve Anadolu Selçuklu yapılarında karşılaşılan çift başlı kulaklı kuş figürü ile büyük benzerlik göstermektedir. Farklı görünüşlere sahip avcı özelliğe sahip kuş figürleri, Büyük Selçuklular, Mengücekliler, İlhanlılar ve Memlûklüler'e ait mimari yapılarında ve sikkelerde tek ya da çift başlı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Zengîlerden sonra, Artukluların tercih ettiği ve daha sonra I. Alâeddin Keykubâd döneminde de Konya kalesinde kullanıldığı düşünülen çift başlı kartal figürünün aynı zamanda Keykubâd'ın arma olabileceği ifade edilmektedir. Bu figürün tarihsel kullanımı ve kronolojik tespitler ile kültürler arası etkileşim sonucu kullanım sahasının genişlediği söylenebilir. Süslemelerde çok sık tercih edilen iki renkli taş süsleme uygulamaları, Zengî, Eyyûbi ve Memlûk yapılarında taç kapı, pencere, mihrap gibi mimari elemanların yüzey olarak daha geniş bir alanda kullanılırken, Artuklu yapılarında ise bu birimlerin kemer, kavsara ve süsleme kompozisyonlarının belli noktalarında tercih edilmiştir. Zikrettiğimiz hususların yanı sıra süsleme programlarında teknik, malzeme ve kompozisyon bakımından Selçuklu süsleme üslubunun etkisi daha fazla hissedilmektedir.

Artuklu yapı kitabelerinde sülüs ve celî sülüs yazı görülmekle beraber, celî ma'kılî ve erken dönemlerde küfî yazı türünün de kullanımı karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Eyyûbi ve Memlûk yapılarında tercih edilen sülüs tarzda, abartının ön plana alınmadığı kitabelerin yanı sıra, zeminde kıvrımdal ve çiçek motifleri üzerine uygulamalar ve harflerin baş ve sonlarında palmet, rumi gibi bitkisel karakterli süslemelerle iç içe geçmiş yazının da kullanıldığı

anlaşılmaktadır. Artuklulardan sonra bölgenin hâkimiyetini ele alan Eyyûbîlere ait surlarda yer alan kitabeler ile Artuklu dönemi kitabeleri büyük benzerlik göstermektedir.

Yukarıda zikredilen hususlar çerçevesinde, karşılıklı etkileşimin olduğu kabul edilmekle birlikte, bu etkileşim unsurlarını doğrudan alıp kullanmanın ötesinde Artukluların sanatta ve mimaride araştırma ve sentez odaklı bir yaklaşım gösterdikleri söylenebilir. Artukluların kültür çevreleri ile olan münasebetleri karşılıklı etkileşimi doğurduğu gibi çifte minare, Şeyfa ve B3 yapı birlikteliği, iki renkli taş süsleme vb. detaylarda Anadolu'daki birçok esere öncülük ettiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKLAR

- Abouseid, D. B. (2001). Kalavun Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 28, İstanbul, 228-229.
- Altun, A. (1978) . *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Altun, A. (1971). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*. İstanbul: Gün Matbaası.
- Aruz, A.F. (2004). Memlûkler, *İslam Ansiklopedisi*, 29, Ankara, 97-100.
- Aslanapa, O. (1989). *Türk Sanatı (2.Bsm)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ataoğlu, R. (1995). Artuklu-Eyyubi İlişkileri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, X, İzmir, 71-90.
- Bakırer, Ö. (1976). *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Beksaç, E. (2007). Nureddin Zengî Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33, İstanbul, 262-263.
- Berchem, M. V.;Strzygowski, J. (1910), *Amida*, Hiedelberg.
- Çaycı, A. (2002). *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çetin, A. (2008). Memlûk-Artuklu İlişkileri, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. İbrahim Özçoşar), Mardin: Mardin Valiliği Yayınları, 145-159.
- Çobanoğlu, A. V. (2013). Zengîler, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44, İstanbul, 272-274.
- Demir, A. (2008). Eyyûbiler'e Tabi Olarak Artukîler, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. İbrahim Özçoşar), Mardin: Mardin Valiliği Yayınları, 91-121.
- Duran, R. (2001). *Selçuklu Devri Konya Yapı Kitabeleri (İnşa ve Ta'mir)*, Ankara:
- Erarlan, A. (2012). Ortaçağ Türk Mimarlığında Eyvan Kullanımında Mekan-İşlev İlişkisi. *Megaron*, 7/3, 145-160.
- Erdal, Z. (2017), Mardin Ulu Cami Üzerine Yeni Görüşler. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/Özel Sayı 2, 433-447.
- Eser, E. (2000). *11-14. Yüzyıllar Anadolu-Suriye Sanat İlişkileri (Cephe Mimarisinde Suriye Etkileri)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Gabriel, A. (1940). *Voyages Archeologiques Dans La Turguie Orientale*, I-II, Paris.
- Gök, H. İ. (2008). Artuklular-Musul Atabegliği İlişkileri, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. İbrahim Özçoşar), Mardin: Mardin Valiliği Yayınları, 159-211.
- Hattstein, M. ; Delius, P. (2007). *İslam Sanatı ve Mimarisi*, İstanbul: Literatür Yayınevi.
- İbnü'l Esir. (1987). *El- Kamil fit- Tarih*, (çev: A.Özaydın), İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l Ezrak, (1992). *Tarih Meyyafârikin ve Amid (Artuklular Kısmı)*, (çev: A. Savran), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- İnal, G. (1931). Orta Çağlarda Anadolu'da Çalışan Suriye ve Mezopotamyalı Sanatçılar, *Sanat Tarihi Yıllığı Dergisi*, İstanbul, 11, 83-94.
- Kara, Gönen, G. (2011). *Kayseri Anadolu Selçuklu Dönemi Taç Kapıları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Karaçam, H. (2012). *Artuklu Kitabeleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kayhan, H. (2007). Artuklu – Irak Selçukluları İlişkilerine Genel Bir Bakış. *Makalelerle Mardin I*, (Ed. İbrahim Özçoşar), Mardin: Mardin İhtisas Kütüphanesi Yayınları, 275-285.
- Kayhan, H. (2008). Artuklu - Dânişmendli İlişkileri Hakkında, *Bellekten*, 72/ 264, 475 – 482.
- Klavuz, B.N. (2005). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Kolektif, (2016). *Türkiye Ulu Camileri: Albüm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Köprülü, M. F. (1993). Artuk Oğulları. *İslam Ansiklopedisi*, 1, İstanbul, 621-622.
- Kuban, D. (1965). *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunlar*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Kuban, D. (1978). *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Kuban, D. (2002). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul: Yapı kredi Yayınları.
- Kuban, D.(1965). *Anadolu-Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları I*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Meinecke, M. (1992). *Die Mamlukische Architektur in Ägypten und Syrien*, Glückstadt.
- Mülayım, S. (1982). *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, S. (1987). *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öney, G. (1971). Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü. *Anadolu (Anatolia)*, XIII, Ankara, 1-64.
- Özgüdenli, O. G.(2000). *Gazan Han ve Reformları, (694/1295-703/1304)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Özmen, M.E. (2007). *Anadolu Selçuklularının Artuklular İle İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Polat, S . (2020). Kültürün Dinamik  geleri Olarak Sanat ve Müzik. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 9 (2) , 1757-1771.
- Polat. Z. (2015). *Sal haddin Eyy b 'nin Haçlı Siyaseti Ve Kud s Haçlı Krallığıyla Yaptığı Antlaşmalar*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sevim, A. (1962). Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri, *Bellekten*, 26/101, 121-146.
- Sönmez, Z. (1989). *Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara: Kırkambar Yayınevi.
- Sözen, M. (1970). *Anadolu Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Őaman Doğan, N. (2006). Kültürel Etkileşim  zerine: Karamanođlu- Memlûklu Sanatı. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23/ 1, 131-149.
- Şeşen, R. (1995). Eyy biler, *İslam Ansiklopedisi*, 12, 20-31.
- Turan,  . (2014). *Artuklu Dönemi Tarihi Yapılarındaki Figürlü Süslemeler Ve Orta Asya Kültürünün Etkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkmen, N. (1993). Artuklu Mimarisi. *Thema Larousse Tematik Ansiklopedi*, İstanbul, 226-227
- Uluçam, A. (2012). Kızıltepe Ulu Camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, İstanbul, 105-106.
- Uluçam, A. (2012). Mardin Ulu Camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, İstanbul, 112-113.
- Usta, A. (2002). Artuklular ve Haçlılar - Haçlıların Bölgeye Gelişlerinden Belek'in ölümüne Kadar 1098-1124. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* Prof. Dr. İsmet MİROğLU Hatıra Sayısı, 37, 358 - 374,
- Usta, A. (2007). İmamedd n Zengi ve Artuklular, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/2, 120-13.
-  nal, R. H. (1982). *Osmanlı  ncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taç Kapılar*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Yeşilbaş, E. (2017). *Diyarbakır Köprüleri*. Ankara: Bilgin Kitabevi.
- Yeşilbaş, E. (2020). Ortaçağ İslam Mimarisi Süsleme Programında Kakma Tekniği: Mardin  rneđi. *Artuklu Akademi Dergisi*, 7/1,29-76.
- Yıldız, Ő.  . (2016). Gaziantep Camilerinde Görülen Bazı Güneyli Etkiler. *Sanat Tarihi Dergisi*. İzmir. 15/1, 85-110.
- Yiğit, İ. (2015). *Memlûkler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.

ORYANTALİSTLERİN HADİS İSNÂD SİSTEMİNE ELEŞTİRİLERİ VE ONLARA YAPILAN REDDİYELER

THE CRITICISM OF THE ORIENTALIST TO THE HADITH ISNAD SYSTEM THE REFUTATIONS TO THEM

Yaşar Erarslan*

ÖZ: Bu makalede, XIX. yy. ve sonrası ilmi dönem oryantalistlerinin bu dönemden önceki seleflerinden gelen birikimi de kullanarak "hadis isnâd sistemi"ne yaptıkları eleştirilerinin -hadis ilmi kriterlerince eleştiri çerçevesini aşıp aşmadıklarının ve teolojik tarafgirlik barındırıp barındırmadıklarının tespitine çalışılmıştır. Bu konuda onlara reddiye niteliğinde yazılmış birçok makale, tez ve kitaplardan oluşan çalışma olmakla beraber, konuyla ilgili çok detay, teknik ve spesifik bilgiler barındırdıklarından; bu konuya bütüncül bir bakış açısı sunacak, çok detay ve teknik bilgilerden arındırılmış, literatür yoğunluğa da boğmayan bir çalışmanın var olduğu söylenemez. Bu çalışma, kapsam ve veri açısından yazılmış olanlardan çok farklılık barındırmamasının yanı sıra, yöntem ve argüman bakımından bütün o çalışmaları da ihtisarla ihtiva eden bir çalışma olması ve de konunun detaylarında boğmadan okura bütüncül bir bakış açısı sunması yönüyle

ABSTRACT: In this article, it has been tried to determine whether the criticisms of the "hadith isnad system" by the orientalists of the scientific period in the 19th century and later, by using the knowledge of their predecessors before this period, exceed the framework of criticism and harbor theological bias. Although there are many articles, theses and books written as refusals on this subject, they contain very detailed, technical and specific information on the subject; It cannot be said that there is a study that will present a holistic perspective on this subject, that is purified from too much detail and technical information, and does not drown the literature. This study does not differ much from the ones written in terms of scope and content, as well as being a study that includes all those studies with expertise in terms of method and argument, and presents a holistic perspective to the reader without

Zira konuyla ilgili yapılacak okumalarda bu noktanın bir açık olduğu anlaşılmaktadır. İşte bu makale ile konuyla alakalı çok detay bilgilere boğmaksızın, genel bir çerçevede oryantalistlerin hadis isnâd sisteminin menşei ve başlangıcı hakkındaki iddia, eleştiri ve çalışmalarının, teolojik tarafgirlikten kaynaklanıp kaynaklanmadığı noktası objektif bir şekilde ortaya konulmakla söz konusu

Because it is understood that this point is a gap in the readings on the subject. With this article, it is aimed to close the gap in question by objectively revealing whether the claims, criticisms and studies of the orientalists about the origin and the beginning of the hadith isnâd system stem from theological bias in a general framework without drowning in

GİRİŞ

Hadis ilminde bir söz, davranış veya onayın Hz. Peygamber'e aidiyetini belirleyen yöntemlerden en önemlisi o hadisin râvi zincirinden oluşan sened kısmı olmakla beraber, bu senedin nihai olarak Hz. Muhammed (sav)'e dayandırılması da isnâd diye tanımlanmaktadır (Doğanay, 2013: 24-25; Küçük, 2001: 154-159). Hadis usulünde olduğu gibi İslâm dininin inanç ve ibadetleri bağlamında da isnâdın Hz. Muhammed (sav)'e dayandırılması olmazsa olmazdır. Zira İslâm ilimlerinde Hz. Muhammed (sav)'in söz, fiil ve tasvipleri diyebileceğimiz hadislerin konumu çok büyük önemi haizdir. Yine hadislerin bu konumu da Hz. Peygamber (sav)'e dayandırma anlamında isnâd sistemine bağlıdır. Nitekim hadis rivayetinde isnadın önemi tüm hadis münekkitleri tarafından vurgulanmıştır (Özçelik, 2020: 388). Bu noktada denilebilir ki, hadis ilminde "sened" varsa hadis vardır. Dolayısıyla senedi olmayan bir söz, fiil veya onayın muhtevası ne olursa olsun bu ilim dalı prensiplerine göre "hadis" diye tanımlanması mümkün değildir. Bunun ortaya konulması da İslâm dininin ilk müntesiplerinin (selef-i salihîn) oluşturduğu hadis isnâd sistemidir.

Hadis isnâd sistemi, sahabe dönemi dâhil muttasıl bir şekilde günümüze kadar var olmuştur. Ancak basitten karmaşığa doğru bir grafik arz etmektedir. Bu da sürecin doğal akışı çerçevesinde düşünüldüğünde pek tabii bir durumdur. Zira Hz. Peygamber (sav) hayattayken buna pek ihtiyaç duyulmamışken, onun vefatından sonra hadislerle iştigal sahabeden her biri, hadis kabulünde kendine özgü kriterler getirmiştir. Daha sonra Hz. Peygamber ve sahabe döneminden uzaklaştıkça doğal süreç içerisinde bu sistem (isnâd sistemi), sistematize edilerek bir ilim dalına dönüştürülmüştür. İlim dalı diyoruz; zira hadislerin tedvin, tasnif, tahrir gibi aşamalardan geçmesiyle buna bağlı olarak ravî zinciri de muttasıl, munkatî' gibi formatize edilmiştir. Nitekim fitne ve isnadın başlangıcı ile ilgili İbn Sîrîn'in (ö.1110/729), "*Önceleri isnâddan sormazlardı. Fitne vaki olunca hadis aldığınız adamlarınızın ismini söyleyin demeye başladılar*" (Müslîm, *el-Mukaddime*, I, 15) ifadesi hadislerle ilgilenen birçok oryantalistin dikkatini çekmiştir (Ulu, 2012: 119-166). Yine Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) de "İsnâd dindedir. Eğer isnâd olmasaydı muhakkak her isteyen istediğini söylerdi" (Müslîm, 2014: 316; Rânehürmûzî, 1984: 209; Hatîb, 1972: 41) demiştir. Buna rağmen oryantalist hadis araştırmalarında söz

konusu isnâd sisteminin başlangıç tarihinin geç veya çok geç dönemlerde olduğu ve dolayısıyla uydurma olduğu iddiası ortaya atılmıştır. Çalışmamızın ilgili safhasında hem hadis isnâd sistemi safhalarından hem de oryantalist yaklaşımların her birine detaylı bir şekilde değinilmiştir.

Hadis ile ilgili oryantalist çalışmalar incelendiğinde genel olarak objektif olmadıkları ve teolojik tarafsızlıkla yapıldıklarını düşündüren somut ifadeler barındırmaktadır. Söz konusu bu çalışmalar isnâd sistemiyle ilgili olduğunda ise durum daha da önem kazanmaktadır. Farklı tarih aralıkları vermiş olmalarıyla beraber akademik camiada hatırı sayılır bütün oryantalist çalışmalar isnâdın Hz. Peygamber'e dayandırılmayacağı ve dolayısıyla hadislerin uydurma olduğu iddiasında olmuşlardır. Bu yargıyı kimisi direk iddia etmekte kimisi de örtülü bir şekilde iyimser veya nispeten iyimser bir çizgide dile getirmektedir. Konumuz açısından bu tarihlendirme ve yaklaşımların tümü aynı sonuca matuftur. Zira Hz. Peygamber'e dayandırılmadığı sürece isnâdın başlangıç tarihinin ne olduğunun hiçbir önemi yoktur. Çünkü bu görüşlerin tümü hadislerin sonradan uydurulduğu sonucuna götürmektedir.

Modern asırlar olarak adlandırılan XIX. ve XX. yüzyılları içeren dönem, hadis ilminin tarihi seyirinin en tehlikeli ve en zorlu dönemlerinden biri olmuştur. Bunun temel nedeni hadis ilminin, akademik oryantalizm diye nitelendirilen hadiseyle bu dönemde karşı karşıya kalmasıdır. Derin bir organizasyon ve projenin parçası olan oryantalizm (Edward Said, 1998: 111-112, 130), bu zaman dilimlerinde artarak devam eden sömürü ve misyonerlik faaliyetlerinin kültürel sistematizasyonu temsil etmiştir. Batı'da bu yönüyle hadis alanında da pek çok akademik çalışma yapılmıştır (Okıç, 2017: 25-26). Bu konuda oryantalistler ve onları takip edenlerce birçok şey söylenmiş ve birçok çalışma yapılmıştır. Isnâd ve hadis hakkında yapılan oryantalist çalışma ve iddiaları, akademik arenada, modern akademik araştırma yöntem-teknik ve kriterlerine göre inceleyen ilk "düzenli çalışma" bilindiği kadarıyla Fuat Sezgin (ö. 2018) tarafından yapılmıştır (Hansu, 2019: 19).

İlk dönem oryantalistler denilen XVII. yüzyılın son çeyreğinden (bu tarihlendirme ihtilafı olduğundan Oryantalizmin başlangıcı için bkz. E. Said, "Oryantalizm") XIX. yüzyıl başlarındaki ilmi (akademik) dönem oryantalizmine (Bulut, 2007: 428-437) kadar konuyla alakalı yazdıkları zaten ilmi gerçeklikten uzak, teolojik anlamda polemik üreten ve hayali ürünler (bkz. Said, "Oryantalizm"; Irwin, R. "Oryantalistler ve Düşmanları") olduğu izahtan varestede olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle söz konusu oryantalistlerin ilmi gerçeklikten uzak, hakaret içerikli yaklaşımları nazar-ı itibara alınmadan, ilmî bir karşılığı olan oryantalizmin ortaya attığı akademik iddia ve tezlerle konunun sınırlandırılması gerekmektedir.

Avrupa'nın, dünya üzerindeki egemenliğini kesinleştirmesiyle aynı doğrultuda yeniden şekillendiği XIX. yüzyılda yeni kurumların ve antropoloji, sosyoloji gibi yeni bilim dallarının oluşmasının yanı sıra oryantalizm de akademik olarak disipline edilerek kurumsal bir hüviyet kazanmış ve de modern batılı sosyal bilimlerden destek alarak gelişim göstermiştir. İslâm ve Doğu hakkında daha önceki dönemlerde Avrupa'da yaygın olan imaj, ortaya konulan yeni söylem, yöntem ve bilimler çerçevesinde daha akademik bir formatta sistematize edilme ve sunulma yoluna gidilmiştir (Bulut, 2007:428-437). Ancak konumuz bağlamında değerlendirmeye tabi tutulan akademik oryantalizmin de bir proje dahilinde, Batı'nın emperyalist sömürü aracı olarak kullanıldığı (Said, 111-136); spesifik olarak da hadisle ilgili çalışmaları

temel bazı sâiklerle birçok açıdan siyasi oryantalizme hizmet etmesi var olageldiği (Görmez, 2000; 11-31) göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Çalışma konusu olan bu oryantalistlerin de (akademik oryantalizm) kategorize edilmeden, birkaç örnekle tümünün ortak noktalarının ortaya konulması mümkündür. Zira onların dikkate alınacak bu eleştiri, tartışma ve çalışmaları, hadis isnâd sisteminin var olup olmaması noktasında değil; bu sistemin menşeyinin ve oluşum tarihinin ne olduğu, sistemin sözlü mü yoksa yazılı rivayet mi olduğu minvalinde olmuştur. Oryantalistler bu konuda farklı tezler ortaya atmakla beraber ana omurga oryantalizm -ki bunlar Goldziher, Caetani, Schacht ve Juynboll merkezlidir- isnâd sisteminin başlangıç tarihini hicri ikinci asrın ilk yarısı, rivayet şeklini sözlü, menşeyini de diğer dinlere dayandırırılar. Bununla hadis isnâdlarının Hz. Peygamber'e ittisalının olmadığını iddia etmektedirler. Bütün bu tez ve iddiaları 'sonuçları itibariyle' hadislerin uydurma olduğu düşüncesine matuf ve bu amaca mütemerkizdir. İslam dininin temel prensiplerinin Kur'an ve hadis üzerine kurulu olması veçhiyle dikkatlice düşünülüğünde, oryantalistlerin vardığı bu sonuçlar da isnâd sisteminin yok olduğu varsayımıyla eşdeğer olmaktadır. Diğer bir ifadeyle isnâdın geç tarihlerde başlamış olduğu tezi ile isnâdın hiç olmadığı varsayımı arasında getireceği sonuç itibariyle hiçbir fark yoktur. Zira çoğunlukla ilmî (akademik) oryantalist hadis araştırmacılarının kendilerince vardıkları bu sonuçlar, isnâdın hicri ikinci asrın ortalarında oluşturulduğu/uydurulduğu iddiasıdır. Bu iddialar, doğal olarak beraberinde İslâm dinini itikat ve muamelatının iki saç ayağından birinin sıhhati sorunsalını getirmektedir. Bu sebeptendir ki, söz konusu hadis ve isnâd sistemi olduğunda, oryantalistleri ılımlı, nispeten ılımlı veya katı diye kategorize etmek güçtür (Kızıl, 2011: 414; Kızıl, 2019: 93-94, 172-173). Kaldı ki, bu makalenin konusu bağlamında böyle kategorize etmenin gerekli olmadığı; bütün oryantalist tez, yaklaşım, eleştiri ve iddialardan müteşekkil çalışmaların -aynı sonucu doğurması veçhiyle- aynı ortak buluşma noktalarında ortaya konulması mümkün -hatta bizce gerekli- görünmektedir. Oryantalizmin genel anlamda yaptığı çalışmalarla İslam ve Müslüman için ne amaçladığı göz önüne alındığında da bu konudaki yaklaşımın bu olması gerektiği açıktır (Said, 1998: 130). Zira hadis isnâd sistemi oluşumunun, onların iddia ettiği tarihlerde olması ile hiç olmaması bizi aynı sonuca götürecektir. Bu sonuç da tarihi ve bilimsel gerçeklikle uyuşmayan "hadislerin uydurulduğu" iddiasıdır. Bu sebeple buradaki niyet ve çaba ne olursa olsun her birisinin iddia ve tezini okumakla beraber, netice itibariyle hadislerin uydurma olduğu sonucuna matuf oldukları için ayırım yapmaksızın bu eleştirileri, ortak noktalarını tespitle bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmeye almak gerekmektedir. Ancak aynı sonuca güdümlü olsa da birbirinden farklı gibi görünen bu çalışmalara reddiyeler yazılırken, pratikte bir fayda sundukları da inkâr edilemez. Zira oryantalistler birçok iddia ve eleştiriye zaten kendi içlerinde çürütmüşlerdir; ancak bir taraftan oryantalistlerin konuyla ilgili kendi içerisindeki ihtilafları bu makaleyle amaçlanan hedefe ulaşmayı kolaylaştırırken, diğer taraftan bu ihtilaflardaki detaylara girildiğinde, onların kısır, polemik üreten ve birbiriyle çelişik tartışmaları bu makaleyle asıl amaçlanan hedeften uzaklaştıracaktır. Tam da bu noktadan hareketle konumuz itibariyle önem arz eden her birinin görüşünü zikretmekle beraber, çalışmamızı ünlü müsteşrik Goldziher (1850-1921) etrafı tutmak yerinde ve bu çalışmayla amaçlanan durum tespitine matuf olacaktır. Bunun nedeni Goldziher'in kendi seleflerinin iddia ve çalışmalarını geliştirip sistematik hale getirmesi (Sezgin, 1998: 252; Motzki, 2012: 108; Hatiboğlu, 1996: 102-105) söz konusu alanda donanımlı olduğu halde kasıtlı olarak İslam ilimlerinde dezenformasyon yapmaya çalışması (es-Sibâf, 1978; Sezgin, 2000: 12, 24-25, 58-59, 79; Motzki, 2012: 112)

haleflerine de büyük çoğunlukla öncülük etmiş olmasıdır (Hansu, 2019: 16). Elbette bütün oryantalistler aynı tez ve iddialara sahip değildirler; fakat yukarıda da belirtildiği gibi farklı iddialarda bulunsalar da hadis isnâd sisteminin başlangıç tarihi ile ilgili varmak istedikleri nokta açısından aynı oldukları anlaşılmaktadır. Yine de durum tespiti için söz konusu bu iddialar, ilgili bölümde kısır döngü tartışmalarına da kapılmamak kaydıyla tek tek serdedilecektir. Bundan ötürü, bu sayfa 409 ilgili oryantalist görüşleri kategorize etmeden, hadis isnâd sistemine yöneltilen eleştiri ve iddiaları aynı aşamada ele almak bu çalışmanın hedefine uygun bir yöntem olacaktır. Bu çalışmanın ilk aşamasında oryantalistlerin söz konusu hadis isnâd sisteminin menşei ve hadiste kullanımının tarihi seyri (başlangıcı) ile isnâda yöneltmiş oldukları eleştiri ve iddiaların detaylarına girilmeden kısaca belirtilmesi; ikinci aşamada İslâm âlimlerinin bu görüş çalışma ve iddialara yaptıkları reddiyelerin derlenmesi ve nihâî olarak da konunun ilmî ve aklî çerçeveye oturtularak nesnel bir şekilde açıklığa kavuşturulma yoluna gidilmesi amaçlanmıştır.

1. İsnâdın Menşei ve Başlangıcı ile İlgili Oryantalist Yaklaşımlar

Batıda Hz. İsa'nın hayatına ve İncil metinlerine uygulanan tarih-tenkit metotları akademik oryantalizm tarafından Hz. Muhammed (sav)'in hayatına (Siyer), hadis isnâd ve metinlerine de uygulanarak hadislerin uydurma olduğu iddiası ortaya atılmıştır (Hansu, 2006: 137). XIX. Yüzyılın ortalarında Alman oryantalist/şarkiyatçı G. Weil bu tarih-tenkit yöntem ve teknikleriyle, hadis verilerinin büyük bir kısmının uydurulduğu iddiasını ortaya atmıştır. Weil, "Geschichte der Chaliphen" (1848) adını verdiği eserinde Sahih-i Buhârî'deki hadislerin çoğunun sahih olmadığını iddia etmiş; bununla da kalmayıp Kur'an'ın da -hâşâ- bununla muallel olduğunu ortaya atmıştır (Erşahin, 2019: 34). Hadisin otoritesini sorgulayıcı bu tavır, Sprenger ve Muir'in aynı çerçevedeki çalışmalarıyla sürdürülmüştür. Fakat iddia ve çalışmalarına temel teşkil edecek bu tezleriyle beraber uydurma iddiasında buldukları hadisler ile olmayanların nasıl ayıklanacağına dair bir yöntem önermemişlerdir.

Kronolojik olarak tespit edilebildiği kadarıyla belki de ilk defa Weil tarafından bu konu üzerine gidilmiş olmakla beraber, asıl adımı Goldziher'in attığı anlaşılmaktadır. Goldziher, "Muhammedanische Studien" diye adlandırdığı eserinde hadis konusunu ele almış daha sonraları buna, fıkıh ve siyer'i de eklemek suretiyle tartışmasının alanını genişletmiştir. Ona göre siyasi gruplara ayrılıp politize olan İslâm ümmetinin her bir fırkası kendi fikrini desteklemek maksadıyla hadisler uydurmuşlar veya sahih yolla gelen nakillere kendilerini doğrulayacak ilaveler yapmışlar ve de muhalif görüşleri sansürlemişlerdir. Bu arada -güya- Müslüman âlimler de bu uydurma rivayetleri tetkik, tespit ve tefrikte iyi bir usul geliştiremediklerinden isnâd sistemine güvenilemez demiştir. Bütün bunlara ek olarak Müslüman, çevre kültürlerden alıntı veya intihal ederlerken anakronizme de (kronolojik çelişki) düşmekten kendilerini alıkoyamamışlardır (Goldziher, 1967: 43-55).

XIX. Yüzyılda hadis ilmiyle alakalı yapılan oryantalist çalışmalar, kendi bakış açılarını yansıtacak tutarlı bir metot eksikliği ve hadis materyaline kolayca ulaşmayı sağlayacak kaynak eksikliği olmak üzere iki önemli eksik barındırdığı için dağınık bir halde sürdürülmüştür. Bunlardan metot eksikliğini Macar vatandaşı Yahudi Goldziher, kaynak eksikliğini ise *Concordance*'ın (*el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadisi'n-Nebevi*) hazırlanmasına öncülük eden Hollandalı Oryantalist Wensinck

gidermeye çalışmıştır (Görmez, 2000: 15). Wensinck'in çabası sürecin amaçlanandan farklı işlemesiyle söz konusu amaca hizmet edememiştir; ancak Goldziher'in çalışmaları söz konusu alanda oryantlizmin amacına büyük katkı sağlamıştır. Goldziher, ilgisini hadislerin Hz. Muhammed (sav)'e nispet edilemeyeceği ve dolayısıyla sonraki dönemlerde uydurulduğu iddiası üzerine yoğunlaştırmıştır. Bunu kendi ağzından kısaca şöyle izhar etmiştir: "Rivayetleri fikir akımları ve birbirleriyle çatışan gruplarla ilgi kurarak inceledim ve gördüm ki bunlar, çatışmalardan doğmuşlardır. Bu, benim hadisle ilgili çalışmalarımın esasını teşkil etmektedir" (Goldziher, 1978: 123). Goldziher'den sonraki müsteşrikler onun tarihsel tenkit metodundan hareketle hadis isnâd sisteminin menşei ve başlangıç tarihi hakkındaki çalışmalarını sistematize etmeye başlamışlardır.

Oryantalistler, isnadın menşei, başlangıç tarihi ve hadislere uygulanmaya başlanması ile ilgili birbirinden farklı iddialar ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle, İbn Sîrîn'in fitne ve isnadın başlangıcı ile ilgili "*Önceleri isnâddan sormazlardı. Fitne vaki olunca hadis aldığınız adamlarınızın ismini söyleyin demeye başladılar*" ifadesi hadisle ilgilenen birçok oryantlistin dikkatini çekmiştir (Müslîm, 2014:316; Ulu, 2012: 119-166). Bunu yorumlamalarından hareketle isnâdın menşei ve başlangıcına dair, oryantlistler tarafından yapılan yorumlarda farklı tarihlendirme ve yaklaşımlar olduğu görülmektedir.

Müsteşrikler, isnâdın menşei ile ilgili birkaç görüş ileri sürmüşlerdir. Bunlardan biri Horovitz'e aittir. O isnâd sisteminin Yahudilik'ten geldiği iddiasında bulunmuştur. Horovitz, Hz. Musa (as) dönemi rivayetlerinin tek tek tevsik edildiğini (isnâdlarının verildiğini) ve daha sonraki din otoritelerinin de veciz sözlerinin isnâdla verildiğini söylemektedir. Talmût literatüründe râvi isimlerinin çokça yer aldığını, isnâd terminolojisindeki şahit, müselsel ve bâb gibi kavramların Yahudilik menşe'li olduğunu savunmaktadır. Ayrıca Müslümanın isnâdı Yahudilik'ten öğrendiğini ve kendilerinde yeni bir formata çevirerek uyguladıklarını iddia etmiştir.

Bu konuda söz söyleyen diğer bir oryantlist Prof. Margolioth olmuştur. O da isnâdın nadiren de olsa Yunanlılar ve Romalılar tarafından kullanıldığını dillendirmiştir. P. Bagchi'ye göre ise, isnâd ara sıra da olsa Hint edebiyatında mevcuttu. Hintlilerin dinî kitapları olan Veda edebiyatının şerhi olan Sutralar'da isnâddan örnekler vardır.

İsnâdın menşei hakkında en sert ifadeler Caetani'ye aittir denilebilir. O, isnâdın ilmi bir konu olduğunu, iptidai Arapların, vahşi, cahil ve medeniyetten anlamaz insanlar olduklarını; dolayısıyla isnâdın Arapların dışından alındığını iddia etmiştir.

İsnadın ve dolayısıyla hadislerin israiliyyat menşe'li olduğu ve ait olduğu dönemle ilgili olduğunu iddia eden oryantlistlerden biri de bir Yahudi olan Kister'dir (ö. 2010). Kister, hadis kaynağının ait olduğu dönemle ilgili teolojik, siyasî ve sosyo-kültürel hadiseler ve bu hadiselerin etkileşimini hazırlayan parametrelerden bahsetmektedir. Bu yaklaşım, başta Goldziher olmak üzere, genellikle oryantlistlerin hadisle alakalarının sosyo-tarihî mecrada olması ve hadisleri tarihlendirmeleri olgusuyla paralellik arz etmektedir (Hıdır, 2002: 280). Elbette bu iddia ve yaklaşımlara kendi içlerinden karşıt görüş ve savunuyu yapan oryantlistler de olmuştur.

İslâm isnâd sisteminin başlangıcı ve geçirdiği aşamalar hakkında çok çelişkili görüş ve iddialar ileri süren oryantalistler, isnâdı Hz. Muhammed (sav)'e dayandırmama noktasında ise her nedense hemen hemen istisnasız birleşmektedirler. Bu birleşmeyi sağlayanların başında daha önce de belirttiğimiz üzere Goldziher gelmektedir. Akademik oryantalizm tarihinde önemli bir konum işgal eden bu Yahudi asıllı Macar şarkiyatçı, 1890 yılına gelindiğinde seleflerinin çalışmaları sonuçlarını geliştirip “Muhammedanische Studien” diye adlandırdığı eserinde sistematik hale getirerek haleflerine oryantalist hadis araştırmaları konusunda büyük ölçüde öncülük etmiştir (Sezgin, 1984: 131-145).

Ignaz Goldziher'in tezinin muhtevasını kısaca şöyle özetlemek mümkündür. Hadis edebiyatının verileri şifahi kültüre dayanmaktadır. Şifahi nakillerle gelen hadis rivayetleri her ne kadar kaydedilmiş olsa da bilimsel tarih açısından hiçbir değeri yoktur. Hadis edebiyatında hadislerin ve isnâdın ilk olarak derlendiği kaynak Buhârî'nin *el-camiu's-Sahih* eseri olduğunu ileri sürmüştür (Sezgin, 1984:253;Sezgin, 2000:81). Goldziher devamla, “Buhârî'deki bütün hadisler Buhârî'nin devrinde yaşamış olan fikir ekollerinin düşüncelerinden ve icatlarından ibarettir. Yani bunun peygamberle bir alakası yok! Bunlar sadece devrin fikirlerini aksettirir. Buhârî bu fikirleri toplamıştır, rivayetler zinciri ilave etmiştir, yani uydurmuştur” iddiasında bulunmuştur (Sezgin, 2019: 75).

Goldziher'den etkilenerak hadislerin hem metin hem de sened açısından Hz. Muhammed'den sonraları üretildiğini iddia eden oryantalistlerden biri Alman Becker (1876-1933) olmuştur. O İslâm dininin oluşumunda hadislerin Kur'an'dan daha fazla rol aldığı, ancak hadislerin de başta Hıristiyanlık olmak üzere diğer teolojik temelli kültürlerden etkilenerak meydana gelen metinler olduğunu söylemiştir. Yine bu hadis metinleri oluşturulurken Hıristiyanların bunda büyük rolü olmuştur iddiasında bulunmuştur. Becker, birçok çelişkili görüşlerine rağmen Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu kabul eder; ancak İslâm dininin asıl formunu ona inananlar vermiştir der. Yani Hz. Muhammed'in dini ile şimdiki İslâmiyet'in birbirinden farklı formlar olduğunu düşünür. “Hz. Muhammed'in 'yerli ve yabancı' değerleri harmanlayarak oluşturduğu dinin her iki ayağının 'Arap paganizmi' üzerinden yükseldiğini iddia eder.” Becker'ın hadislere yaklaşımı Goldziher'e dayanır. Becker, hadis ilmine oldukça olumsuz bir açıyla bakar. O da diğer birçok oryantalist gibi hadislere sadece rivayet açısından yaklaşıldığını, ancak içerik tenkidi yapılmadığını, dolayısıyla çelişkiler barındırdığını iddia eder. Böylelikle o da diğer oryantalistler gibi hadislere salt tarihsel tenkit metotlarla yaklaştığından, hadislerin kendi uyguladıkları tenkit kritiğinden geçemediğini söyler (Avcı, 2018: 98-103).

İsnâdın başlangıcı için en geç tarihi ileri süren J. Schacht olmuştur. O, İbn Sîrîn'in fitne ile ilgili sözünü Velîd b. Yezîd'in öldürölme hadisesiyle (126/744) ilişkilendirmiş; Siffin savaşında Abdullah b. Zübeyr'in Yezid b. Muaviye ile yaptığı savaşı görmezden gelerek isnâdın kullanımını hicri ikinci asra dayandırmıştır. Buna delil olarak da Evzai'nin (ö. 157/774) bu olayı fitne olarak tanımladığını ileri sürmektedir. Ayrıca ona göre III. halife Hz. Osman'ın öldürölmesinin hemen ardından çıkan olaylar zinciri erken dönemde fitne olarak yorumlanmamıştır (Doğayan, 2013: 31-32).

Prof. Rabson ise Schacht'ı tutarsız olmakla eleştirmiş ve buradaki fitne kelimesini hicri 64-73 yıllarında Abdullah b. Zübeyr ile Yezid arasındaki savaş olarak değerlendirmiştir. Ayrıca isnadın tespitinin makbul hadis eserleriyle değil de siyer ve

meğazi türü eserlerle mümkün olabileceğini söyler. Anlaşılan o ki Rabson da isnâdın başlangıç tarihini mümkün olduğunca tehir etme eğilimindedir (Doğanay, 2013: 32). Zira siyer ve meğazi eserleri isnâd açısından hadis eserlerine göre daha geç tarihlidir.

İbn Sîrîn'in sözüyle ilgili Schacht'ın tutarsız yaklaşımına oryantalistler içinden itiraz edenlerden bir diğeri de Motzki olmuştur. Motzki'ye göre Schacht'ın bu konudaki iddiası keyfidir. Motzki, İbn Sîrîn'in bu sözündeki fitne kelimesiyle hicri birinci asırdaki olaylardan birinin kastedilmiş olabileceğini söyleyerek, bu sözün isnâdın başlangıcının tarihlendirilmesinde kilit nokta olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu konuyla ilgili yapılan son çalışmaların, isnâdlı hadislerin hicri birinci asrın ikinci yarısında var olduğunu gösterdiğine dikkat çekmektedir (Doğanay, 2013: 34).

Daha önce isnâdın menşei ile ilgili görüşünü de verdiğimiz Goldzier'in çağdaşı Caetani'ye göre isnâd, hicri ikinci asrın ilk yarısında kullanılmaya başlanmış ve isnâdı hadise ilk tatbik eden de ez-Zührî (ö. 124/741) olmuştur. Onun talebeleri Musa b. Ukbe (ö. 141/757), İbn İshak (ö. 151/768) ile başkaları tarafından daha da geliştirilerek formalize edilmiştir (Siddîkî, 1966: 123-124).

Horovitz, isnâd hicri ikinci asrın ilk yarısına kadar götürülemez iddiasında bulunmakla beraber, "Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/713) mevcut Siyer'le alakalı metinlerinde nadiren de olsa isnâd kullandığı anlaşılmaktadır" itirafında bulunmuştur. Horovitz'e göre, Urve'nin hadisleri naklederken râvilerin isimlerini zikretmesi, onun isnâdı bilip kullandığı anlamına gelmektedir. Ancak Horovitz, Urve'nin eserini te'lif ettiği hicri 75 dolaylarında isnâdın henüz basit bir formatta kullanılmış olduğunu da ifade eder (Horovitz, çev. Altınay ve Özmen, 2002: 35). Horovitz bu neticeye Zührî'nin kullanmış olduğu kolektif isnâdı dikkate alarak varmıştır. Ona göre başlangıç olarak kolektif isnadların kullanımı ancak isnâdın tekâmülünden sonraki bir aşamada olması mümkündür (Doğanay, 2013: 31).

Juynboll, her ne kadar Müslüman âlimler, haber kaynaklarını soran ilk kişilerin Hz. Ömer ve Hz. Ali oldukları ve de isnâdın Hz. Osman'ın 35/656 yılında öldürülmesinin akabindeki karışık olaylardan (fitne) sonra kullanılmaya başlandığı fikrinde olsalar da; kendisinin, fitne kelimesiyle Abdullah b. Zübeyr ile Şam'daki Emevî halifeleri arasındaki iç savaşın kastedildiği düşüncesinde olduğunu söylemiştir (Juynboll, 2002:37). Juynboll'un gerek bu konudaki "The Date of the Great Fitna" adlı makalesi ve gerekse diğer çalışmalarını göz önünde bulundurduğumuzda, İbn Sîrîn'in sözündeki fitne kelimesini Abdullah b. Zübeyr ve Emevîler arasında çıkmış olan iç çatışmalara bağladığı anlaşılmaktadır. Buna göre, isnâd sisteminin başlangıç tarihi hicri birinci asrın ikinci yarısına rastlamaktadır. Juynboll, İbn Sîrîn'in sözünün de çocukluk yıllarına denk gelen Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına değil, onun reşit olduğu yıllara denk gelen Abdullah b. Zübeyr ile Emevîler çatışmasına hamledilmesi gerektiğini savunmuştur. Buradan şu sonuca varılmaktadır ki; tarih olarak isnâdın fitneden sonra uygulanmaya başlandığı sözüyle isnâdı ilk uygulayanın İbn Şihâb ez-Zührî olduğu bilgisi birbiriyle uyuşmaktadır (Dere, 1999: 94). Bunun yanı sıra, Juynboll, sistematik olarak isnâdı ilk kontrol eden ve sorgulayan kişinin Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776) olduğunu söyler. Bunu, Şu'be'nin 'benim gibi hadisleri inceleyen birini zor bulursun ki, incelediğim hadislerin dörtte üçünün sahih olmadığını fark ettim' anlamında nakledilen bir habere dayandırır (Juynboll, 2002:40-41).

Oryantalistik çalışmaların yapılmış olduğu en önemli konulardan biri de isnâdın -ve dolayısıyla hadis metninin- yazılı mı yoksa şifahi kültürle mi rivayet edileceği paradoksudur. Buna paradoks dememizin sebebi bunun sadece oryantalist araştırmacılar ve Müslüman ülema ekseninde değil, Müslüman ulemanın kendi içerisinde de tartıştığı bir konu olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla ilgili söylenmesi gereken Goldziher'in hararetle şifahî rivayet tezini savunmuş olmasıdır. Çünkü tezinin bir ayağı da bunun üzerine kuruludur ve bununla hadislerin uydurulduğu veya içeriğinin değiştirildiği iddiasını savunmak iddiasına daha çok hizmet etmekteydi. Müslüman arasında da hadislerin büyük çoğunlukla sözlü kültürle geldiği kanaatinin hâkim olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu savununun Goldziher'e büyük bir avantaj sağladığı da daha iyi anlaşılmaktadır. İşte oryantalist hadis araştırmaları -özellikle Goldziher ve Schacht örneği- isnâdın geç tarihte başladığı ve sözlü rivayete bağlı olarak ihtiyari veya gayri ihtiyari hadis metninin değişikliğe uğradığı iddiaları çerçevesinde temerküz etmiştir.

Oryantalistlerin kendi içinden bu iddialara itirazlar da çıkmamış değildir. Örneğin, Johann Fueck (1894-1974), Hz. Muhammed'in Müslüman için rol model olması veçhiyle daha en baştan beri rol model teşkil ettiğini, söz ve fiillerinin de bu düşünceden hareketle kayıt altına alındığını söylemişse de İslâm düşünce ve muamelat pratiğine mutabık buna benzer görüşler oryantalist mecrada etkili olmamıştır (Erşahin, 2019:35). Bu ve buna mutabık görüşlerin oryantalistlerce hüsnükabul görmemesi pekâlâ mümkündür; ancak bu görüşlerin sanki hiç yokmuş gibi gündemlerine almamaları son derece manidar görünmektedir.

2. İslâm Dünyasından Oryantalistlere Yapılan Reddiyeler

İslâm âlimlerine göre isnâd, Müslümana mahsus bir sistem olup menşei İslâm, ilk uygulayıcıları da selef-i salihîn diye nitelendirilen Müslümandır. Yani oryantalistlerin eski milletlerde vardır dedikleri sözlü aktarım ile Müslümanın hadislere uyguladıkları isnâd aynı değildir. Örneğin onların kullandığı sistemde ne ravîlere uygulanan cerh ve ta'dil, ne de metin tenkidi yoktur. Bu demek oluyor ki, rivayet ilmi, hiçbir dinde İslâmiyet'teki gibi ilmi usul ve kaidelerle işlenmemiştir. Müslüman iki üç asır gibi bir zaman diliminde rivayeti sistematik bir ilim halinde tedvin etmişler, yüzlerce cilt eserler meydana getirmişler ve bu ilimle uğraşanları gayretleriyle hayrette bırakmışlardır. İşte Horovitz tarafından keşfedildiği zannedilen Yahudilikteki rivayet zincirlerinin, kendisinden sekiz asır önce -henüz bu isnâd tartışmalarının olmadığı bir dönemde- yaşamış olan Endülüslü İbn Hazm (ö.456/1064) tarafından incelendiği bilinmektedir. İbn Hazm, Hz. Muhammed (sav)'den sonraki nesillere intikal eden rivayetleri altı gruba ayırarak Yahudi ve Hristiyanlıktaki rivayetlerle kıyaslamış ve değerlendirmesini şöyle kategorize etmiştir:

- Tevatürle sabit olan, herkesin doğruluğunu kabul ettiği nakiller, diğer bir ifadeyle kesin bilgi ifade eden türü rivayetler Yahudilik ve Hristiyanlıkta yoktur. Çünkü onlar dinlerini tahrif etmekle terk etmişlerdir.
- Efendimiz (sav)'in mucizeleri gibi nesilden nesile ittifakla yapılan nakiller de Yahudilik ve Hristiyanlıkta yoktur. Diğer dinlerdeki mucizeler, o dinlerin müntesiplerince de (israiliyyat diye nitelendirdiğimiz rivayetler) aktarılmıştır; ancak Müslümanın zabt-sıdk ve muttasıl usulle kullandığı isnâd sistemi yöntemiyle olmamıştır. O sebeple "şer'u men kablena" kavramıyla ele alınan bu aktarımları, İslâm dininin asıl kaynakları olan Kur'an ve Sünnet-i sahiha

onayla ihbar ediyorsa kabul edilir. Yoksa Müslüman bu rivayetleri diğer din mensuplarından almış değıllerdir. Yani Kur'an ve Sünnetin onayı ile israiliyyat mutabık düşerse doğru kabul edilir. Çünkü Kur'an ve Sünnet, muttasıl ve mütevatir bir isnâdla geldiğinden o rivayetleri de doğrulamış olmaktadır.

- Adalet ve zabt sahibi râvilerin, şeyhlerinin ismini vererek sikâ râvinin sikâdan rivayeti şeklinde gelen nakiller de Yahudilik ve Hıristiyanlıkta yoktur ki Müslüman dinlerini bu ilk üç madde kanalıyla öğrenmişlerdir.
- Isnâd denilen sened zincirinde şüpheli râvi bulunan hadisler.
- Merfû (muttasıl) olmayan, diğer bir ifadeyle Peygambere dayanmayan nakiller.
- Peygamber, sahabe ve tabi'ûna atıfta bulunulmadan, sadece daha sonraki hadis imamlarına varan zincirler ise Yahudilikte de vardır ki; bu tür rivayetler her ne kadar hadis türü eserlerde kaydedilmiş olsa da hadis ilmi literatüründe hadis diye nitelendirilmeyip, "kelâm-ı kibar" (hikmetli sözler, özlü sözler) diye tanımlanıp buna göre tasnif ve kategorize edilmiştir. Hatta avam arasında hadis diye ağızdan ağıza geçen meşhur olmuş, bazen sahih, bazen hasen olan; ama ekseriyetle zayıf ve mevzû' olan haberlerin hece harflerine göre düzenlendiği eserler bile telif edilmiştir. Beyrûtî'nin (ö. 1276/1860) *Esne'l-Matalîb*'i, Aclûnî'nin (ö. 1162/1749) *Keşfu'l-Hafâ*'sı, Şeybanî'nin (ö. 189/805) *Temyîzu't-Tayyib mine'l-Habîs*'i ve Sehavî'nin (ö. 902/1497) *el-Makâsidu'l-Hasene*'si bunların en bilinenleridir.

Yahudilikteki rivayetlerin ekseriyeti bu son üç maddedeki şekiller üzeredir. Bu rivayetler ile Hz. Musa (a.s) arasında isnâdsız otuz asır gibi çok uzun bir zaman vardır. Hıristiyanlıkta ise "boşanmanın haramlığına dair olan rivayetler" dışında muttasıl isnâdli bir rivayet mevcut değildir. Bu haber dahi, yalancılığı malum ve meşhur olan bir şahıstan çıkmıştır. Oryantalistler tarafından Yahudi, Hıristiyan ve Hintlilerce kullanıldığı iddia edilen isnâdlar, İslâm âlimlerinin rivayet kriterleri muvacehesinde değerlendirilince hiçbir kıymet ifade etmemektedir. Ayrıca Yahudi isnâdlarına daha sonraları ilaveler olmadığı da ispatlanamamaktadır (İbn Hazm, 1921: 81-83).

Caetani'nin isnadı Arapların tabiatına aykırı görmesi, onları ilkel ve vahşilikle itham edip isnada uygun görmemesi ise büsbütün tarihî ve Arap dili edebiyatı ilmi gerçekliğine aykırılık barındıran yersiz bir iddiadan öteye geçememiştir. Zira Cahiliye Araplarının, şiirleri naklettikleri bu konunun uzmanlarınca ortaya konulan bir hakikat olarak bilinmektedir. Caetani'nin vahşi ve ilkel olarak nitelendirdiği bu insanların Kur'an'ı tevatür yoluyla nakletmeleri, bu konudaki maharetlerini göstermektedir. Sadece Cahiliye Araplarının şiirleri sahibine dayandırarak nesilden nesle nasıl naklettikleri konusunda yazılmış ve akademik camiada kabul görmüş ciltler dolusu bilgi mevcuttur (Polat, 2017:14). Ancak şunu belirtmeliyiz ki, cahiliye Araplarının yaptıkları bu şiir aktarımları, Müslümanın hadis aktarımında sistemleştirdiği isnâd sistemiyle karıştırılmamalıdır. Burada bunu zikretmemizin nedeni Caetani'nin iddia ettiği gibi Arapların bu yetenekten yoksun olduklarının doğru olmadığı; onun iddiasının aksine Arapların bu fitrî melekelerine haiz olduklarını ortaya koymak içindir.

Oryantalistlerin, isnâdın menşei ve başlangıç tarihi dışında hadis kabul ve rivayetine yönelttikleri eleştiriler ise bu ilmin kriterlerinin göz ardı edildiği realitesinden uzak itirazlardan öteye geçememiştir. Zira sahabenin hadisleri harfi harfine rivayet gayretleri, bir hadisi Rasulüallah'tan dinleyen bir sahabiden almak için aylarca süren meşakkatli yolculuklara katılmaları (er-Rihle), kendilerinden sonraki

nesillere örneklik teşkil etmiştir. Anlamı itibariyle hiçbir değişiklik yapmamasına rağmen İbn Ömer'in (ö. 73/693) *خمس* *بني الإسلام على خمس* hadisini rivayet ederken sehven hac ile orucun yerini değiştiren râviyi ikaz etmesi, yine başka bir râviyi de müteradif iki kelimeden birini diğerinin yerine kullandığı için şiddetle tenkit etmesi meşhurdur. Elbette bu her iki örnek de tevatür mertebesinde lafzen rivayet örnekleridir. Yoksa manen rivayet edilen hadislerde bu örnekler doğal olarak çoktur. Sahabe, yapabilecekleri muhtemel hatalardan dolayı hadisin sonuna “ya da buna benzer bir söz söyleyebilir” anlamında *او كما قال* sözünü eklemişlerdir. İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) hadis rivayet ederken gözlerinin yaşardığı ve vücudunun titrediği söylenmektedir (Hatîb, 1972: 171-176).

Sahabenin hadis rivayetindeki hassasiyetlerinin en dikkat çekenini, az rivayet etmek ve mecbur kalmadıkça rivayet etmemektir. Abdurrahman b. Ebî Leyla (ö.83/702), Ensardan 120 kişiyle karşılaştığını, birine konu hakkında sorulduğunda diğerine havale ettiğini aktarmaktadır (Ramehürmüzî, 1984:549-550). Muksirûn (en çok hadis rivayet edenler) olarak bilinen sahabenin bile kendilerini sorumluluk altında hissetmedikçe hadis rivayet etmediği bilinmektedir. Şa'bî (ö. 104/722), İbn Ömer'in yanında bir sene kaldığı halde bir tek hadis duymadığını söylemektedir. Bu nokta belirtilmelidir ki, sahabenin, çok hadis rivayetine karşı son derece temkinle hareket etmeleri, Rasulüllah (sav)'in sünnetine karşı duydukları tazim hissinden ve onu koruyamama endişesinden kaynaklanıyordu. Nitekim Abdullah b. Ömer'in azatlı kölesi Nâfi' (ö. 117/735), İbn Ömer için, “Rasulüllah'ın hadislerini araştırmasındaki hassasiyetini görseydin onu mecnun sanırdın” diyerek onun bu konudaki titizliğini dile getirmiştir. Abdullah b. Zübeyr, babasına neden hadis rivayet etmediğini sorduğunda, babası; __ “Bil ki, hiç Rasulüllah'tan ayrılmadım; fakat Allah elçisinin “*Her kim ki söylemediğim bir şeyi bilerek bana isnâd ederse Cehennem'deki yerine hazırlansın!*” (Buhari, İlim, 38; İbn Mace, *Sünen*, I/10, 25) buyurduğunu işittiğim için susmayı tercih ediyorum” demiştir. Yine Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın Ebu Hureyre'ye (ö. 58/678) çok hadis rivayet etmeyi terk etmezse sürgün edileceğini söyledikleri bilinmektedir. Sahabenin diğer bir tedbiri de rivayet edilen hadislerin kabulünde gösterdikleri hassasiyet ve titizliktir. Bu da şahit istemek, yemin ettirmek ve rivayetin kaynağını sormak -ki bu da isnâddır- şeklinde uygulanmıştır. Hz. Ömer'in hadis rivayet edenlerden şahit istediği, Hz. Ali'nin de yemin ettirdiği bilinmektedir. Bütün bunlar ve daha birçok örnek, isnâdın İslâm'ın ilk müntesipleri tarafından çok titiz ama karmaşık olmayan bir formatta kullanıldığını göstermektedir. Hatta Hz. Peygamber (sav) yukarıdaki hadisi isnâdın temelini oluşturmaktadır. Ancak bu ilk dönemde kullanılan isnâd ile daha muahhar dönemlerde kullanılan isnâd arasında doğal olarak format açısından farklar vardır. Bu farklar isnâd sisteminin farklılığından değil, bu sistemin uygulandığı hadislerin zaman itibariyle kaynağından uzaklaştıkça sıhhatinin tespitinin daha zor olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifade ile hadislerin sıhhatinin tespitine duyulan ihtiyacın artması -ki bu ihtiyacın en önemli nedeni fitne denilen hadis uydurma girişimleridir- ve sened kısmı denilen râvi zincirinin uzaması ile daha karmaşık bir hal almasından kaynaklanmaktadır. Yani isnâd sistemi, tarihi süreçte format açısından basitten karmaşıklığa doğru bir hal almıştır (Polat, 2017: 15-19).

Tabiûn ve etbau't-tabiûn dönemine gelindiğinde ise, isnâdın önemi sadece sözle ifade etmekle yetinilmemiş, rivayet edilen hadislerin isnâdları da sorularak sened zincirindeki râvilerin durumları (cerh ve ta'dil gibi) incelemeye tabi tutulmuştur. Bu dönemde isnâdsız rivayetler kabul edilmemiş, senedde ismi geçen şahıslar hayatta iseler, uzun ve meşakkatli yolculuklara katlanılarak hadisin bizzat ilk kaynağından alınma yoluna gidilmiştir. Ebu'l-Aliye (ö. 90/709), “Biz Basra'da ashaptan nakledilen bir takım rivayetler işitirdik; fakat ashabin yanına gidip bizzat ağızlarından işitmedikçe gönlümüz rahat etmezdi” demektedir. Bir kişiden hadis alınacağı zaman, konuşmalarına, ibadetlerine, ticaretine, toplumsal ve ailevi hayatına ve bunun gibi umumi bütün hallerine bakılırdı. Hadisi sistematik olarak ilk isnâd eden kişiler olarak tavsif edilen ez-Zührî ve İbn Sîrîn gibi zatların, isnâd sisteminin yerleşmesindeki gayretleri takdire şayandır. Bir bedevinin, kendisine İbn Uyeyne'den geldiği söylenen bir hadisin isnâdını direk ona sorması ve ondan isnâdını dinlemesi o zamandaki isnâda verilen önemi bizlere göstermektedir (Polat, 2017: 20-24). Bu noktada denilebilir ki, sahabenin başlattığı tenkit yaklaşımı sonraki nesillerde daha fazla önem kazanmış ve yaygınlaşarak sistematik hale gelmiştir. Sahabeden sonraki dönemlerde vuku bulan siyasî nedenlerden mütevellit hadis uydurma girişim ve faaliyetlerinin çoğalması, isnâda verilen önemi daha

fazla artırarak isnâdın hadisin ayrılmaz bir parçası olmasını sağlamıştır. İmam Buhârî'nin imtihan edilmesi olayı bu hassasiyet ve titizliğin en güzel örneğini teşkil eder (Hatîb, *Târihu Bağdâd*, II, 20-21). Şöyle ki;

“Buhârî'nin uzun seyahatleri sonunda derlediği hadislerle geniş bir kütüphane meydana getirdiği ve seyahatleri esnasında kitaplarını imkân nisbetinde yanında taşıdığı anlaşılmaktadır. Cârîyesinin, odasında adım atacak yer bulunmadığından şikâyet etmesi, bir gece uyumayıp o güne kadar yazdığı hadisleri hesapladığını ve senedleri muttasıl 200.000 hadis kaydetmiş olduğunu söylemesi de bunu göstermektedir (Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XII/411-412, 452). Yazdığı hadislerin kitaplarda kalmayıp onları hâfızasına naksettiğini gösteren en iyi örneklerden biri Bağdat'ta verdiği imtihandır. İbn Adî'nin rivayetine göre, Buhârî'nin Bağdat'a geldiğini duyan muhaddisler 100 hadisin sened ve metinlerini birbirine karıştırarak bunları on kişiye verdiler ve onlara Buhârî toplantı yerine gelince bu hadisleri sırayla sormalarını söylediler. Bu on kişi tespit edilen hadisleri çeşitli İslâm ülkelerinden gelmiş olan muhaddislerin huzurunda okuyarak bunların mahiyeti hakkında bilgi istediler. Buhârî onlara bu hadislerin hiçbirini okunduğu şekliyle bilmediğini belirttikten sonra, ilk soruyu yönelten kimseden başlayarak, sordukları hadislerin sened ve metinlerinin doğrusunu her birine ayrı ayrı söyledi. Buhârî hakkında tereddüdü olanlar onun nasıl bir hâfıza gücüne ve ne kadar geniş bir hadis kültürüne sahip olduğunu gördüler” (el-A'zamî: 1992: 368-372).

Bu olay aynı zamanda hadislerde hem yazılı hem de sözlü rivayetin birbirini tamamlayıcı ve koruyucu amaçlı birlikte kullanıldığının bir göstergesidir. Zira bir eser herhangi bir nedenden dolayı yok olduğunda, içeriği böyle güçlü hafızalarca korunmuş, söz konusu hafızaya bir zarar geldiğinde ise o hadisler kayıtlı sayfalarda korunmakla sonraki nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılmış oluyordu. Bu, hadislerin hem içerik hem de sened kısmıyla beraber bir bütün olarak, büyük bir özveriyle korunmuş olduğu anlamına gelmektedir.

Hadis isnâd sistemiyle ilgili çalışma yapan oryantalistler, araştırma sahası olarak siyer ve hukuk eserlerini seçmektedirler. Şayet bu davranış ulaşmak istedikleri sonuca matuf olduğu için kasıtlı bir niyet barındırmıyor ise araştırmalarını hadis literatürü içinde yapmaları gerekir. Zira isnâd çalışmaları için hukuk ve siyer alanları yetersizdir ve bu yöntem ve çalışma sahası onları yanlış sonuçlara götürmektedir. Bu cümleden olarak; hadis ile ilgili araştırmaları, hukuk ve siyer eserlerinden yapmak tamamen haksız, yanlış, varılmak istenecek objektif bir neticeye matuf olmayan gayr-i ilmi çalışmalar olur (Polat, 2017: 39-40).

Oryantalist hadis araştırmalarına konu olan diğer bir önemli tartışma hadislerin yazılı mı yoksa sözlü nakille mi geldiği tartışması idi. Goldziher, hararetli bir şekilde sözlü rivayet tezini savunmakla hadislerin uydurulduğu iddiasını ortaya atmış ve bu iddiasını temellendirmek için de hadiseleri kasıtlı bir şekilde çarpıtma yoluna gitmiştir (Sezgin, 1984:252-257). Goldziher'den sonra da onun ayarında bir oryantalist hadis araştırmacısı olarak kabul edilen (A'zamî, 1981:61) ve hadis alanında etkili olan ikinci önemli oryantalist Joseph Schacht da bu tavrı sürdürmüştür (Yücel, 2013:27). Bunun böyle olduğu, -kasıtlı şekilde hadiseleri çarpıtılmalarını kastediyoruz- hem İslâm âleminde hem de oryantalist camiada hak ettiği yankıyı yapmamış olmakla beraber, Fuat Sezgin'in konu hakkındaki çalışmalarıyla ortaya konulduğu anlaşılmaktadır.

Goldziher'in yukarıda bahsedilen iddiasına İslâm dünyasından en önemli reddiye yazılı rivayet teziyle Fuat Sezgin tarafından yapılmıştır. Sezgin, üzerinde çalıştığı akademik bir çalışma için Mecâzu'l-Kur'ân kaynaklarını tararken İbn Hacer el-

Askalanî'ye ait *Tehzîb* adlı esere tevafuk eder. Bu eserde İmam Buhârî'nin Ma'mer ibn el-Musennâ'yı eserinde Muammer diye zikrettiğinin farkına varır. Bundan sonra da bunun Buhârî'nin eseri ile bağlantısını incelemeye koyulur. Vardığı netice Buhârî'nin kitabının sekiz büyük kısmından biri olan tefsir bölümünde "Mecâzu'l-Kur'ân"dan cümle iktibaslarıdır. Onun bu tespiti oryantalistlerin -özellikle Goldziher- bir asır boyunca iddia ettikleri ilk İslâm eserlerinin kaynağının "şifahi/sözlü rivayet" tezinin çürütülmesidir (Nergiz, 2018:84-85). Sezgin, vardığı bu aşamadan sonra öncelikle şifahi rivayet teorisinin sistematik savunucusu ve modern dönem hadis tasavvurunun adeta temsilcisi kabul edilen Goldziher'in iddialarını incelediğinde, aslında onun da ilkin yazılı rivayet tezini savunduğunu, sonradan gerekçe belirtmeden bundan vazgeçip şifahi rivayet teorisini öne çıkardığını tespit etmiştir (Sezgin, 2000:12;Sezgin, 1984:252). Çünkü Goldziher sözlü rivayeti, hadislerin Hz. Peygamber'e isnâdının olmadığını, sonradan uydurulup ona dayandırılmaya çalışıldığı şeklindeki tezine daha hizmet eder görmüştür. Zira şifahi rivayette bir sözün sahih olma ihtimali peyderpey zayıflar. Şifahi rivayet süreci uzadıkça da zamanla hem hadis lafızlarının hem de râvi zincirinin tahrif edilme ihtimali artar. Goldziher, şifahi nakil düşüncesini temellendirmek veya amaçladığı neticeye ulaşmak için hadis rivayeti ile ilgili Müslüman tarihçilerin argümanlarını ya hiç dikkate almamış ya da kendi kanaatini destekleyecek şekilde değiştirme yoluna gitmiştir. Bunun en zahir örneği Zühri'nin (ö. 124/742) konuyla ilgili bir sözünü tamamen ters bir manaya yorumlamıştır. Sözlü nakil tarihsel sürecini uzatmak için birbirinden farklı iki ayrı süreci ifade eden "tedvin" ve "tasnif" aşamalarını birbirine karıştırmış ve böylelikle tedvin işini bir asır sonrasında başlatmıştır. Bu kurgusal teze dayanarak da ilk yazılı hadis kaynaklarının iddia edildiği gibi sahih hadis eserleri olmadığı iddiasında bulunabilmiştir (Sezgin, 1984: 252-257). Elbette Goldziher bu tezi durup dururken ortaya atmamıştır. Bunu yaptığında zaten İslâm dünyasında var olan şifahi rivayet inancı ona bu zemini sağlıyor idi. O sadece bu durumu sinsice amacına ulaşmakta kullandığı parametrelerden biri olarak kullanmıştır. Zira kanıksanmış olan bu zeminden kaynaklıdır ki, Fuat Sezgin daha başından beri yazılı rivayet kültürü teorisini ortaya attığında birçok İslâm âlimi tarafından hüsnükabul görmemiş, hatta eleştirilere maruz kalmıştır (Hansu, 2019:25-28). Bunun birçok nedeni vardır. Bu nedenlerden en önemlisi az önce zikrettiğimiz İslâm âleminde de büyük çoğunlukla hadislerin ilk dönem sözlü rivayet ile geldiği anlayışının hâkim olması ve bunun hilafına bir teoriyi oryantalizme hizmet etmek gibi telakki etmiş olmalarıdır. Sezgin'in de ilk dönemlerde bu ithamla karşı karşıya kalmış olması dikkat çekicidir. Ancak asıl dikkat çekici ve ilginç olan Batı tarafından da oksidentalizm* olmakla itham edilmiştir (Kutluay, 2019: 64-70). Oysa Sezgin, ne düşünce olarak ne de çalışma alanı olarak oryantalizme ve dolayısıyla Batı'ya karşıt bir tavır ve pozisyon içerisinde olmamıştır. Zaten bilindiği üzere kendisinin yetiştirilmesinde ve yönlendirilmesinde etkili olan hocaları da oryantalisttirler. Oryantalizm camia da öyle algılanmasının sebebi, özellikle yazılı rivayet teorisine Goldziher ve onu takip edenlere karşı yazdığı ilmî reddiyeden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Ama bu nedenden dolayı onun "Batı karşıtı" bir yere

* Oksidentalizm: Oryantalizm ve oksidentalizm dünyayı algılama, anlama, açıklama ve tanımlamada iki farklı bakış açısıdır. Temel olarak oryantalizm, Batı'nın Doğu algısı; oksidentalizm, Doğu'nun Batı algısıdır. Oryantalizme göre çok yeni bir kavramdır. Oksidentalizme farklı anlamlar yükleyenler de olmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Demet Koçyiğit, (2017), "Batı'yı Kurgulamak - Doğu'yu Sunmak, Doğu'yu kurgulamak - Batı'yı Sunmak: Oksidentalizm'de Ben ve Öteki", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: 57, Sayı: 57, s. 133-160; Ali Karakaş, (2018), "Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin", Ensar Neşriyat; Abdullah Metin, (2013), "Oksidentalizm İki Doğu İki Batı"

konumlandırılması son derece gayr-i ilmî ve haksız bir tanımlama gibi durmaktadır (Sezgin, 2012:41-57).

Özetlenecek olursa; Sezgin'in tespitlerine göre, Buhârî'nin *el-Camiu's-Sahih* eserindeki hadislerin çoğu kendinden önce var olan kitaplarda da mevcuttu. Bu durum Buhârî'nin neredeyse meşhur bütün şeyhlerinin kitapları var anlamına geliyordu. Onlardan önceki neslin, yani Malik (ö. 179/795) ve muasırlarının da kitapları, sayfaları veya hadis notları mevcuttu. Çünkü hadisler, İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) ve onun akranları döneminde tedvin edilmeye (derlenip yazılma) başlamıştı. Hadis yazımıyla ilgili bundan sonraki aşamaların (gelişmelerin) çoğu, bunların tasnifiyle (kitap haline getirip konularına ve türüne göre düzenleme) ilgilidir. Durum böyle olmakla beraber gerek yazının henüz gelişmemiş olmasından ötürü gerekse hadis ilminin kurallara uygun olarak çok titiz bir şekilde aktarılması istendiğinden kitaplar bizzat yazarları tarafından okutuluyor veya bunların rivayet edilebilmesi için güvenilir talebelere icazet/izin veriliyordu" (Albayrak, 2016:53-54; Hansu, 2019:23). Yani sözlü rivayet de takviye olarak yazılı rivayetle beraber kullanılmıştır ki, bu da muhaddislerin ne kadar titiz ve hassas davrandıkları anlamına gelmektedir.

Netice itibarıyla isnâd, isnâdın menşei, tarihî süreci, yazılı ve sözlü rivayet ile ilgili İslâm dünyasından oryantalist hadis eleştirilerine verilen cevaplar şu birkaç maddeyle ihtisar edilebilir:

- Isnâdın menşeinin bizzat Müslüman olduğu anlaşılmaktadır (İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-Hadîs*, 130); ancak İslâmiyet'ten önce isnâdın var olduğu ön kabulünden hareket edilse bile bunun hadislerin sıhhatiyle bir ilgisinin olmadığı ortadadır. Diğer bir ifadeyle isnâdın menşei değil, başlangıç tarihi -hadis metinlerine uygulanma tarihi- sonucu belirleyici bir etki yapacağı anlaşılmaktadır.
- Hz. Peygamber (sav)'in من كذب hadisiyle son derece hassas davranan Sahabe hadis diye söylenen her söz için farklı uygulama ve yöntemlerle bunu te'yd etmeye önem vermişlerdir. Bu nedenle bilinen sistematik formatıyla olmasa da isnâdın temelini, İslâm'ın ilk temsilcileri olan sahabeler tarafından atıldığı anlaşılmaktadır; ancak o tarih diliminin hadis metinlerine asıl kaynaklık teşkil etmesi hasebiyle kullanmaya ihtiyaç duyulmamıştır (Koçyiğit, 1961:47-57). Bundan ötürü isnâdın II. ve III. asırlarda icat edildiği iddiaları asılsızdır ve art niyet barındıran birer iddia olmaktan öteye geçememiştir (Polat, 2017:12-66).
- Muhaddislerin, İmam Buhârî'yi Bağdat'ta imtihan etmeleri gibi hadiselerin, sahih kabul edilen hadis kaynaklarında kolay kolay uydurma isnâdlara yer verilmediğini gösterir.
- Birbirlerini çok sert eleştiri ve tenkitlere tabi tutan farklı İslâm mezheplerine bağlı muhaddislerin eserlerinde, hadislerin büyük çoğunluğunun sened zincirinin müştereklik (ittifak/mutabık) arz ettiği görülmektedir. Eğer isnâd iddia edildiği gibi hicri II. ve III. asırlarda uydurulmuş olsaydı ve yine iddia edildiği gibi hadis metinleri farklı fırka ve mezheplerin uydurmalarından oluşsaydı, aynı rivayetin Sünnî, Mu'tezilî, Zeydî, Haricî gibi birbirinden farklı mezheplerin müşterek kaynağı olmaması gerekirdi (Köksal, 1961:100-102).
- Hadislerin farklı şehirlere mensup râvilerce müşterek bir içerik ve isnâdla rivayet edilmesi, hadislerin uydurulduğu iddialarını boşa çıkartmaktadır. Çünkü hele o günkü şartlarda farklı şehirlere mensup râvilerin birbiriyle

buluşup, bu çeşit bir hadis ve isnâd uydurmak üzere anlaşmaları imkân dahilinde görülmemektedir (A'zâmî, 1978:223-230).

- Isnâd (sened zinciri) ve dolayısıyla hadis metinleri şayet uydurulmuş olsa neden -hiçbir ilimde olmadığı kadar- bu denli hassas davranılsın?! Hadislerin asıl kaynağı olan Hz. Peygamber (sav)'den günümüze kadar bütün hadisler ve senedleri çok titiz bir şekilde incelemeye, sened ve metin tenkidine tabi tutularak tedvin ve tasnif edilmiştir. Hatta bu aşamalarda hadis olmadığı (mevzu' hadis) tespit edilenler bile ayıklandıktan sonra imha yoluna gidilmeyerek hem sonraki nesillerin bu uydurma rivayetlerin farkında olmalarını sağlamak, hem de geçmişte bu ayıklamanın yapıldığı hakikati karşısında ilim değil polemik üretenler, "uydurma hadis ve senedler şayet ayıklandıysa nerede?!" diyemesinler diye söz konusu ilmin tarihine bir not düşülmüştür.

Sonuç

Oryantalistler tarafından hadis rivayet geleneğine ciddi itirazlar XIX. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde başlamış, XX. yüzyılın ortalarına varana dek yoğun olarak bir asır sürmüştür. Bu haksız ve sistematik bir seyir arz eden iddia ve itirazlara İslâm âleminde makale, kitap ve akademik tez formatında birçok ilmî reddiye kaleme alınmıştır. Bu reddiyeler, genellikle oryantalizmin polemik üreten hezeyanları ve bir hayli yoğun literatür bilgi karşısında hak ettikleri şekilde konumlanmamış; ancak konunun mütehasıslarınca okunup anlaşılabilen ve sadece akademik camiada ihtiyaç duyulduğunda başvuru olan metinler olarak kaldığı anlaşılmıştır. Hadis isnâd sistemiyle ilgili belirtilmesi gereken şudur ki, insan ürünü olan hiçbir şey kusursuz değildir; dolayısıyla bu sistemin de noksanlardan münezzehe olduğu söylenemez. Ancak tarihi süreç içerisinde belki de insan ürünü olan hiçbir ilimde olmayan bir ilmî titizlik ve hassasiyet hadis ilminde uygulanagelmıştır. Zira İslâm dininin üzerine oturtulduğu iki saç ayağından biri ve en önemlisi -doğrulanabilirliği açısından- Hz. Peygamber'in sünnet-i seniyyeleridir; yani hadislerdir. Kur'an-ı Kerim, her ne kadar vahiy olsa da insanlığa Hz. Peygamber (sav) aracılığıyla ulaşmıştır. Bundan ötürü, hadislerin tümünden sonradan eklemleme olduğu iddiası, Kur'an'ın da -hâşâ- uydurma olduğu sonucuna götürür ki, bu İslâm dininin tümüyle butlanı neticesini doğurur. İşte Oryantalistlerin hadis isnâd sistemine ve hadis metinlerine yaklaşımları, genel anlamda İslâm dinine ve Müslümana olan yaklaşımlarıyla paralellik arz etmektedir ki, bu da az önce sözünü ettiğimiz neticeye matuf amaçlardan ibarettir. Oryantalistlerin isnâd ve hadislerle ilgili kendi aralarındaki ihtilafları sadece birbirlerinin akademik çelişkilerini ortaya koymakla hedef saptırmak kabilinden olup, oryantalizmin amaçladığı neticeyi gizlemeye matuf bir gibi görünmektedir. Oryantalist hadis araştırmacılarının iddia ettiklerinin aksine, Müslüman büyük bir titizlik ve özveri ile hadisleri rivayet etmişlerdir. Tarihten günümüze hem şifahî hem de yazılı hadis rivayet geleneği, bir ibadet şuuruyla sürdürülmüş; hadisler kabul ve red, râvilerin cerh-ta'dîli, râvilerin kaynağı ve sıhhat derecesi gibi tasniflerle kategorize edilerek metin ve sened tenkidine tabi tutulmuşlardır. Oryantalistlerin bilinçli veya bilinçsiz göz ardı ettikleri noktalardan biri de bu olmuştur. Onlar, hadisleri salt tarihçi yaklaşımıyla inceleme konusu edinerek hadislerin fizikötesi yönünü göz ardı etmeyi tercih etmişlerdir. Oysa asıl kaynağı vahiy olan hiçbir teolojik metin, kaynağı beşer olan salt materyalist

kriterlerle anlaşılması mümkün değildir. Sözelimi, hadis ilminde hadisler türüne göre kategorize edilirken; kaynağına göre sened zinciri muttasıl veya munkatı' olduğu halde zincirin sahabe de son bulunduğu hadis "mevkûf" iken, hadis metninin eskatolojik olması açısından (ahiret, gaybî haberler, sevap ve azap gibi) Hz. Peygamber (sav)'e ittisali var kabul edilerek "hükmen merfû" diye tanımlanır. Bu tanımlama, sened zincirindeki sahabinin, -israiliyyatla tanınmamış biri sayarsa | 51 kaydıyla- bu tür bilgiyi ancak Hz. Peygamber (sav)'den almış olabileceği inancından hareketle yapılmıştır. Bu tür teolojik temelli okuma ve araştırmaların daha başından itibaren bir ayağı realist diğer ayağı fideist (imancı) basan bir yaklaşımla olması gerektiğini gösterir. Bunun aksine olan yöntem ve yaklaşımlar daha başlangıçta ya kör ya da kötürüm kalacağı düşüncesinden hareketle sağlıklı sonuçlara ulaştırmayacağı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu çalışma ile de oryantalistlerin hadis okumalarında isnâd sistemine yönelttikleri eleştiri ve yaklaşımlarında objektif davranmadıkları, teolojik tarafgirlikle hareket ettikleri bütüncül bir bakışla değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel (1389/1969). *Müsned*. I-VI, Beyrut.
- Albayrak, A. (2016). "Fuad Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları". Kitabı Üzerine Değerlendirmeler. Usûl: İslam Araştırmaları.
- Avcı, R. (2018). Alman Oryantalizmi: Carl Heinrich Becker ve Martin Hartmann örneğinde Osmanlı Toplum ve Siyaset Söylemi. Doktora Tezi, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- el-A'zamî, M. M. (1981). *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî*. Riyad.
- _____. "Buhârî, Muhammed b. İsmâîl". DiA, TDV İslâm Ansiklopedisi <https://islamansiklopedisi.org.tr/buhari-muhammed-b-ismail>, C. VI, (erişim: 17.05.2020).
- el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim (1992). *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Bulut Y. (2007). "ORYANTALİZM" DiA, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXIII, <https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm> (erişim: 13.06.2020).
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî (ö. 255/869). trs. *Sünen* (I-III). Dâru İhyâi's-Sünne.
- Dere, A. (1999). Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımları (Basılmamış Doçentlik Tezi). Ankara: Ankara Okulu.
- Doğanay, S. (2013). Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları. 1. Baskı, No. 288, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Erşahin, S. (2019). Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri, Güncel Tartışmalar - Teorik Teklifler. Fuat Sezgin'in İslam Tarihçiliğine Katkısı: Rivayetin Değeri Üzerinden Oryantalizme Cevabı (Ed. İ. Özcoşar - A. Karakaş - M. Öztürk - S. Aslan). 1. Baskı, ss. 33-42, İstanbul: Divan Kitap.

- Goldziher, I. (1889-90). "Muhammedanische Studien". (I-II, Halle, Über die Entwicklung des Hadith. s. 1-274). çev. ve reddiye Talat Koçyiğit. "I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi". c. 15, sayı: 1, ss. 43-55, AÜF Dergisi.
- _____ (1978). "Tegabuch Leiden". (s. 123'ten naklen Hatiboğlu, İ. (2003). "Goldziher ve Kullandığı Metodun Hadise Yaklaşımına Etkisi", Oryantalistlerin Gözüyle İslâm, İstanbul.
- Görmez, M. (2000). "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine" İslamiyet, III/1, (s. 11-31).
- Hansu, İ. (2019). Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri, Güncel Tartışmalar - Teorik Teklifler. Fuat Sezgin'in Modern Dönem Hadis Tartışmalarına Katkısı (Ed. İ. Özcoşar - A. Karakaş - M. Öztürk - S. Aslan), 1. Baskı, ss. 15-31, İstanbul: Divan.
- _____ (2006). Wael b. Hallaq. "Nebevi Hadisin Sıhhati: Yapay Bir Problem". çev. Hüseyin Hansu. Çorum: Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi. 5/9 (2006/1).
- Hatiboğlu, M. S. "Goldziher, İgnaz". TDV Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/goldziher-ignaz>, C. XIV, (Erişim Tarihi: 13.05.2020).
- Hatîb el-Bağdâdî. (1972). (Ebu Bekr Ahmed b. Ali Hatîb). *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*. 1. Baskı, Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse.
- _____ (tsz.). *Târihu Bağdâd*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, (I-XIV).
- _____ *Şerefu Eshâbi'l-Hadîs*.
- _____ *el-Câmî' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmî*, thk. Mahmâd et-Tahhân, Riyad.
- Hıdır, Ö. (2002). "İsrail'de Hadis Çalışmaları ve M.J. Kister", *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslam Çalışmaları Sempozyumu*. 11-12 Mayıs 2002, Adapazarı. Ankara: DİB, 2033, ss. 275-280.
- Horovitz, (2002). İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu. (çev. Ramazan Altınay ve Ramazan Özmen), Ankara: Ankara Okulu.
- Irwin, R. (2008). "Oryantalistler ve Düşmanları", (Çvr. Bahar Tırnakçı).
- İbn Hazm, (1321). *el-Fasl fi'l-Milel ve'n-Nihal*. (I-V). Bağdat.
- İbn Mace, *Sünen*. I/10, 25.
- İbn Sa'd, (1957). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (I-IX). Beyrut.
- İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (Ebu Amr Osman b. Abdirrahmân Şehrezûrî). (1398/1978). *Ulûmu'l-Hadîs*. Beyrut.
- Juynboll. (2002). *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*. (çev. Salih Özer), Ankara: Ankara Okulu.

- _____ (2005). "İbn Ömer'in Azadlı Kölesi Nâfi ve Onun Hadis Literatüründeki Yeri". *İsnâd analiz Yöntemleri*. (Der. ve çev. Salih Özer), Ankara: Ankara Okulu, 102.
- Kızıl, F. (2011). *Hukuki İçerikli Merfû Hadisler Bağlamında Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*. Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2019). "Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yeterlik Kabuller ve Temel İddialar". *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 1, s. 93-94.
- Kutluay, İ. (2019). Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri, Güncel Tartışmalar - Teorik Teklifler. Fuat Sezgin'in Modern Dönem Hadis Tartışmalarına Katkısı (Ed. İ. Özcoşar - A. Karakaş - M. Öztürk - S. Aslan), 1. Baskı, ss. 43-72, İstanbul: Divan Kitap.
- Küçük, R. (2001). "İsnâd". *DİA, TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIII, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ismad--hadis>, (erişim: 13.05.2020).
- Koçyiğit, D. (2017). "Batı'yı Kurgulamak - Doğu'yu Sunmak, Doğu'yu kurgulamak - Batı'yı Sunmak: Oksidentalizm'de Ben ve Öteki". *Cilt: 57, Sayı: 57, ss. 133-160, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*.
- Koçyiğit, T. (1961). İslâm Hadisinde İsnad ve Hadis Râvilerinin Cerhi. 52. c. IX, ss. 47-57, AÜİFD.
- _____ "I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi". *Dergisi*, c. 15, sayı: 1, ss. 43-55, AÜİF.
- Köksal, A. (1961). *İsnâd ve İftiralara Reddiye*. Ankara: Diyanet Yayınları.
- Müslîm, (2014) Ebu'l-Huseyin Müslîm b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî (ö. h. 261) *Sahîh-i Müslîm-Müsned*. : nşr., Kahire:Dârü't-Te'sîl.
- Motzki, H. (2012). "Hadis: Kaynağı ve Gelişimi". çev. Dilek Tekin. 10/2. s. 108, *Hadis Tetkikleri Dergisi*.
- Nergiz, M. (2018). "Prof. Dr. Fuat Sezgin: Bir Âlimin Ardından Notlar". İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Okıç, M. T. (2017). *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*. Ankara: Atlas Kitabevi.
- Özçelik, F. (2020). *Hadis Usûlünde Râvi Değerlendirme Metodu -İbn Ebî Hâtim Örneği-*. İstanbul: Nida Akademi.
- Polat, S. (2017). *Hadis Araştırmaları Tarih - Usul - Tenkid - Yorum*. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Râmehürmûzî, Hasen b. Abdirrahman (1971). *el-Muhaddisu'l-Fâsl, beyne'r-Râvi ve'l-Vâî*, thk. M. Accâc el-Hatîb, 3. baskı, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Said, W. E. (1998). "Oryantalizm (Doğubilim) Sömürgeciliğin Keşif Yolu". (çev. Nezih Uzel). 4. bsk. Nu.: 38, Tercüme Eserler, Nu.: 2, İstanbul: İrfan Yayımcılık.

Sezgin, F. (1984). "Arab-İslam ilminde İsnadın Ehemmiyeti". (Muhadarat fi Tarîhi'l-Ulumi'l Arabiyye ve'l-İslâmiyye. Frankfurt. (131-145 sayfalarından çev. Habil Nazlıgöl). 10 (1998), ss .252-263, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.

____ (1998). (Arab-İslam İlminde İsnadın Ehemmiyeti. (çev. Habil Nazlıgöl), ss. 131-145.

Sayfa | 54

____ (2000). Buharinin Kaynakları. Ankara: Kitabiyat.

____ (2000), Arap-İslam İlminde İsnadın Ehemmiyeti.

____ (2008). İslam'da Bilim ve Teknik, 2. bs. C. I. s. 6. İBB Kültür A.Ş. Yay.

____ (2010). Bilim Tarihi Sohbetleri, söyleşi: Sefer Turan. İstanbul: Timaş Yayınları.

____ (2012). İslam Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar. İstanbul: Timaş Yayınları.

Sıddîkî, M. Z. (1966). Hadis Edebiyatı Tarihi. (çev. Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul: İrfan Yayınevi.

es-Sibâî, M. (1978). "es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî". Beyrut.

Ulu, A. (2012). "Hadis Rivayetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi". C. XII, S. 1, s. 119-166, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi.

Yücel, A. (2013). Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler-Literatür). 1.Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Yücel, B. (2007). "ORYANTALİZM", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm> (erişim: 20.05.2020).

Zehebî (1382/1963). *Mîzânu'l-Î'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*. (I-IV), Kahire.

Kadim
Akademi **SBD**
Sosyal Bilimler Dergisi | Journal of Social Sciences

İPEK, B. (2020), "The Emergence of Pottery in West Asia",
Kadim Akademi SBD, C. 4, S. 2, s.120-124.

İnceleme Geliş Tarihi: 31.10.2020 / İnceleme Kabul Tarihi:
22.12.2020

THE EMERGENCE OF POTTERY IN WEST ASIA

Kadim
Akademi **SBD**

Bahattin İPEK *

The Emergence of Pottery in West Asia kitabı* 2009 yılının ekim ayında Japonya'nın Tsukuba Üniversitesi'nde yapılan ve bir ay sonra Tokyo Asya Müzesi'nde yapılan sempozyumlar sonucunda çanak-çömlek çalışmaları alanında uzman akademisyenlerin yaptıkları çalışmaları içeren 14 makaleden oluşmaktadır. Her bir makale kitap içinde bir bölüm olarak yer almaktadır. Sempozyum 2009'da yapılmasına rağmen kitap 2017 yılında basılmıştır. Kitap özellikle çanak-çömlek üretiminin ilk aşamalarının nasıl yapıldığı, yapım tekniklerinin nasıl olduğu, ilk üretilen çanak-çömleklerin formları, ısınma tekniği, renkleri, hamurun içindeki katkı maddeleri gibi teknik konular ve en erken üretilen çanak-çömleklerin tarihi üzerinde bilgiler vermektedir. Kitapta yer alan 14 makaleden 8 tanesi ilk üretilen çanak-çömleklerin ortaya çıktıkları yerleşimler (Tell Sabi Abyad, Akarçay Tepe, Tell Halula, Tell Seker al-Aheimar, Salat Camii Yanı, Tell el-Kerkh, Shir, Yumuktepe, Tepe Guran, Ganj Dareh, Tappeh Sang-e Chakhmaq, Jomon kültürü yerleşimleri) hakkında genel bilgiler vermektedir. Özellikle 4 makale ilk üretilen çanak-çömleklerin neyi örnek alarak ortaya çıktığı, kapların formları, ısınma tekniği, renkleri, hamurun içindeki katkı maddeleri gibi teknik konular ve en erken üretilen çanak-çömleklerin tarihi üzerinde bilgiler vermektedir. Kısaca bu makalelerde;

Akira Tsuneki "The significance of Research on the Emergence of Pottery in West Asia" (s. 1-8) başlığı altında, ilk üretilen çanak-çömleklerin ortaya çıkmadan ve ortaya ilk çıkış aşamasının (pre- and proto-history of pottery) uzun süredir merak konusu olan bir soru olduğunu, Batı Asya'da (West Asia) kilden yapılan veya üretilen ilk çanak-çömleklerin nasıl veya neyin örnek (prototype) alınarak ortaya çıktığı ile ilgili örnekler vermekte ve bu konuda teoriler ileri süren araştırmacılardan bahsetmektedir. Taştan, odundan, sepetten veya alçıdan (plaster) yapılan kapların çanak-çömleklerin üretimi için birer ilk örnek olduğunu ileri süren teorilerden bahsetmektedir. Yazar ayrıca Batı Asya'da ilk çanak-çömlek üretiminin ne zaman başladığı ile ilgili olarak MÖ 7000'lerde başlamasına rağmen bazı Çanak-çömleksiz Neolitik (PPN*) dönem

* Arş. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü,
bahattinipek47@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4380-9283.

. Çanak-çömleklerin ilk üretimleri ve genel özelliklerini içeren bu güzel kitabı hazırlayan ve emeği geçen herkese teşekkür ederim.

. Pre-Pottery Neolithic (Çanak-çömleksiz Neolitik).

yerleşimlerinde çanak-çömleklerin varlığına dair veriler olduğundan bahsetmektedir. İlk çanak-çömlek üretiminin PPNB'de başladığını ve bu döneme 'Incipient Pottery' Başlangıç Aşaması Çanak-çömlek dönemi olarak adlandırıldığı söylemektedir. İlk üretilen bu çanak-çömleklerin kazılan yerleşimlerde miktar olarak çok az ele geçtiğini ve bu kapların ne için üretildiğinin tam olarak bilinmemekle birlikte daha sonra üretilen kapların yiyecek veya sıvı saklama gibi amaçlar için veya yiyecekleri kaynatmak için kullanıldığından bahsetmektedir. Ayrıca son 20 yıldır Tell el-Kerkh (kuzey Levant), Yumuktepe (Kilikya), Akarçay Tepe, Mezraa-Teleilat ve Tell Halula (orta Fırat), Tell Sabi Abyad (Balikh vadisi), Tell Seker-al-Aheimar (Habur vadisi), Salat Cami Yanı ve Sumaki Höyük (Yukarı Dicle) ve Çatalhöyük (İç Anadolu) gibi yerleşimlerde artık erken çanak-çömleklere ait verilerin geldiğini ve bu üretilen en erken çanak-çömleklerin erken üretilen çanak-çömleklerden farklı olduğundan bahsetmektedir.

Marie Le Mière "The Earliest Pottery of West Asia: Questions Concerning Causes and Consequences" (s. 9-16) başlığı altında, ortaya çıkan en erken çanak-çömleklerin genel özelliklerini, katkı maddeleri gibi teknik bilgileri ele almıştır. Yazar özellikle Doğu Asya'daki Çin, Japonya ve doğu Sibirya gibi yerlerde ilk çanak-çömlek üretiminin günümüzden yaklaşık 17,000-15,000 sene önce başlamasına rağmen Batı Asya'da MÖ 7000 (günümüzden yaklaşık 9000) sene önce başlamasının nedenleri ve özellikle Batı Asya'da ilk üretilen çanak-çömleklerin özellikleri üzerinde durmaktadır. Batı Zagros'tan (Tepe Guran), kuzey Levant'a (Tell el Kerkh, Ras Shamra) ve İç Anadolu'ya (Çatalhöyük) kadar yayılan bazı yerleşimlerde çanak-çömleksiz Neolitik'ten çanak-çömlek Neolitik'e (yaklaşık MÖ 7000) geçiş evresi olduğunu ve geçiş aşamasındaki mal gruplarının oldukça kaba/basit (Primitive), düşük fırınlama ısısına sahip ve bitki katkılı olduğunu ve üretilen en erken çanak-çömleklerin çok az olduğuna değinmiştir. Bu aşamadan sonra Cezireh (Jezirah) ve kuzey Levant/Kilikya bölgesinde gelişen Siyah Üretim Kaplar (Black Series), Erken Koyu-yüzlü mal grubu (Early Dark Ware) veya Erken Mineral Katkılı mal grubu (Early Mineral Ware) gibi çanak-çömleklerin bir önceki dönem gibi çok basit çanak-çömlek olmadığını ve daha gelişkin teknolojiye sahip olduğundan bahsetmektedir. Erken safhadaki üretilen en erken çanak-çömleklerin dönemsel olarak Çanak-çömleksiz Neolitik dönemde (PPN: Pre-pottery Neolithic) üretilmeye başladığını ve bu aşamadaki çanak-çömleklerin tekniğini ele alan yazar, genelde kuyu renkli ve az da olsa açık renkli kapların olduğunu, bazılarının

cilalandığını söylemektedir. Özellikle bu safhadaki çanak-çömleklerin kap formlarına ve daha sonra gelişen Mineral Katkılı (Mineral-tempered) kapların özelliklerinden bahsetmektedir. Stuart Campbell "Absolute Dating and the Early Pottery of South-west Asia" (s. 133-153) başlığı altında, en erken üretilen çanak-çömleklerin bulunduğu ve Yakın Doğu'da bulunan yaklaşık 14 yerleşimin kronolojisini ele almıştır. Yazara göre, her ne kadar en erken çanak-çömlek üretiminin Batı Asya'da üretildiği söylene de Doğu Asya'da örneğin Çin'de (Çin'in Yuchanya Mağarası'nda bulunan çanak-çömlekler MÖ 16,000-15,800, Japonya'da veya Rusya'nın en uzak doğusunda bulunan çanak-çömleklerin MÖ 14,900-14,500'lerden daha önceye tarihlendiğini söylemektedir. Ayrıca yapılan son çalışmalarda da en erken bulunan çanak-çömleklerin kuzey Afrika'daki Mali'de MÖ 9,400, güney Sahra veya Nil vadisinde MÖ 9000'lere kadar geriye gittiği söylemektedir. Yazar özellikle, dört bölgedeki en erken çanak-çömleklerin bulunduğu yerleşimleri ele almıştır. Bu bölgeler ve yerleşimleri kısaca şöyledir: Kilikya, Kuzey Levant, Yukarı Fırat ve Balikh Vadisi (Yumuktape, Rouj Basin, Akarçay Tepe, Mezraa Teleilat, Tell Halula, Shir, Tell Sabi Abyad); Güney-iç Anadolu Bölgesi (Çatalhöyük); Kuzeydoğu Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi (Tell Seker al-Aheimar) ve son olarak Batı İran Bölgesi (Ganj Dareh, Ali Kosh). Bu bölgelerden yaklaşık olarak 13 yerleşimden ele geçen kalibre edilmiş radyokarbon tarihlerini kullanarak tablolar halinde yerleşimleri tek tek ele alan yazar, daha sonra kalibre edilmiş radyokarbon tarihlerin Bayesian istatistiklerini kullanarak yerleşimlerin tarihlerini bölgeler halinde ele almıştır. Yapılan bu çalışma sayesinde bu bölgelerde bulunan en erken çanak-çömleklerin ilk kez en erken ne zaman ortaya çıktığını anlıyoruz. Bu çalışmaya sayesinde bu bölgelerin hangisinde en erken çanak-çömlek üretiminin (Batı İran'daki Ganj Dareh, MÖ 8215) başladığını bulabiliriz.

Olivier P. Niuwenhuyse ve Stuart Campbell "Synthesis: The Emergence of Pottery in West Asia" (s. 167-192) başlığı altında, bu kitapta yer alan makalelerin ve her iki konferansta tartışılan konuların bir değerlendirmesini yapmışlardır. Yazarlara göre, ilk kez alanında uzman kalabalık bir grubun çanak-çömleklerin ne zaman, nerede, nasıl ve niçin Batı Asya'daki Neolitik dönemde toplulukları arasına girdiği üzerine tartıştıkları ve öneriler sunduklarından bahsetmektedir. Daha sonra en erken çanak-çömleklerin genel özelliklerini ele alan yazarlar göre, genel olarak yapılan çalışmalar sonucunda MÖ 7000-6600 arasında mineral-katkılı olan çanak-çömleklerin oransal olarak az olduğunu,

genelde yiyecek pişirme amaçlı olduğunu, fakat MÖ 6600'dan sonra ise kaba-katkılı ve bitkisel-katkılı çanak-çömleklerin yoğun olarak üretilmeye başladığını söylemektedir. Özellikle bu makalede yazarların amacı bu iki konferansın en önemli toplanma amacının ne zaman, nerede, nasıl ve niye çanak-çömleğin ilk kez Batı Asya'ya ulaştığı soruları değerlendirmektir. Yazarlara göre, Doğu ve Batı Asya'da ortaya çıkan en erken çanak-çömleklerin çıkış tarihleri hakkındaki bilgilerimiz, bu iki konferans sayesinde, çanak-çömlek üretiminin en erken üretildiği bu yerleşimlerde var olan radyokarbon tarihlerin ortalamaları yapılarak ilk üretilen çanak-çömleklerin hangi tarihlerde üretildikleri hakkında bilgi sahibi olduğumuzu söylemektedirler. Ayrıca yazarlar, konferansta en erken çanak-çömleklerin ne örnek alınarak yapıldığı (model örnek), bu kapların ne amaçlar için kullanıldığını ve son olarak konferansın katkıları ve bazı eksiklikleri hakkında bilgiler vermişlerdir. Kısacası, bu makalede yazarlar bu kitapta yer alan makalelerin ve her iki konferansta tartışılan konuların bir değerlendirmesini yapmışlardır.

Sonuç olarak, genel olarak ilk çanak çömleklerin Yakın Doğu'da (Near East) MÖ 7000'lerde başladığını biliyorduk. Çanak-çömlek çalışmaları alanında uzman akademisyenlerin yaptıkları bu çalışmaları içeren 14 makaleden oluşan bu kitap sayesinde en erken çanak-çömleklerin Çin'in Yuchanya Mağarası'nda MÖ 16,000-15,800, Japonya veya Rusya'nın en uzak doğusunda bulunan çanak-çömleklerin MÖ 14,900-14,500'lerden daha önceye tarihlendiğini, kuzey Afrika'daki Mali'de MÖ 9,400, güney Sahra veya Nil vadisinde MÖ 9000'lere kadar geriye gittiği görmekteyiz. Ayrıca en erken çanak-çömleklerin Yakın Doğu'da MÖ 7. binlerin başında başladığını ve bu döneme Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem (PN: Pottery Neolithic) denildiğini bilmekteydik. Fakat kitapta fırınlama sonucu yapılmış kaba mineral-katkılı mal grubu olan ve az oranda olsa da Çanak-Çömleksiz Neolitik B'nin ortalarında veya sonralarına doğru bazı yerleşimlerden (Ain Ghazal ve Ghwair I , PPNB Basta, Çayönü, Tell Sabi Abyad II (Level 2), Tell Halula, Akarçay gibi yerleşimler) en erken Çanak-çömleklerin 'Incipient Pottery' Başlangıç Aşaması Çanak-çömlek olduğunu görmekteyiz. Kitapta ayrıca daha sonra Erken Çanak-çömlekli Neolitik (Early Pottery Neolithic) ve sonrasında çanak-çömlek teknolojisinin geliştiğini, üretimin arttığını, daha kaliteli çanak-çömleklerin üretildiğini, kapların üzerinde artık motiflerin yapıldığı, kap formlarının çeşitlendiğini görmekteyiz. Kitapta en erken çanak-çömleklerin neyi örnek

olarak ortaya çıktığını, kapların mal gruplarını, kapların içerdiği katlı maddeleri, kronolojik olarak yerleşimlerin karşılaştırmaları yapılmıştır. Bu sayede kesintisiz olarak Çanak-çömleklerin ilk ortaya çıkışını, fırınlama tekniğini, kullanılan kil ve katkı maddelerinin teknolojik özellikleri yanında kapların ne amaçla kullanıldıklarını ve tarihlerini öğrenebilmekteyiz. Bana göre kitabın en önemli özelliği kap üretiminin PPNB'de üretildiğini ve bu kapları üretimini devam eden çok sayıda yerleşimin olduğunu görmekteyiz. Bu da bizlere uzun süredir ileri sürülen Çanak-çömleksiz Neolitik B'den (after end of PPNB) sonra Yakınoğu'da bir çöküşün olduğu, yerleşimlerin terk edildiği gibi teorilerin yeniden ele alınması gereken bir konu olduğunu göstermektedir. Çünkü Tell Sabi Abyad, Tell Halula, Tell Seker al-Aheimar, Shir, Tepe Guran, Akarçay Tepe, Çayönü gibi yerleşimlerde yerleşimlerin Çanak-çömleksiz Neolitik B'den Çanak-Çömlekli Neolitik'e doğru kesintisiz devam ettiğini görmekteyiz. Kitapta eleştirilecek konu ise bana göre kitabı başlığı ve kesintisiz devam eden bazı yerleşimlerin ele alınmamasıdır. Kitabın ismi "The Emergence of Pottery in West Asia"dır. Bunun nedeni ise editörlere göre sempozyumun Japonya'da olması ve kitabın editörlerinden Akira Tsuneki'nin* kitabın isminin Near East (Yakın Doğu) yerine West Asia (Batı Asya) istemesidir. Bana göre kitabın ismi "The Emergence of Pottery in Near East" olması daha uygundur. West Asia her ne kadar Orta Doğu ve Kafkasların bir kısmını kapsasa da bu coğrafya üzerinde yapılan hemen hemen tüm çalışmalar Yakın Doğu yani Near East olarak bilinmektedir. Bu kitabın başlığını ilk gördüğümde bana ve kitabı okuyan çoğu meslektaşımıza sanki farklı bir coğrafyanın ele alındığı hissini vermektedir. Ayrıca kitapta, 1960'lardan beri kazısı yapılan ve Çanak-çömleksiz Neolitik'ten başlayıp Çanak-çömlekli Neolitiğin sonuna kadar kesintisiz devam eden Çayönü'nün ele alınması da gerekliydi. Sonuç olarak, en erken çanak-çömleklerin neyi örnek olarak ortaya çıktığını, kapların mal gruplarını, kapların içerdiği katlı maddeleri, kronolojik olarak yerleşimlerin karşılaştırmalarını öğrenmek isteyenler bu kitaptan oldukça faydalanabilir.

KAYNAKÇA

. Ayrıca bu kitapta kendisinin 2 makalesi bulunmaktadır.

Akiri Tsuneki; Olivier Nieuwenhuys; Stuart Campbell (Eds.) (2017), *The Emergence of Pottery in West Asia*. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books.

Sayfa | 60

Kadim
Akademi **SBD**
Sosyal Bilimler Dergisi | Journal of Social Sciences

AKBAŞ, E. (2020), "Ali Şeriatî Perspektifinde Aydın Kavramını İncelemek",
Kadim Akademi SBD, C. 4, S. 2, s.125-127.

İnceleme Geliş Tarihi: 27.10.2020 / İnceleme Kabul Tarihi:
22.12.2020

ALİ ŞERİATİ PERSPEKTİFİNDE AYDIN KAVRAMINI İNCELEMEK

Kadim
Akademi **SBD**

Aydın kavramı Ali Şeriatî'nin düşünce dünyasını oluşturmakla birlikte felsefesinin de temelinde yer almaktadır. Şeriatî aydın kavramını kendi üslubu ile harmanlayarak ele almaktadır. Bu nedenle 'aydın' kavramsallaştırması diğer düşünürlerden farklı bir şekildedir. Kitabın ana fikrini 'aydın' kavramının tanımı, açıklaması ve onun diğer kavramlardan ayrılan yönlerinin ifadesi oluşturmaktadır. Aydın ile toplumun ilişkisi ise bu tanımlamadaki en önemli faktör olarak görülmektedir. Tanımlama ihtiyacına Şeriatî'nin, aydının toplumdaki konumuna bakarak değer biçtiği yorumu yapılmakla birlikte özellikle aydının toplumsal ilişkilerde değişim ve dönüşümlerde yer aldığı konuma dikkat çektiği söylenebilir.

Şeriatî 'aydın' kelimesini kavramsal olarak ele alır ve irdeler. Aydın kelimesini açıklarken; kavramsal olarak yerine geçen ve kullanılan kavramlar ile karşılaştırarak ele alır. Burada karşılaştırma yoluyla tanımladığı diğer kavram 'entelektüel'dir. Ali Şeriatî aydın kelimesi ile entelektüel kelimesinin barındırdığı anlamlar üzerinde durmakla birlikte, bu anlamlar arasında iç içe geçişlerin mevcut olduğundan ve anlamsal olarak karıştırıldığından söz etmektedir. Bu kavramların karıştırılmasından dolayı 'aydın' kavramının 'entelektüel' kavramının kimliğine büründüğü yorumunu yapmak mümkündür. Aydın kimliğinin saf halinin aslında ne olduğu, bu durum karşısında belirsizleştiği Ali Şeriatî tarafından savunulmuştur. Tüm bu karmaşa ve belirsizliğin aydın kavramının toplumdaki rolünü olumsuz etkilediğine dair vurgular da kitapta yer edinmiştir.

Kitabında entelektüel kavramının etimolojisine yer veren Şeriatî, kelimenin kökeni ile aydın kavramını karşılaştırmalı bir şekilde ifade etmektedir.

“Avrupa'da bizim karşılığına aydını eklediğimiz kelimenin aslı 'intelijansiya'dır. Bu kelime mastardır ve onun sıfatı da 'Intellectual'dir. Intellectualin kökü 'Intellect'tir. 'Intellect', yani beyin, zihin, akıl, kudret, idrak ve uyanıklık anlamına gelir. Entelijansa bir adam derken uyanık anlayışlı, mütefekkir, şuurlu bir adam akla gelir. Bununla birlikte 'intellectual' veya 'intelijansiya', toplumda fikir, bilinç ve uyanıklık sıfatlarıyla tanınan bir sınıfa verilen addır. Yapılan bu açıklamaya göre toplumda uyanıklık, tefekkür ve bilinç yönü diğer özelliklerinden daha fazla olan intellectualdir. Ancak bütün bunlar lügat anlamına göredir. Ama

bizim konumuza giren kavram olarak aydının ne olduğu konusuna gelince; aydın (intellectual), düşünce ve fikir konusunda çalışan bir fert veya sınıftır”(2013: 6).

Ali Şeriati, anlama, kavrama ve daha sonra da dile sirayet eden bu kavram karmaşasını eleştirmeyi kendisine bir sorumluluk olarak görür ve eserlerinde bu iki kavramı ayrıntılı olarak ele alıp, nasıl farklılaştığını ve nasıl kullanılması gerektiğini okuyucuya aktarır. Bunların karşılaştırılmasını, okuyucuya daha iyi aktarabilmek adına, pek çok örnek ile ifade etmektedir.

Şeriati; sanatçılar, bilim ve ilim insanları, alimler ve daha bir çok irfan ehlinin tercümelemler sırasında aydın olarak çevrilmesi yanlışının aydın ile entelektüel kavramının karışmasında temel bir yanlışlığı oluşturduğunu savunmaktadır. Bu yanlışlığı eleştirmeyi kendine bir vazife gören Şeriati, yanlışlar üzerinden kavramları karşılaştırıp tek tek işleyerek asıl aydının kim olduğuna erişmeyi amaçlamaktadır. Ancak bu yanlışın halen devam ettiğini ifade ederken aslında aydın kelimesinin bu gruplardaki fertlere verilmesinin doğru olmadığını belirtmektedir. Aydın kavramının kendine özgü bir sıfat olduğunu kendine has üslubu ile vurgulamaktadır. Aydın tüm batı sembollerinden sıyrılıp aslında bir düşünceye sahip olan kişi olduğunu açıklamaktadır. Sıfatlar ile nitelendirmeye çalıştığı bu iki öznel kavramı Şeriati, aydın kavramında ferdin düşüncesini; entelektüel kavramında da ferdin çalışması yönündeki görüşlerini niteleyerek netleştirmektedir.

Şeriati'nin aydın kavramını Batı'daki anlamından sıyırdığı, sıyrılması gerektiğini amaçladığı aşikârdır. Aydınların vazifesini Batı'yı övgüden uzak bir şekilde yerine getirmesi gerektiğini belirtmiştir. Şeriati; Batı'yı öven, kendi toplumlarından uzaklaşan, kendi toplumunu aydınlatamayan aydınları eleştirmektedir. Kendi toplumuna yabancılaşmadan toplumu aydınlatmanın mümkün olduğu ilerici olmanın aslında Batıcı olmak olmadığı kitapta anlatılmaya çalışılan fikirler arasında yer almaktadır. Şeriati Batıcı olmadan da, kendi toplumuna yabancılaşmadan da ilerleme amacı güden bir aydını savunmaktadır.

Şeriati, Avrupa'da aydını, soylular ve din görevlileri arasında konum seçmekte olan yönüyle okuyucuya aksettirmiştir. Bu süreçte aydının 17. Yüzyıl Avrupa'sında oluştuğunu ifade etmektedir. İslam toplumları ile Avrupa toplumlarında aydını açıklarken karşılaştırmaktadır. Avrupa'daki aydın karakterinin doğu toplumlarında da toplum, kültür ve insan ayırt etmeksizin uygulamaya konulmasının ağır sonuçlar doğurduğunu ifade etmiştir. Yazar, kendi toplumunun habitusunu özümsemeden, başka bir kimliğin rollerini giyinip bunu toplumun iyileşmesinde kullanmak, toplumu iyileştireceğini umut etme anlamında bir aydın kavramının, aslında toplumu hasta etmekten ibaret olduğu yorumunda bulunmaktadır.

Şeriati'nin kitabında yer verdiği bir diğer husus, aydının okullu, diplomalı olmasının gerekli şart olmadığıdır. Şeriati'nin perspektifinde aydın, üretebilen katkı sağlayabilen herkestir. Bu katkının doğru topluma doğru kültürle aktarımı ise aydının en önemli görevini oluşturduğu hususu, Şeriati'nin diğer kitaplarında da yer almakta ve okuyucuya net bir ifade ile aktarılmaktadır.

Şeriati *Aydın* kitabının son bölümlerinden 'Bizim Aydınlarımıza Bakış' adlı bölümde mensubu olduğu İran toplumunu merkeze alarak doğu toplumlarının aydınlarına bakışını, aydınların gördüğü muameleleri, okuyucuya aktarmaktadır. Ali Şeriati'nin *Ne Yapmalı?* eserinde ise sıralı maddeler eşliğinde, aydının ne yapması gerektiğini, sorumluluğunu, topluma olan olumlu etkilerini ve yaptığı yanlışlar ile topluma verebileceği zararları kaleme almıştır. Aydın sorumluluğunu ise "geleneğe bir toplumda aydın olmanın ilk sorumluluğu, kendi toplumunu uyarmaktır" (1986: 76) şeklinde net bir üslup ile ifade etmiştir.

Sonuç olarak, yazarın, aydını tanımlamada kullandığı karşılaştırma tekniği ve entelektüel, entelijansiya kavramlarına yaklaşımı, okurun aydını tanımında önemli etki yaratmaktadır. Yazar, kaynak olarak Batı ve Doğu tarihi, sosyolojisi ve kültüründen beslenerek aydına yüklenen sorumlulukları net ifade ile aktarmaktadır. Toplumun aydına yüklediği, sorumluluklarının yanı sıra aydının nasıl bir bilince sahip olması gerektiği üzerinde durur. Aydın, sorumluluk bilinci ile bulunduğu dönemde ve sonraki dönemlerde topluma rehberlik etmektedir. Aydın kavramının yol gösterici kavramı ile kesiştiğini ifade etmemiz bu sebeplerden ötürü mümkün olmaktadır. Ele aldığımız bu kitap, hem etkilediği kendi dönemi için hem de bize verdiği fikirleri dolayısıyla bugünler için “aydını” anlamada önemli bir kaynak hüviyeti taşımaktadır.

Sayfa 163

KAYNAKÇA

Şeriati, A. (1986). *Ne Yapmalı*. İstanbul: Bir Yayıncılık.

Şeriati, A. (2013). *Aydın*. Ankara: Fecr Yayınevi